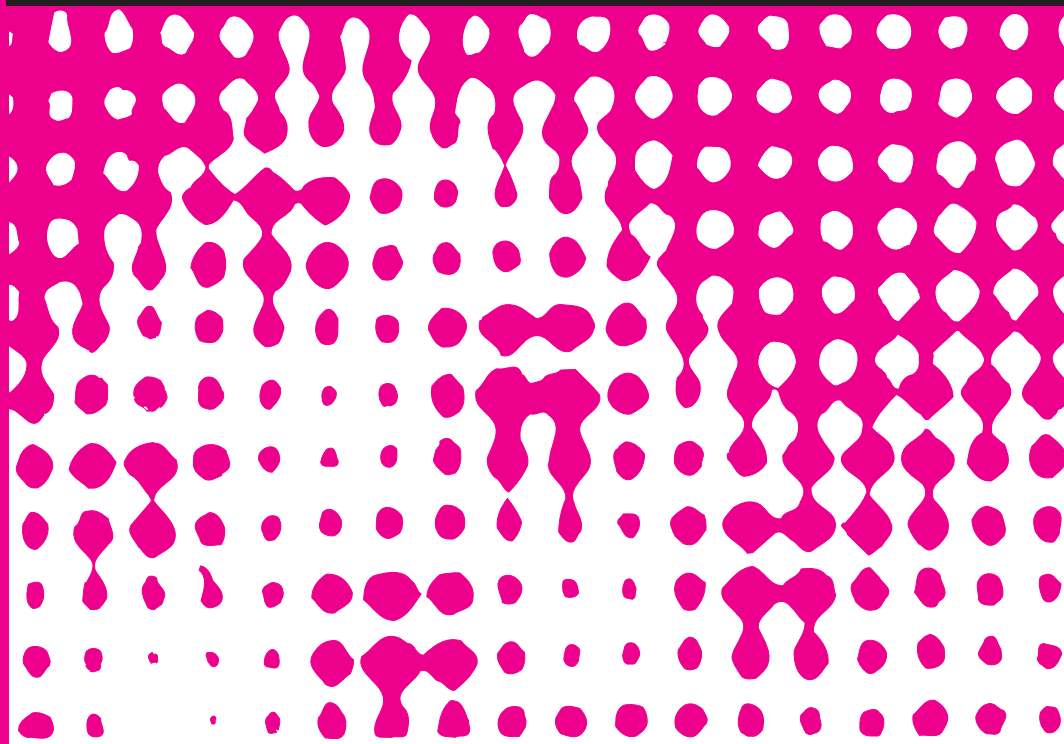

* DEMO 2005 GRAFIE 2

revue pro výzkum populačního vývoje

ČLÁNKY – Dagmar Bartoňová: Cenzové domácnosti jednotlivců v České republice v poslední třetině 20. století • Kateřina Černá: Pohled na kohabitaci a rodinu v České republice a Velké Británii z hlediska Evropské studie hodnot • Josef Zeman: Postoje českých a moravských katolíků k manželství a rodičovství • Boris Vaňo: Populačný vývoj na Slovensku po roku 1990 •

ŠČÍTÁNÍ LIDU • RECENZE • ZPRÁVY • PŘEHLEDY • BIBLIOGRAFIE

obsah

ČLÁNKY

<i>Dagmar Bartoňová</i> : Cenzové domácnosti jednotlivců v České republice v poslední třetině 20. století	77
<i>Kateřina Černá</i> : Pohled na kohabitaci a rodinu v České republice a Velké Británii z hlediska Evropské studie hodnot	87
<i>Josef Zeman</i> : Postoje českých a moravských katolíků k manželství a rodičovství	96
<i>Boris Vaňo</i> : Populačný vývoj na Slovensku po roku 1990	103

SČÍTÁNÍ LIDU

<i>Vladimír Srb</i> : Manželské svazky v Česku k 1. březnu 2001 podle národnosti manželů	113
<i>Petra Brabcová – Marie Radolfová</i> : Senioři v České republice podle sčítání lidu 2001	116

RECENZE

Demografická příručka 2004 (<i>Vladimír Srb</i>)	121
Nové demografické publikace za Slovensko (<i>Vladimír Srb</i>)	123
Je druhý demografický přechod užitečný pojem? (<i>Felix Koschin</i>)	124
Historie administrativního členění francouzských obcí (1801–2001) (<i>Ludmila Fialová</i>)	127

ZPRÁVY

Z České demografické společnosti – Ing. Miroslav Šimek – šedesátiletý – Významné životní jubileum prof. MUDr. Jiřího Dunovského, DrSc. – Životní jubileum Ing. Jiřiny Růžkové, CSc. – Demografický informační portál – Nutnost evropské prostorové politiky – Židovské přistěhovalectví do Německa ze zemí bývalého Sovětského svazu – Migrace a obchod se ženami	129
---	-----

PŘEHLEDY

Sčítání bezdomovců v Praze v roce 2004 – Podkarpatská Rus a A. L. Petrov ve vzpomínkách Antonína a Evy Boháčových	136
---	-----

BIBLIOGRAFIE	147
--------------------	-----

Časopis Demografie byl vládou České republiky zařazen mezi **recenzované vědecké časopisy**.

contents

ARTICLES

<i>Dagmar Bartoňová</i> : Census Households of Individuals in the Czech Republic in the Last Third of the 20th Century	77
<i>Kateřina Černá</i> : A View of Cohabitation and Family in the Czech Republic and Great Britain in Terms of the European Value Survey	87
<i>Josef Zeman</i> : Attitudes of Czech and Moravian Catholics to Marriage and Parenthood	96
<i>Boris Vaňo</i> : Population Development in Slovakia after 1990	103

POPULATION CENSUS

<i>Vladimír Srb</i> : Marriages in the Czech Republic as at 1 March 2001 by Nationality of Husband and Wife	113
<i>Petra Brabcová – Marie Radolfová</i> : Senior Citizens in the Czech Republic According to Population Census 2001	116

BOOKS AND PUBLICATIONS

Czech Demographic Handbook 2004 (<i>Vladimír Srb</i>)	121
New Demographic Publications on Slovakia (<i>Vladimír Srb</i>)	123
Is the Second Demographic Transition a Useful Term? (<i>Felix Koschin</i>)	124
History of Administrative Structure of French Municipalities (1801–2001) (<i>Ludmila Fialová</i>)	127

REPORT – SURVEYS – BIBLIOGRAPHY

*DEMOGRAFIE

© Český statistický úřad 2005

Vydává ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD ve Studiu GSW, Čs. armády 31, 160 00 Praha 6.

Řídí redakční rada: Ing. Jiřina Růžková, CSc. (předsedkyně redakční rady), Mgr. Věra Hrušková, CSc. (výkonná redaktorka), PhDr. Milan Aleš, RNDr. Ludmila Fialová, CSc., Doc. Ing. Zuzana Finková, CSc., Prof. MUDr. Jan Holčík, DrSc., Doc. RNDr. Felix Koschin, CSc., Ing. Milan Kučera, PhDr. Věra Kuchařová, CSc., Ing. Jitka Langhamrová, CSc., Prof. Ing. Zdeněk Pavlík, DrSc., Prof. Ing. Vladimír Roubíček, CSc. Doc. RNDr. Jitka Rychtaříková, CSc., Doc. Ing. Eduard Souček, CSc., JUDr. Vladimír Srb, Ing. Miroslav Šimek.

Vychází čtyřikrát ročně. Informace o předplatném podává a objednávky přijímá redakce.

Adresa redakce: Praha 10 – Strašnice, Na padesátém 81, PSČ 100 82, telefon: 274 052 834, e-mail: hruskova@gw.czso.cz

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje firma MYRIS TRADE s. r. o., P. O. Box 2, 142 00 Praha 4.

Podávání novinových zásilek povolila Česká pošta, s. p., Odštěpný závod Praha č. j. nov 6364/98 ze dne 9. 2. 1998

Sazba, grafické zpracování a tisk – Studio GSW, Čs. armády 31, Praha 6, tel./fax: 233 326 945, e-mail: gsw@gsw.cz

Cena jednoho výtisku 42 Kč, roční předplatné 168 Kč + poštovné.
Indexové číslo 46 465 • ISSN 0011-8265 • Reg. zn. MK ČR E 4781.
Nevyžádané rukopisy se nevracejí.

Číslo 2/2005, ročník 47. Rukopis předán tiskárně 10. 3. 2005. Toto číslo vyšlo v květnu 2005.

CENZOVÉ DOMÁCNOSTI JEDNOTLIVCŮ V ČESKÉ REPUBLICE V POSLEDNÍ TŘETINĚ 20. STOLETÍ¹⁾

DAGMAR BARTOŇOVÁ

Census Households of Individuals in the Czech Republic in the Last Third of the 20th Century

In the reference period (the last third of the 20th century), the importance of census households of individuals (individuals running household alone and in most cases living alone) was on the permanent increase. Their proportion grew most in the 1970s, but was rising fast also afterwards and reached 30% of all census households in 2001. The structure of households of individuals changed most in the 1990s when households of young persons up to 40 years increased fastest. Yet, the proportion of households of individuals older than 70 years went up and reached 30% in 2001 due to ageing of highly populated generations.

Demografie, 2005, 47: 77–86

Charakteristické rysy cenzových domácností jednotlivců

Rychlý růst počtu i zastoupení domácností jednotlivců od 70. let je výsledkem společného působení změn demografického chování a lepšící se sociální a ekonomické situace domácností

Domácnosti jednotlivců vznikají jednak zánikem úplné rodinné domácnosti bez dětí úmrtím jednoho z manželů nebo ukončením manželství (bezdětných i s dětmi) rozvodem, jednak tím, že stále více svobodných osob samostatně hospodaří a většinou i samostatně bydlí. K rozšíření samostatného hospodaření přispělo postupné zvyšování životní úrovně – růst příjmů osamělých osob a hlavně růst výše starobních důchodů zvláště ovdovělých důchodců; častější samostatné bydlení bylo kromě toho umožněno i zvýšenou intenzitou bytové výstavby, zejména v 70. a 80. letech. Tomu odpovídal i největší relativní přírůstek cenzových domácností jednotlivců (CDJ) – v období 1970–1980 přibýly dvě pětiny počtu těchto domácností z roku 1970, z toho nejvíce ve věku 30–39 let. Tento přírůstek podpořily i posuny ve věkové struktuře, kdy v roce 1980 věku 50–59 let dosáhly silné populační ročníky narozených ve 20. letech a věku 25–34 let silné poválečné ročníky. V 90. letech opět vlivem posunů ve

¹⁾ Článek, který je pokračováním studie Dagmar Bartoňové *Vývoj cenzových domácností v České republice v poslední třetině 20. století*, (vyšla v minulém čísle Demografie na s. 1–12), byl zpracován v rámci výzkumného záměru *Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace*, VZ 2005 MSM 00216220831.

věkové struktúře vzrostlo zastoupení CDJ hlavně ve věku nad 70 let; v roce 2001 představovaly domácnosti jednotlivců starších 70 let téměř 30 % úhrnu, přičemž byly z více než 80 % tvořeny ovdovělými osobami, hlavně ženami. V posledním intercenzálním období vzrostly ale také počty domácností mladších jednotlivců – opět hlavně vlivem strukturálních posunů v zastoupení osob podle věku, neboť reprodukční věku dosáhly osoby narozené během natalitní vlny 70. let. Kromě posunů různě početných generací do věku, kdy domácnosti jednotlivců vznikají častěji, se na jejich přírůstcích projevila i zvýšená intenzita vytváření těchto domácností, v níž se v 90. letech, ale i dříve, promítá dlouhodobý trend ve změnách životního stylu. Typická je pro něj postupná individualizace života současné moderní společnosti, projevující se vyšší intenzitou tvorby domácností jednotlivců (mladších svobodných osob – tzv. single a ve vyšším věku i rozvedených, kteří uzavírají opakovaná manželství již méně často, a ovdovělých osob).

Tab. 1 Počty a přírůstky domácností jednotlivců (Households of individuals: numbers and increases)

Věková skupina	Počty domácností jednotlivců (v tis.)				Přírůstek v %		
	1970	1980	1991	2001	1970-80	1980-91	1991-2001
15-29	55,7	99,9	134,7	200,6	79,4	34,8	48,9
30-39	33,3	75,0	99,9	146,3	125,1	33,2	46,4
40-49	55,0	65,4	122,6	152,6	18,8	87,5	24,5
50-59	91,1	149,0	138,0	203,4	63,6	-7,4	47,4
60-69	207,6	200,7	257,8	197,6	-3,3	28,4	-23,4
70+, nezj.	225,9	348,8	336,6	375,7	54,4	-3,5	11,6
Celkem	668,6	938,8	1089,6	1276,2	40,4	16,1	17,1
v tom:							
muži	207,0	323,5	421,5	566,3	56,3	30,3	34,4
ženy	461,6	615,3	668,1	709,9	33,3	8,6	6,3
- v % úhrnu	69,0	65,5	61,3	55,6	x	x	x

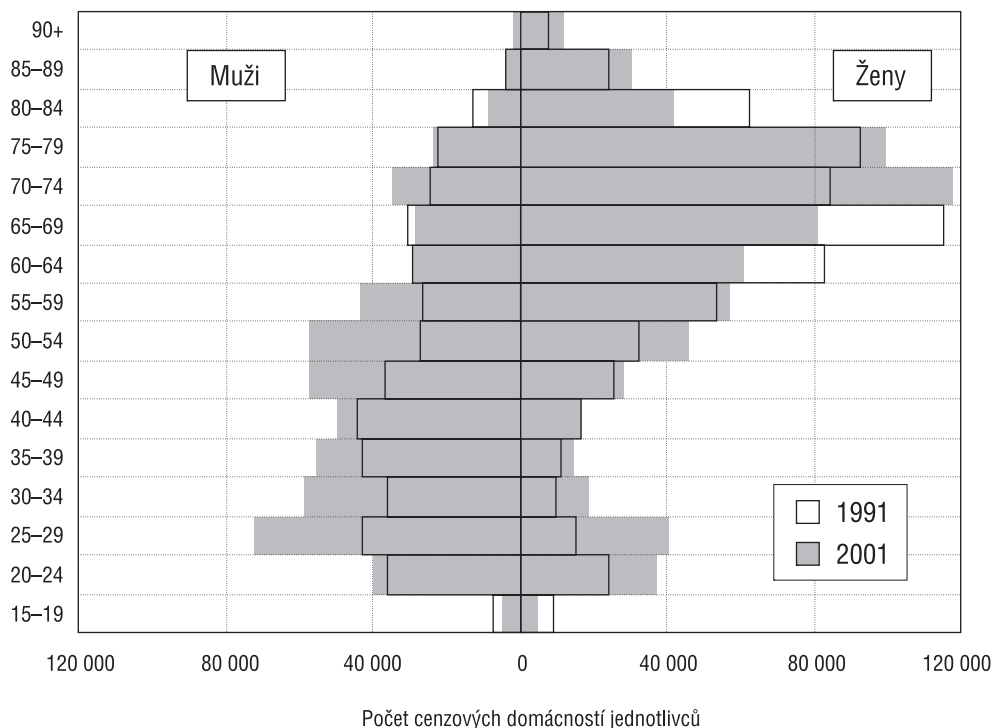
Domácností jednotlivců přibývalo vždy více, než se očekávalo: demografické chování se měnilo rychleji, a zároveň se zlepšovala sociální a ekonomická situace domácností. Tempo růstu jejich počtu bylo velmi dynamické, proto se poměr mezi vícečlennými a jednočlennými domácnostmi mezi jednotlivými sčítáními stále měnil ve prospěch domácností jednotlivců. Od roku 1961 vzrostl počet domácností jednotlivců dvaapůlkrát, přitom v období 1970–2001 se téměř zdvojnásobil²⁾. Zatímco v roce 1961 tvořilo 515 tis. domácností jednotlivců 16 % všech cenových, do roku 1970 stoupl jejich podíl na pětinu a v roce 2001 představovalo více než 1,276 mil. domácností jednotlivců již téměř 30 % cenových domácností.

Postupné vyrovnávání poměru pohlaví ve složení domácností jednotlivců zvláště v 90. letech je způsobeno hlavně klesající nadúmrtností mužů a rostoucí úrovní rozvodovosti

Ve struktuře cenových domácností jednotlivců vždy převažovaly ženy, i když postupně se zastoupení obou pohlaví vyrovnávalo. Z dříve vysoké převahy žen (v roce 1970 tvořily ženy 69 % CDJ), se jejich zastoupení snížilo na 56 % v roce 2001, přičemž v období 1991–2001 byl pokles podílu žen nejrychlejší (o 5,7 procentního bodu).

²⁾ Protože v letech 1961–1970 došlo k metodické změně pojetí CDJ, bude se většina srovnávaných charakteristik týkat jen období od roku 1970; v roce 1961 bylo totiž vyznačování domácností jednotlivců bydlících společně s jinou domácností vázáno na vlastnictví dekretu na byt, resp. na vlastnictví bytu. Bytových domácností se 2 cenovými, z nichž jednu tvořil uživatel bytu, bylo v roce 1961 zjištěno přes 60 tis., ve 14 tis. z nich druhou CD vytvářeli příbuzní uživatelé bytu. Změna vyznačování domácností jednotlivců zavedená od roku 1970 respektovala deklarovaný způsob hospodaření jednotlivců bydlících společně s jinou domácností. Byla tím však ovlivněna srovnatelnost souborů domácností jednotlivců a tato změna se projevila i ve struktuře rodinných domácností se spolubydlícími osobami.

Graf 1 Vývoj složení domácností jednotlivců podle věku a pohlaví (Households of individuals: composition by age and sex)

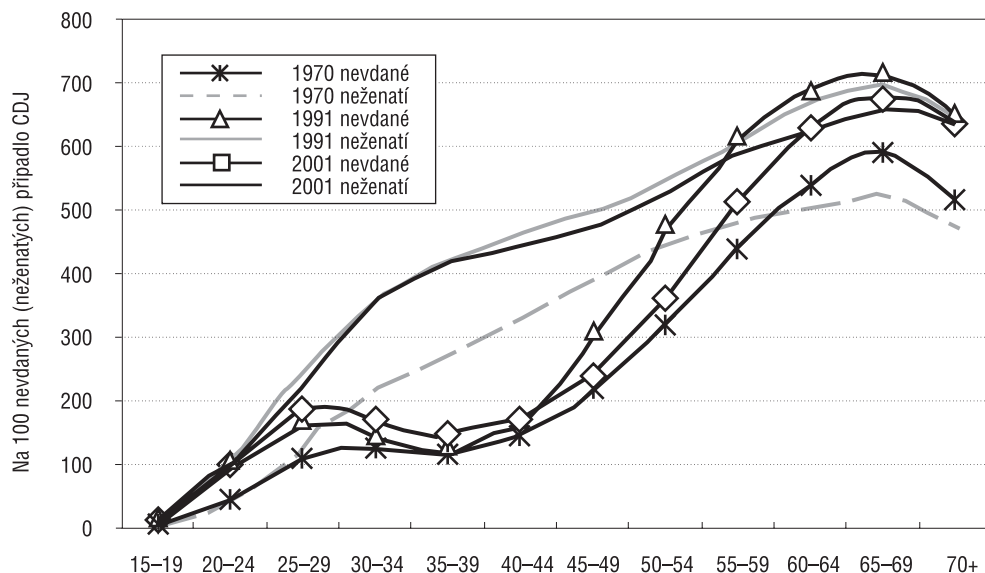
Pozn.: CDJ osob starších 70 let byly v třídění podle pětiletých skupin rozpočteny úměrně věkové a pohlavní struktuře osob v tomto věku (domácnosti osob starších 70 let nejsou v podrobnějším třídění podle věku publikovány).

Celkově vyšší podíl žen byl vždy způsoben značnou převahou žen ve vyšším věku (zvláště starších 65 let). V letech 1970 a 1980 souvisela jednak ještě s válečnými ztrátami mužů během 1. světové války, jednak s vyšší intenzitou úmrtnosti mužů než žen již od středního věku. Strukturální věkové posuny, ale hlavně snižování mužské nadúmrtnosti (tím snížená intenzita ovdovění žen) a větší dynamika růstu intenzity tvorby domácností jednotlivců – mužů než žen hlavně v 80. letech, především ve věku 25–54 let byly hlavními příčinami poklesu zastoupení žen v CDJ. Domácnosti jednotlivců – mužů přesto podle údajů všech cenzů od roku 1970 převažovaly ve věku 25–49 let, a to hlavně vlivem rostoucí úrovně rozvodovosti, když rozvedené ženy s dětmi vytvářely neúplné rodinné domácnosti. Ženy získávaly převahu od věkové skupiny 50–54 let, v roce 2001 od věkové skupiny 55–59 let. U domácností jednotlivců mladších 25 let se v roce 2001 poměr pohlaví již značně vyrovnal, když dříve ve věku 20–24 výrazně převažovali muži. Zejména v tomto věku, ale i v další věkové skupině, se tak nejvíce projevil změny ve sňatkovém chování, ke kterým došlo v 90. letech.

Růst podílu domácností mladších jednotlivců v 90. letech je především důsledkem posunu silných věkových ročníků narozených v 70. letech a poklesu úrovně sňatečnosti, nikoliv zvýšené intenzity vytváření těchto domácností

Přírůstky domácností jednotlivců byly především výsledkem posunu silných populačních ročníků narozených v 70. letech do vyššího věku. Jak totiž ukázaly podrobnější výpočty, v rostoucích počtech domácností mladších jednotlivců se v roce 2001 jen minimálně uplatnilo

Graf 2 Intenzita vytváření domácností jednotlivců nevdaných a neženatých osob podle věku a pohlaví (Households of unmarried individuals: intensity of formation by age and sex)

Pozn.: V počtech CDJ jsou zahrnuty pouze domácnosti jednotlivců svobodných, rozvedených a ovdovělých osob z důvodu srovnatelnosti souboru osob a souboru domácností; zahrnutím CDJ vdaných a ženatých osob (6 %, resp. 15 % CDJ) se naznačené trendy nezmění, intenzita vytváření domácností jednotlivců by o něco vzrostla; malé zkresení je patrné v porovnání intenzity z let 1991 a 2001 u souboru se zahrnutými domácnostmi ženatých mužů (vyšší intenzita tvorby domácností jednotlivců u souboru se započtenými ženatými muži do 30 let než roce 1991) a ve věku nad 40 let (větší sblížení hodnot zjištěných v letech 1991 a 2001).

zvýšení intenzity vytváření domácností jednotlivců. Ve věku do 25 let se intenzita tvorby domácností nevdaných a neženatých jednotlivců u obou pohlaví dokonce mírně snížila. Nevelké zvýšení intenzity vytváření domácností jednotlivců nastalo jen u nevdaných žen ve věku 25–39 let; u mužů v tomto věku lze ve srovnání s předchozím cenem hovořit o stagnaci či poklesu.

Vyrovňování poměru pohlaví u domácností jednotlivců v období 1970–2001 je zřejmé z grafu 2, z něhož jsou patrné hlavně rozdíly v intenzitě vytváření domácností jednotlivců v čase, podle pohlaví a věku. Intenzita vytváření CDJ neženatých mužů se zvyšovala s rostoucím věkem až do 70 let po celé období, přičemž tempo růstu prakticky ve všech věkových skupinách bylo nejrychlejší v desetiletí 1970–1980. V dalším desetiletí rostla intenzita s věkem mnohem volnějším tempem, přesto v roce 1991 vytvářeli neženatí muži domácnosti jednotlivců nejintenzivněji.

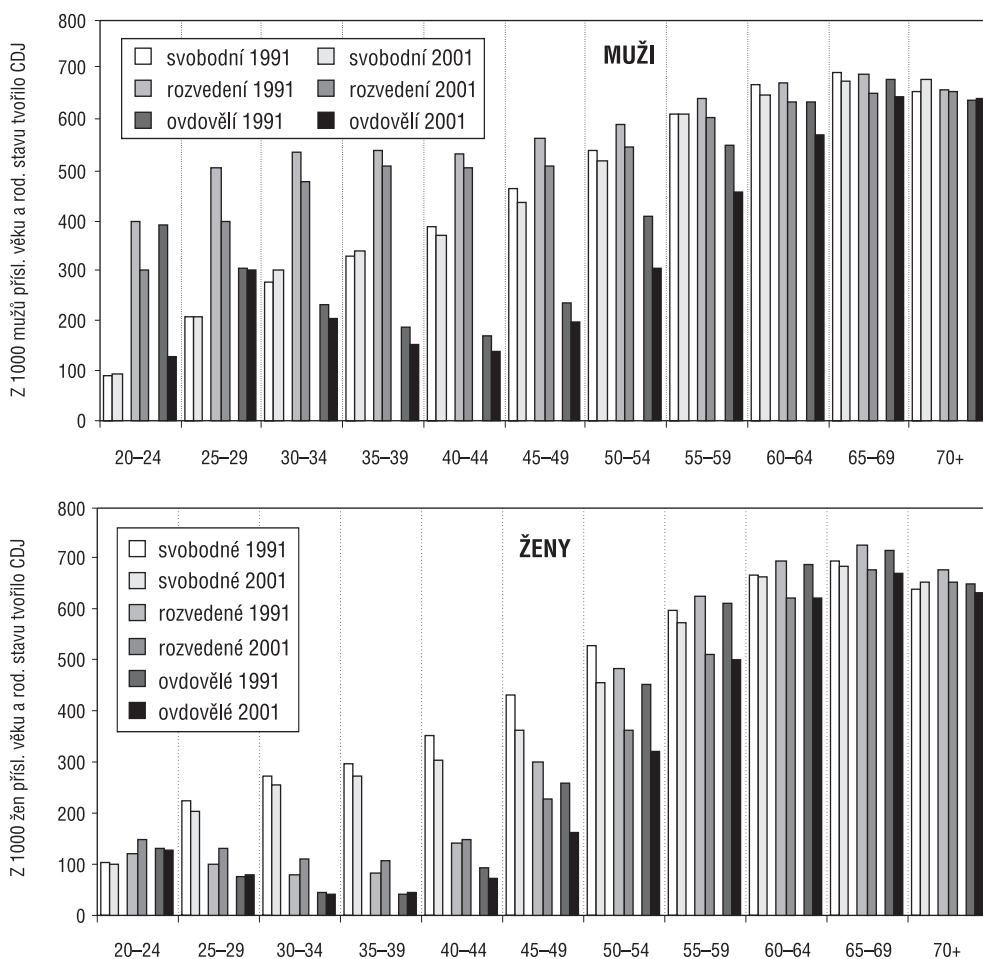
V roce 2001 se intenzita tvorby domácností jednotlivců – mužů mírně snížila prakticky ve všech věkových kategoriích kromě nejmladší. Rozvedení a ovdovělí muži v celém věkovém profilu totiž vytvářeli domácnosti jednotlivců méně často než v roce 1991, takže velmi mírné zvýšení intenzity tvorby domácností jednotlivců u svobodných mužů ve věku 20–39 let se v úhrnu neprojevovalo. Přesto ale i v roce 2001 platilo, že neženatí muži ve věku 25–60 let vytvářeli domácnosti jednotlivců mnohem častěji než ženy (ve věku 35–39 let téměř třikrát). U nejmladších osob do 25 let a u osob starších 60 let byla intenzita tvorby domácností jednotlivců podle pohlaví vyrovnanější než v roce 1991.

Intenzita vytváření CDJ nevdaných žen vykazovala v jednotlivých desetiletích v období 1970–2001 podobný vývoj podle věku, který se však od průběhu křivek mužů zřetelně odlišoval. Až do 30 let intenzita vytváření CDJ žen rostla, přičemž časnější nástup ekonomické

nezávislosti žen se projevoval ve věku 20–24 let častějším vytvářením domácností žen než mužů. Od věkové skupiny 30–34letých nevdaných žen se intenzita vytváření CDJ již snižovala, což souviselo s častější tvorbou neúplných rodinných domácností se závislými dětmi, resp. s vyšší intenzitou vytváření nesezdaných soužití. Teprve od 40 let věku intenzita vytváření CDJ žen opět vzrůstala zvolňujícím se tempem až do věku 70 let. V tomto věku žen totiž postupně docházelo k osamostatňování a odchodu dětí z neúplných rodinných domácností, rostla rozvodovost již bezdětných manželství a ve vyšším věku častěji docházelo i k odvodění jednoho z manželů či partnerů (častěji ženy) v bezdětných manželstvích.

Nejrychleji se zvýšila intenzita vytváření domácností CDJ žen stejně jako u mužů v desetiletí 1970–1980, ale větší dynamika se týkala hlavně žen starších 45 let. S největší intenzitou vytvářely nevdané ženy domácnosti jednotlivců v roce 1991 (podobně jako muži), v roce 2001 se intenzita snížila – kromě již zmíněného věkového intervalu 25–39 let. Nižší intenzita vytváření domácností nevdaných žen starších 45 let než v roce 1991 (dokonce než v roce

Graf 3 Intenzita tvorby CDJ podle věku a rodinného stavu v letech 1991 a 2001 (Census households of individuals: intensity of formation by age and marital status, 1991 and 2001)

1980) byla způsobena jednak delším trváním neúplných rodinných domácností žen (pozdější odchody dětí z rodiny) a častějším soužitím NRD se spolubydlícími osobami, jednak častějším nesezdaným soužitím rozvedených nebo ovdovělých žen než v roce 1991 a konečně delším soužitím manželských párů díky lepší se úrovni úmrtnosti starších mužů. U rozvedených žen do 45 let v roce 2001 přesto vzrostla intenzita tvorby CDJ – tedy opačná tendence oproti mužům. Rozdíl v intenzitě tvorby domácností jednotlivců rozvedených podle pohlaví se tak sice zmenšil, ale intenzita byla u mužů až do 60 let věku přesto mnohem vyšší než u žen (v roce 2001 ve věku 25–40 let stále ještě 3–4krát). Svobodné ženy vytvářely samostatné domácnosti v roce 2001 méně často než v roce 1991 v celém věkovém profilu, klesla také intenzita tvorby domácností jednotlivců žen rozvedených a ovdovělých od 45 do 70 let.

Růst počtu domácností jednotlivců mladých svobodných osob do 30 let v roce 2001 souvisel tedy především s posuny populačně silných ročníků narozených v 70. letech, tedy se zvýšenými počty exponovaných osob. Vzrůst intenzity vytváření domácností jednotlivců svobodných osob v tomto věku se týká pouze mužů (dokonce napomohli k růstu podílu CDJ svobodných svou vyšší intenzitou tvorby domácností jednotlivců i ve věku 30–39 let).

Do změn struktury domácností jednotlivců podle rodinného stavu se promítají změny v intenzitě a časování sňatečnosti a v úrovni rozvodovosti a úmrtnosti

Z předchozích grafů a z dat tab. 2 je zřejmé, že změny struktury domácností jednotlivců podle rodinného stavu závisely mnohem více na změnách složení populace podle rodinného stavu a věku – tedy na úrovni a časování sňatečnosti a rozvodovosti, resp. úrovni úmrtnosti starších osob – a na posunech různě početných věkových skupin v čase, než na samotné intenzitě utváření domácností jednotlivců. Ve struktuře domácností jednotlivců podle rodinného stavu převládaly ve všech obdobích osoby ovdovělé, a to díky vysokým počtům ovdovělých žen ve vyšším věku. Celkové zastoupení ovdovělých osob v úhrnu CDJ sice kleslo od roku 1970 z 56 % na 36 %, ale ve věku nad 60 let tvořili ovdovělí v roce 2001 téměř tři čtvrtiny domácností jednotlivců.

Mezi domácnostmi jednotlivců – žen představovaly ovdovělé ženy stále více než polovinu (i přes snížení podílu během 40 let o pětinu), přičemž ve věku 70 a více let tvořily téměř 80 % domácností. Snížování jejich zastoupení bylo vyrovnáváno růstem podílu domácností rozvedených žen starších 30 let; jejich podíl rostl jak vlivem stoupajícího zastoupení v populaci, tak také v důsledku zvýšené intenzity vytváření domácností rozvedených žen ve věku 20–45 let (v roce 2001 tvořily rozvedené již pětinu CDJ–žen). Ve srovnání s roky 1980 a 1991 vzrostlo i zastoupení svobodných žen. V roce 2001 tvořily stejný podíl jako v roce 1970 (17 %), ale jejich zastoupení podle věku se změnilo podstatně – do 30 let věku nyní tvořily tři čtvrtiny CDJ–žen, přičemž jejich počet vzrostl v tomto věku nejvíce – 2,4krát. Stalo se to na úkor zastoupení domácností vdáných žen do 30 let, jejichž podíl klesl o 60 % a počet o třetinu.

Složení domácností jednotlivců – mužů bylo vyrovnanější. Od roku 1970 zvolna rostl podíl rozvedených, takže v roce 2001 již téměř dosahovali zastoupení domácností svobodných mužů – dohromady tvořili 70 % CDJ–mužů; podíl rozvedených jednotlivců stoupal hlavně ve středním věku (40–59 let), zatímco zastoupení svobodných po dlouhodobé stagnaci vzrostlo v posledním intercenzálním období vlivem přírůstků mladých mužů do 30 let – opět důsledek nižší úrovně sňatečnosti v tomto věku. Intenzita vytváření CDJ rozvedenými muži se sice v posledním desetiletí snížila, ale stále byla mnohem vyšší než tvorba domácností jednotlivců svobodnými muži. Rozhodující pro podíl CDJ rozvedených ale bylo (podobně jako u žen) zvyšování zastoupení rozvedených mužů v populaci vlivem rostoucí úrovně rozvodovosti (již od 30 let věku). Zastoupení domácností jednotlivců rozvedených osob ve věku 30–60 let tak bylo v roce 2001 u obou pohlaví zhruba vyrovnané. Celkový podíl CDJ – mužů klesl v důsledku poklesu jejich zastoupení ve věku nad 60 let, což souviselo s klesající úrovní úmrtnosti mužů a tím tedy i s častějším soužitím v úplných rodinných domácnostech i ve vyšším věku.

Tab. 2 Složení domácností jednotlivců podle pohlaví, věku a rodinného stavu (Households of individuals: composition by sex, age and marital status)

Věková skupina	Muži					Ženy				
	celkem abs. v tis.	podíl ve věkové skupině v %				celkem abs. v tis.	podíl ve věkové skupině v %			
		svobodní	ženatí	rozvedení	ovdovělí		svobodné	vdané	rozvedené	ovdovělé
1970										
15–29	33,8	53,5	32,6	13,4	0,3	21,9	54,2	32,4	12,2	1,0
30–39	24,0	36,4	22,4	39,8	0,9	9,3	49,8	14,8	31,2	3,9
40–49	32,0	37,9	14,7	44,4	2,7	23,0	36,3	9,1	34,0	20,4
50–59	31,2	35,0	12,9	37,5	14,3	59,9	20,1	4,8	19,0	56,0
60–69	43,9	24,4	9,4	20,2	45,8	163,8	13,3	2,0	8,4	76,2
70+, nezj.	42,1	10,3	4,0	6,2	76,1	183,7	11,0	0,7	3,2	84,5
Celkem	207,0	31,3	14,9	24,9	27,9	461,6	17,1	3,9	9,6	69,1
1980										
15–29	63,6	52,6	32,6	14,4	0,2	36,4	48,6	41,7	9,0	0,5
30–39	56,5	33,0	21,8	44,2	0,6	18,5	48,9	20,6	27,6	2,4
40–49	39,6	32,4	14,6	50,2	2,4	25,8	24,9	11,7	42,7	20,5
50–59	51,8	31,3	13,8	41,6	12,9	97,2	13,4	6,2	27,4	53,0
60–69	44,8	22,2	10,5	25,6	41,5	155,9	8,8	2,8	11,6	76,7
70+, nezj.	67,3	11,4	4,5	8,9	74,3	281,5	8,4	1,2	4,7	85,5
Celkem	323,6	30,5	16,6	28,7	23,7	615,3	13,6	5,8	12,6	67,9
1991										
15–29	85,4	54,8	33,0	11,2	0,1	49,3	53,6	37,9	7,5	0,4
30–39	78,9	36,4	18,8	43,1	0,4	21,1	48,0	18,6	30,3	1,9
40–49	80,6	28,3	13,8	55,1	1,4	42,0	23,7	12,7	48,5	14,5
50–59	53,2	27,0	13,1	47,8	11,3	84,8	9,9	6,3	34,1	49,4
60–69	59,7	22,1	10,2	29,4	37,7	198,1	6,8	2,3	16,3	74,4
70+, nezj.	63,8	10,7	4,1	10,3	74,1	272,8	5,7	0,8	5,7	87,6
Celkem	421,6	31,5	16,6	32,6	18,3	668,1	12,6	6,0	16,1	65,1
2001										
15–29	117,5	76,3	13,4	7,1	0,0	83,1	76,2	14,5	6,3	0,2
30–39	112,3	39,4	20,7	35,5	0,2	34,0	43,7	19,1	32,2	0,9
40–49	106,9	27,9	15,6	51,9	0,9	45,7	20,9	16,7	52,2	7,5
50–59	100,4	23,2	15,4	52,6	5,8	103,0	11,0	11,3	44,1	32,2
60–69	55,9	19,1	14,2	36,8	28,0	141,7	5,8	4,1	21,7	67,8
70+, nezj.	73,3	11,0	6,5	14,4	66,1	302,4	4,3	1,0	9,0	84,7
Celkem	566,3	36,3	14,8	33,1	12,6	709,9	17,0	6,6	20,2	54,8

Pozn.: Zbytek do 100 % ve struktuře představuje případy nezištěného rodinného stavu.

CDJ ženatých/vdaných: buď jde o předrozvodové chování, nebo skutečnost, že každý z manželů má jiné trvalé bydliště. Proto bylo zastoupení těchto CDJ v době jednotlivých sčítání poměrně vyrovnané.

Bydlení domácností jednotlivců

Zastavení růstu podílu samostatně bydlících domácností jednotlivců v 90. letech může souviset se ztíženou dostupností samostatného bydlení

Analýza domácností jednotlivců by nebyla úplná, kdyby se nepřihlíželo i ke způsobu jejich bydlení. V období 1970–1991 rostl spolu s přírůstkem počtu domácností jednotlivců i podíl domácností jednotlivců, kteří bydleli samostatně ve vlastním v bytě – ze 73,5 % na 77,3 %. Bylo to umožněno zvyšováním životní úrovně, ale zejména snazší dostupností bytů. Proto byl růst nejrychlejší v 70. letech, kdy jednotlivců bydlících samostatně v bytě přibývalo 42 %. V dalších desetiletích se přírůstek již zpomaloval – až na 14 % v období 1991–2001. V po-

Tab. 3 Počty domácností jednotlivců podle způsobu bydlení, v tis. (Households of individuals: numbers by way of living (in thousands))

Domácnosti jednotlivců	1970	1980	1991	2001	Přírůstek v %	
					1980-1991	1991-2001
sám jednotlivce v bytě	491,2	697,0	842,4	957,8	20,9	13,7
jednotlivci v bytě se 2+ CD celkem	166,4	234,1	241,3	295,7	3,0	22,6
v tom: CDJ=HDJ v bytech s více HD	126,7	212,2	219,5	278,5	3,4	26,9
podnájemníci	39,7	21,9	21,8	17,2	-0,4	-21,1
CDJ mimo byty	10,9	7,7	5,9	22,7	-22,7	282,1
domácnosti jednotlivců celkem	668,6	938,8	1089,6	1276,2	16,1	17,1
Rodinné domácnosti s přidanou osobou*	217,5	120,8	98,4	110,2	-18,6	12,0
- podíl z rodinných domácností	8,2	4,4	3,6	4,1	-18,7	15,8
Počet přidanych osob	231,1	135,3	136,4	130,1	0,8	-4,6

Pozn.: *) Úplné a neúplné rodinné domácnosti se závislými dětmi a ÚRD bez závislých dětí (nejsou zahrnuty NRD bez závislých dětí pro rozdíly v klasifikaci v letech 1991 a 2001); většinou šlo o prarodiče a tedy o třígenerační bydlení v jednom bytě. Jako přidané osoby žily v rodinných domácnostech pětkrát častěji matky (tchyně) než otcové (tchánové) osob v čele domácností.

sledním intercenzálním období se podíl samostatně bydlících jednotlivců snížil, takže v roce 2001 žily samostatně v bytech tři čtvrtiny domácností jednotlivců. Ve srovnání s 80. lety se totiž opět mírně zvýšilo zastoupení domácností jednotlivců bydlících společně s jinou cenovou domácností na 23 % (o 1 procentní bod, v absolutních počtech to ale bylo více než 60 tis. domácností) a hlavně vzrostl podíl CDJ žijících mimo byty. Na rozdíl od projevů postupující individualizace soužití a bydlení domácností (snižování podílu společně hospodařících více cenových domácností všech typů, neustálého přírůstku domácností jednotlivců jako celku) lze považovat opětovné zvýšení podílu společně bydlících domácností jednotlivců v 90. letech za důsledek ztížené dostupnosti samostatného bydlení (ostatně stejně jako obnovený růst počtu i podílu rodinných domácností se spolubydlícími přidávanými osobami – jednotlivci, tab. 3). Starší jednotlivci nejčastěji zůstávali sami jako poslední v bytech poté, co z rodiny odešly dospělé děti a v úplných rodinných domácnostech jeden z manželů zemřel. Pokud nebylo již dříve umožněno samostatné bydlení, umožnilo zlepšení příjmové situace jednotlivců alespoň jejich samostatné hospodaření (např. rozdělení velkého bytu v jednobytovém domku). Samostatné bydlení jednotlivců ve vlastních bytech vždy převažovalo častěji u žen než u mužů (mj. přežívaly své manžely). Pokud jednotlivci bydleli společně s jinou cenovou domácností, bylo to vždy častěji v cizím bytě než ve vlastním, přičemž v těchto cizích bytech převažovali muži – jednotlivci nad ženami. Při společném bydlení jednotlivců ve vlastních bytech s jinou domácností byl poměr pohlaví jednotlivců mnohem vyrovnanější, jejich podíl ale od roku 1980 klesal. Zastoupení domácností jednotlivců – podnájemníků mělo klesající trend; častěji takto bydleli muži než ženy, stejně jako v domácnostech bydlících mimo byty.

Růst podílu domácností jednotlivců bydlících mimo byty v 90. letech může být pro nesrovnatelně vymezené soubory příslušných osob v cenzech 1991 a 2001 pouze fiktivní

Téměř čtyřnásobný vzrůst podílu domácností bydlících mimo byty v posledním intercenzálním období (především bydlení v nouzových obydlích – 82 %, méně často v rekreačních objektech – 18 %) vyvolává pochybnosti o srovnatelnosti tohoto zjišťování v obou cenzech. Je možné, že značnou část z více než 11 tis. CDJ – mužů ve věku 20–49 let bydlících v nouzových obydlích, tvořili cizinci³⁾, bydlící v ubytovnách zaměstnavatelů. Tito jednotlivci představovali necelé tři čtvrtiny CDJ–mužů bydlících mimo byty. Početně malé sou-

³⁾ Cizinci pobývající v ČR na základě víza nad 90 dnů (dříve dlouhodobý pobyt), byli při sčítání 2001 poprvé zahrnuti do počtu obyvatel Česka.

bory CDJ žijících mimo byty a CDJ – podnájemníků (v roce 2001 celkem necelých 40 tis.) ale mohly být v jednotlivých sčítáních částečně zkresleny, takže změny jejich počtů nelze spolehlivě hodnotit.

Tab. 4 Složení domácností jednotlivců podle způsobu bydlení a podle pohlaví, v % (Households of individuals: composition by way of living and by sex (in %))

Způsob bydlení CDJ	CDJ celkem				CDJ muži				CDJ ženy			
	1970	1980	1991	2001	1970	1980	1991	2001	1970	1980	1991	2001
sám ve vlastním bytě	73,5	74,3	77,3	75,0	65,8	67,3	72,4	68,7	76,9	77,9	80,4	80,1
v bytě bydlí 2+ CD	24,9	24,9	22,1	23,2	30,3	31,1	26,8	28,5	22,5	21,7	19,2	18,9
z toho: ve vlastním bytě s jinou CD	4,6	8,8	7,5	6,8	5,3	8,6	7,7	6,8	4,3	8,8	7,4	6,8
v cizím bytě s jinou CD	14,4	13,8	12,6	15,1	13,5	18,1	15,6	19,6	14,8	11,6	10,7	11,4
podnájemníci	5,9	2,3	2,0	1,3	11,5	4,4	3,5	2,1	3,4	1,3	1,1	0,7
CDJ mimo byty	1,6	0,8	0,5	1,8	3,9	1,6	0,8	2,8	0,6	0,4	0,4	1,0
CDJ celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Jednotlivci, kteří bydlí ve svém bytě sami, jsou ve zcela jiné sociální (často i ekonomické) situaci než ti, kteří sice deklarovali samostatné hospodaření, ale nebydlí osamoceně (navíc deklarace samostatného hospodaření nemusela být vždy v souladu se skutečností). Jejich složení je důležité jak podle věku, tak podle rodinného stavu.

V samostatně bydlících CDJ podle rodinného stavu převažovaly ve věku do 40 let svobodné osoby (hlavně ženy), ve středním věku to byly nejčastěji rozvedené osoby (necelá polovina bydlících samostatně), od 60 let pak ovdovělé osoby, které u žen tvořily čtyři pětiny samostatně bydlících, u mužů polovinu.

Tab. 5 Složení samostatně bydlících CDJ podle pohlaví, věku a rodinného stavu v roce 2001 (Census households of individuals living alone: composition by sex, age and marital status, 2001)

Věková skupina	Muži						Ženy					
	celkem		podíl ve věkové skupině v %				celkem		podíl ve věkové skupině (%)			
	v tis.	z úhrnu CDJ v %	svobodní	ženatí	rozvedení	ovdovělí	v tis.	z úhrnu CDJ v %	svobodné	vdané	rozvedené	ovdovělé
15-29	66,0	56,2	81,1	9,1	6,4	0,0	47,8	57,5	80,9	11,4	4,5	0,2
30-39	71,3	63,5	45,2	18,1	32,3	0,2	20,7	60,8	57,0	18,5	19,0	1,2
40-49	74,4	69,5	32,5	14,8	48,3	0,9	30,2	66,0	27,9	17,7	43,1	8,5
50-59	76,5	76,2	26,3	15,2	49,7	6,0	82,6	80,2	12,5	11,2	41,7	33,3
60-69	47,1	84,2	20,3	14,0	35,2	28,7	125,5	88,6	6,0	4,0	21,3	68,1
70+, nezj.	64,2	87,6	11,3	6,2	14,1	66,4	266,4	88,1	4,5	1,0	9,1	84,6
Celkem	399,5	70,5	36,7	13,1	31,7	15,4	573,2	80,7	15,5	5,5	18,2	59,5

Pozn.: Ve struktuře podle rodinného stavu představuje zbytek do 100 % případy nezjištěného rodinného stavu.

Častější samostatné bydlení starších jednotlivců se stává sociálním problémem stárnoucí populace

Oddělování samostatného hospodaření a bydlení jednotlivců je na jedné straně jistě příznivým jevem, vyjadřujícím růst životní úrovně, lepší možnost seberealizace a vytváření si samostatného životního stylu. Na druhé straně rostoucí vysoké počty samostatně bydlících jednotlivců staršího věku, zvláště ovdovělých žen, stále naléhavěji vyvolávají potřebu rozšíření sociální péče o osamělé osoby a změnu jejího zaměření, a to již v současnosti. Nejedná se jen o oblast materiální péče – sociální a zdravotní péče, ale o naléhavou rekonstrukci sféry kulturně sociální, aby tito lidé, velmi často nejen osamoceně bydlící, ale skutečně osamělí a často svým zdravotním stavem omezení, prožili závěr života plnohodnotně, s pocitem důstojného a spokojeného stáří.

Vysokou intenzitvú vytváření samostatně bydlících CDJ starších osob je nutné posuzovat i z hlediska očekávaného zrychleného stárnutí naší populace. Jestliže v roce 2001 bylo při sčítání zjištěno 1,410 mil. osob 65letých a starších, do roku 2010 se předpokládá podle střední varianty prognózy obyvatelstva⁴⁾ vzestup jejich počtu na 1,640 mil. a do roku 2020 dokonce na 2,190 mil. V souvislosti s tím by se mohl počet domácností jednotlivců z 1,276 mil. v roce 2001 zvýšit na 1,410 mil. v roce 2010 a na 1,530 mil. v roce 2020, a to za předpokladu jednak dalšího poklesu intenzity ovdovění starších osob, jednak za předpokladu zvýšení intenzity společného bydlení a hospodaření zvláště osob starších 80. let.

Prameny a literatura

- Sčítání lidu, domů a bytů v ČR k 1. 3. 2001, byty – Česká republika. Praha: ČSÚ, 2003.
Sčítání lidu, domů a bytů v ČR k 1. 3. 2001, domácnosti – Česká republika. Praha: ČSÚ, 2003.
Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001, obyvatelstvo, byty, domy a domácnosti – Česká republika. Praha: ČSÚ, 2003.
Sčítání lidu, domů a bytů v ČR k 3. 3. 1991. Censové domácnosti, manželské páry a faktická manželství. Praha: FSÚ, 1992.
Sčítání lidu, domů a bytů k 3. 3. 1991. Obyvatelstvo, domy byty a domácnosti. Praha: FSÚ, 1992.
Sčítání lidu, domů a bytů k 3. 3. 1991. Podrobné údaje o bytech. Praha: FSÚ, 1992.
Sčítání lidu, domů a bytů v ČSSR k 1. 11. 1980. Obyvatelstvo, domy byty a domácnosti – tabulky za ČSR. Praha: Československá statistika, 1982, ř. SL, sv. 2/82.
Sčítání lidu, domů a bytů v ČSSR k 1. 11. 1980 – Censové domácnosti – tabulky za ČSR. Praha: Československá statistika, 1982, ř. SL, sv. 4/82.
Sčítání lidu, domů a bytů v ČSSR k 1. 12. 1970. Censové domácnosti, tabulky za ČSR. Praha: Československá statistika, 1975, sk. A, sv. 2/75.
Sčítání lidu, domů a bytů v ČSSR k 1. 12. 1970. Data o obyvatelstvu, domech, bytech a domácnostech, ČSR. Praha: Československá statistika, 1974, sk. A, sv. 50/74.
Sčítání lidu, domů a bytů v ČSSR k 1. 3. 1961 – díl III. Domy, byty, domácnosti. Praha: Československá statistika, 1965, sk. A, sv. 37, ÚKLS, 283 s.
Bartoňová, D. Úplně rodinné domácnosti s dětmi (Complete family households with children). In Populační vývoj ČR, Praha: Katedra demografie a geodemografie PřF UK, 1994, s. 97–103 (GAČR 205/94/0686).
Kučera, M. Neúplně rodinné domácnosti s dětmi (Incomplete family households with children). In Populační vývoj ČR, Praha: Katedra demografie a geodemografie PřF UK, 1994, s. 104–110 (GA ČR 205/94/0686).
Kučera, M. Vývoj počtu a složení domácností (Development of numbers and structure of households during 1970–1980). Demografie, 1983, roč. 25, č. 1, s. 34–47.
Kučera, M. a kol. Sčítání lidu, domů a bytů 1980, ČSR. Praha: ČSÚ, 1982, Odbor statistiky obyvatelstva a životní úrovně, analytická publikace, 303 s.
Sčítání lidu, domů a bytů 1970, ČSR. Praha: ČSÚ, 1975, Odbor statistiky obyvatelstva a životní úrovně, analytická publikace, 337 s.

DAGMAR BARTOŇOVÁ je od roku 1993 (předtím v letech 1978–1990 pracovala v ČSÚ, 1990–1993 v Geografickém ústavu AV ČR) odbornou asistentkou katedry demografie a geodemografie PřF UK, kde přednáší **Demografii rodin a domácností, Analýzu cenzových dat, Základy demografie a Demografické informační systémy**. Jejím odborným zaměřením je aplikovaná demografie, kde se orientuje na domácnosti a rodiny, migrace a populační cyzy.

Summary

Not only did the number and proportion of households of individuals increase between 1991 and 2001, but also their structure by sex and family status changed significantly. Composition by sex tended to equal faster than in preceding intercensal periods, mainly due to higher increases in households of males up to middle-agers. Structure by family status saw particularly rising proportions of households of unmarried (more among males) and divorced (more among females) individuals, but the increases were very differentiated depending on age. The highest relative increase in 1991–2001 was recorded for households of individuals aged up to 30, yet they made up only 16% of all households of individuals. Although the number of households of elderly individuals (60 years and more) dropped, they still represented 45% of households of individuals. More than three-quarters of them were females, 80% widowed. The high proportion of households of elderly individuals shows not only the relatively high living standard of the elderly, but also the continuing differences between mortality intensity of males and females and overall ageing of the population. What should be expected in the years to come due to accelerating ageing are higher numbers of households of elderly individuals and, among them, higher proportion of individuals living alone. The need of extending the system of social care for lonely old persons and its fundamental transformation is more and more pressing.

⁴⁾ Burcin, B. – Kučera, T. *Perspektivy populačního vývoje České republiky na období 2003–2065*. Praha: PřF UK, 2003.

POHLED NA KOHABITACI A RODINU V ČESKÉ REPUBLICĚ A VELKÉ BRITÁNII Z HLEDISKA EVROPSKÉ STUDIE HODNOT

KATEŘINA ČERNÁ

A View of Cohabitation and Family in the Czech Republic and Great Britain in Terms of the European Value Survey

The author compares the situation in the Czech Republic and in Great Britain on the basis of the European Values Study taken at the beginning and at the end of the 1990s, in which respondents were asked about some questions concerning cohabitation and the family. Having used methods of factor and correspondence analysis, the author points out that, in spite of remaining differences, attitudes to consensual unions in the Czech Republic and Great Britain converged.

Demografie, 2005, 47: 87–95

Nesezdané soužití je fenomén, kterému se doposud v české demografii nevěnovala příliš velká pozornost. Důvodem může být například skutečnost, že empiricky je poměrně těžko zjištělné a statisticky postižitelné. V České republice bylo sice tzv. faktické manželství zjišťováno ve **Sčítáních lidu, domů a bytů** v letech 1930, 1970, 1980, 1991 a 2001, a to na **Bytovém listu** v otázce zjišťující vztah osoby k uživateli bytu. Dá se však předpokládat, že jeho počet je do jisté míry podhodnocen. Jiným zdrojem informací o kohabitaci jsou výběrová šetření, která nabízejí i možnost mezinárodního srovnání. V České republice a zároveň ve Velké Británii bylo realizováno šetření, týkající se svou tematikou nesezdaného soužití, s názvem **Evropská studie hodnot (ESH)**¹⁾ (a dále na něj navazující **Světová studie hodnot**)²⁾. Šetření ESH zatím proběhlo ve třech vlnách (v první polovině 80. let a na začátku a konci 90. let), a proto lze s jeho pomocí sledovat určité změny v čase. Jelikož k výrazným změnám v demografickém chování obyvatel, které souvisí z nesezdaným soužitím, došlo v České republice až v průběhu 90. let³⁾, jsou právě výběrová šetření ESH uskutečňena na začátku a konci 90. let vhodná k analýze nesezdaného soužití v České republice a Velké Británii.

Autorem výzkumu ESH v ČR je *Sociologický ústav AV ČR* a v roce 1999 zároveň výzkumný tým pracovníků z *Fakulty sociálních studií MU Brno*. V roce 1991 se ESH v České republice zúčastnilo 2109 dotázaných a v roce 1999 1908 respondentů. Ve Velké Británii byla účast na šetření ESH v roce 1990 1484 respondentů a v roce 1999 995 dotázaných.

Faktorová analýza názorů respondentů na otázky související s kohabitací

Jako jedna z vhodných statistických metod, pomocí níž lze souhrnně postihnout informaci z výběrových šetření, se nabízí faktorová analýza. Faktorová analýza umožňuje najít latentní (nepřímo pozorované) příčiny variability dat. Díky nalezeným latentním proměnným (fakto-

¹⁾ V originále *European Value Study/Survey*, přičemž název výzkumu není ujednocen, a to i v oficiálních materiálech. Slovo *Study* je zaměňováno se *Survey* a zároveň se občas také oba tyto výrazy vyskytují v množném čísle (tj. *Studies, Surveys*). Obdobně i slovo *Value* se někdy objevuje množným čísle (tj. *Values*). Stejně nepravidelnosti v názvu se vyskytují v šetření Světové studie hodnot (*World Value Survey*).

²⁾ V obou zmínovaných zemích se uskutečnilo také další šetření týkající se kohabitace – *International Social Survey Program (ISSP)*. Šetření ISSP, které v České republice proběhlo v roce 1994, je dokonce zaměřeno přímo na měnění se role týkající se rodiny a genderu, což velice úzce souvisí s problematikou nesezdaného soužití. Úskalí ovšem spočívá v tom, že za Českou republiku v tomto výzkumu není možno určit kohabituující respondenty, a proto je ISSP pro analýzu nesezdaných soužití nevhodné.

³⁾ Jedná se především o pokles úhrnné sňatečnosti svobodných, nárůst průměrného věku žen při prvním sňatku a porodu a nárůst podílu dětí narozených mimo manželství.

rům) lze redukovat počet proměnných při zachování maxima informace a nalézt souvislost mezi pozorovanými proměnnými a odvozenými faktory.

Výpočet faktorové analýzy vychází ze sdružených dat čtyř souborů Evropské studie hodnot (České republiky v letech 1991 a 1999 a Velké Británie v letech 1990 a 1999) a jeho výsledek je zobrazen pomocí korespondenční analýzy.

Z Evropské studie hodnot byly vybrány otázky související s nesezdaným soužitím, konkrétně baterie otázek týkající se důležitosti práce, rodiny, atd. v životě respondenta, dále významnosti různých věcí pro úspěšné manželství, další baterie otázek je zaměřena na názory na měnící se role mužů a žen a poslední sledovaná baterie otázek se týká názorů na ospravedlnění různých druhů jednání. A právě pro zjednodušení těchto čtyř skupin otázek, které jsou předem dané, byly provedeny čtyři faktorové analýzy⁴⁾.

U první baterie otázek týkající se názorů na důležitost různých uvedených oblastí v životě respondenta vstoupilo do faktorové analýzy všech 6 otázek. Při hodnotě vlastního čísla větší než 1 byly vypočteny 3 faktory s 62 % vyčerpané variance. Rotované řešení jednotlivých otázek a jejich příslušných zátěží ve třech vzniklých faktorech je znázorněno v tab. 1. První faktor je sycen zejména položkami volný čas a přátelé a známí, a proto byl nazván **Zaměření na přátele a volný čas**. Z obdobného důvodu byl druhý faktor označen **Zaměření na politiku a náboženství** a třetí faktor pojmenován **Zaměření na práci a rodinu**.

Další faktorovou analýzou prošla baterie dvanácti otázek zaměřených na důležitost různých jevů pro úspěšné manželství (tab. 2). Opět byly spočteny tři faktory, tentokrát při 42% vyčerpané varianci. První faktor je utvářen prvními šesti výroky, které znějí: pro úspěšné manželství je důležité dobré bydlení, přiměřený příjem, dobré sexuální soužití, oddělené bydlení od rodičů partnera, dělba domácích povinností a děti. Po zvážení byl nazván **Materiální a sexuální zabezpečení**. Další faktor, který je sycen převážně důrazem na společné náboženské přesvědčení, stejný sociální původ a shodu názorů na politiku byl pojmenován **Názorová shoda partnerů** a poslední faktor této baterie otázek, který byl utvořen zejména z otázek ptajících se po důležitosti porozumění a snášenlivosti, vzájemné úcty a uznání a věrnosti pro úspěšné manželství, byl nazván **Vnitřní vztah k partnerovi**.

V pořadí třetí faktorovou analýzou prošlo 6 otázek zaměřených na názory na měnící se role mužů a žen (tab. 3). Tentokrát byly vypočteny pouze 2 faktory a to při 50 % vyčerpané variance. První faktor se skládá především z následujících výroků: „zaměstnání je dobrá věc, po čem však většina žen opravdu touží, je do-

Tab. 1 Rotované řešení faktorové analýzy názorů na důležitost jednotlivých oblastí v životě respondenta (Rotating solution to factor analysis of opinions about the importance of individual components in respondent's life)

Oblasti	1	2	3
Volný čas	0,812	0,036	0,014
Přátelé a známí	0,788	0,114	0,066
Náboženství	0,069	0,810	-0,080
Politika	0,076	0,740	0,168
Práce	-0,095	0,020	0,806
Rodina	0,173	0,059	0,690

Prameny: Data ESH 1991 a 1999 pro Českou republiku a 1990 a 1999 pro Velkou Británii; vlastní výpočty.

Tab. 2 Rotované řešení faktorové analýzy názorů na důležitost jednotlivých jevů pro úspěšné manželství (Rotating solution to factor analysis of opinions about the importance of individual components for successful marriage)

Jevy	1	2	3
Dobré bydlení	0,691	0,264	-0,028
Přiměřený příjem	0,646	0,241	-0,153
Dobré sexuální soužití	0,553	-0,086	0,310
Oddělené bydlení od rodičů partnera	0,545	-0,060	0,055
Dělba domácích povinností	0,432	0,177	0,267
Děti	0,358	0,100	0,232
Společné náboženské přesvědčení	-0,037	0,770	0,141
Stejný sociální původ	0,209	0,684	0,005
Shoda názorů na politiku	0,158	0,646	0,080
Porozumění a snášenlivost	0,130	-0,039	0,728
Vzájemná úcta a uznání	0,097	0,067	0,718
Věrnost	-0,005	0,259	0,407

Prameny: Data ESH 1991 a 1999 pro Českou republiku a 1990 a 1999 pro Velkou Británii; vlastní výpočty.

⁴⁾ Faktorové analýzy byly vypočítány metodou Varimax.

Tab. 3 Rotované řešení faktorové analýzy názorů na měnící se role mužů a žen (Rotating solution to factor analysis of opinions about the changing roles of men and women)

Názory	1	2
Zaměstnání je dobrá věc, po čem však většina žen opravdu touží, je domov a děti	0,729	0,137
Být ženou v domácnosti je právě tak smysluplné jako pracovat za mzdu	0,710	0,117
Předškolní děti trpí, jestliže je jejich matka zaměstnaná	0,695	-0,084
Pracující matka může vytvořit stejně vřelý vztah a pocit bezpečí pro své děti jako matka, která není zaměstnaná	-0,219	0,729
Mít zaměstnání je pro ženu nejlepší způsob, jak být osobně nezávislou	0,154	0,664
Jak manžel, tak manželka by měli přispívat do společného příjmu domácnosti	0,171	0,625

Prameny: Data ESH 1991 a 1999 pro Českou republiku a 1990 a 1999 pro Velkou Británii; vlastní výpočty.

mov a děti“, „být ženou v domácnosti je právě tak smysluplné jako pracovat za mzdu“ a „předškolní děti trpí, jestliže je jejich matka zaměstnaná“. Uvedené výroky zastávají stanovisko, že **Žena má být v domácnosti**, a tak byl též tento faktor nazván. Zbývající tři výroky (tj. „pracující matka může vytvořit stejně vřelý vztah a pocit bezpečí pro své děti jako matka, která není zaměstnaná“, „mít zaměstnání je pro ženu nejlepší způsob, jak být osobně nezávislou“ a „jak manžel, tak manželka by měli přispívat do společného příjmu domácnosti“), z nichž je převážně tvořen druhý faktor, zastupují odlišný názor a druhý faktor byl podle nich pojmenován **Žena má pracovat**.

Tab. 4 Rotované řešení faktorové analýzy názorů na ospravedlnitelnost jednotlivých jednání (Rotating solution to factor analysis of opinions about the justification of individual cases of behaviour)

Jednání	1	2	3
Potrat	0,800	0,178	-0,016
Rozvod	0,798	0,182	0,037
Homosexualita	0,705	0,063	0,145
Euthanasie	0,627	0,065	0,122
Sebevražda	0,538	0,050	0,343
Prostituce	0,499	0,221	0,437
Přijmout od někoho úplatek za výkon svých povinností	0,061	0,762	0,100
Nasednout do auta, které patří někomu jinému a z legrace s ním odjet	0,097	0,690	-0,036
Jako ženadý/vdaná mít milostný poměr	0,306	0,602	0,184
Lhát ve vlastním zájmu	0,231	0,598	0,269
Řízení auta pod vlivem alkoholu	-0,029	0,529	0,344
Sexuální styk pod právně povolenou věkovou hranici	0,104	0,188	0,660
Politicky motivovaná vražda	0,038	0,080	0,640
Užívat marihuanu nebo hašiš	0,244	0,131	0,639

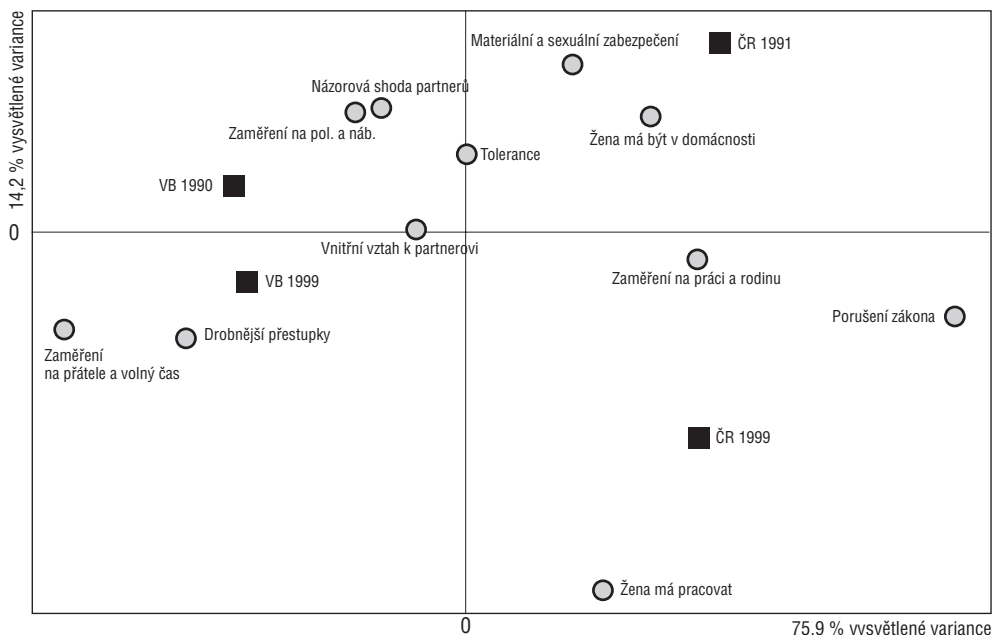
Prameny: Data ESH 1991 a 1999 pro Českou republiku a 1990 a 1999 pro Velkou Británii; vlastní výpočty.

Poslední faktorová analýza byla spočtena pro 14 otázek týkajících se názorů na ospravedlnitelnost, resp. schvalování jednotlivých uvedených jednání a dosáhla 50 % vyčerpané variance. Výsledek této faktorové analýzy je znázorněn v tab. 4. Tentokrát byly vypočteny 3 faktory, přičemž první z nich je definován otázkami o schvalování potratu, rozvodu, homosexuality, euthanasie, sebevraždy a prostituce a byl pojmenován **Tolerance**. Další faktor se týká relativně malých přestupků a byl nazván **Drobnější prohřešky** a poslední faktor naplňuje otázky, které se táží spíše na přestupky větší (především politicky motivovaná vražda a sexuální styk pod právně stanovenou hranici se jeví jako velké přestupky), byl pojmenován **Porušení zákona**.

Výsledkem 4 faktorových analýz je celkem 11 rozdílných faktorů. Pro přehlednou prezen-

taci jejich vztahu ke sledovaným zemím (v daných letech) byla zvolena metoda korespondenční analýzy (graf 1)⁵⁾.

Graf 1 Korespondence mezi 11 faktory a 2 zeměmi ve 2 letech (tj. ČR 1991, ČR 1999, VB 1990 a VB 1999) (Correspondence between 11 factors and 2 countries in 2 years (i.e. CR 1991, CR 1999, GB 1990 and GB 1999))

Pozn.: Faktory byly vypočteny ve 4 faktorových analýzách, které se týkaly důležitosti různých aspektů v životě respondenta, dále významnosti různých věcí pro úspěšné manželství, názorů na měnící se role mužů a žen a názorů na ospravedlnění různých druhů jednání.

Korespondenční analýza vyčerpala všechnu varianci vstupní matice hodnot ve třech dimenzích. Znázorněné první dvě dimenze přitom dohromady vyčerpaly 90,1 % variance a zároveň dobře popisují všechny vstupující faktory. Ve vzniklé „názorové mapě“, jak by se dal výsledek korespondenční analýzy nazvat, jsou ikony zastupující Českou republiku v roce 1991, Českou republiku v roce 1999, Velkou Británii v roce 1990 a Velkou Británii v roce 1999 rozmístěny každá v jednom kvadrantu, což dobře vyjadřuje specifické postavení jedné každé z nich. Česká republika v roce 1991 je charakteristická důrazem na důležitost materiálního a sexuálního zabezpečení pro úspěšné manželství, dále názorem, že žena má být v domácnosti (což může být na první pohled zarážející, jelikož v České republice je práce žen velice rozšířená, avšak právě názory se mohou lišit od skutečnosti – v uvedeném případě mohou být například reakcí na přezaměstnanost žen; a jistý vliv bude mít zřejmě i atmosféra doby krátce po revolučním roce 1989). Dalším rysem České republiky v roce 1991 je tolerance k jevům, jako je rozvod, potrat, prostituce, atd. a z hlediska stanovení důležitých hodnot v životě má v roce 1991 Česká republika nejbližší vztah k zaměření se na práci a rodinu. Ještě bližší vztah k posledně zmiňovanému rysu má Česká republika v roce 1999, kdy se zároveň vyznačuje spíše názorem, že žena má pracovat a názorovou tolerancí porušení zákona. Velkou Británii v roce 1990 charakterizuje zaměření se na politiku a náboženství, názorová tolerance a z hlediska důležitosti pro úspěšné manželství, důraz na názorovou shodu partnerů a vnitřní vztah k partnerovi. Zdůrazňováním vnitřního vzta-

⁵⁾ Signifikance korespondenční analýzy vyšla 0,000, a tudíž je její výsledek statisticky významný na hladině 0,01.

hu k partnerovi se vyznačuje Velká Británie i v roce 1999, spolu se zaměřením na přátele a volný čas a akceptovatelností drobnějších přestupků.

Z celkového pohledu na graf 1 je zajímavé sledovat vývoj uvedených zemí. Obě se totiž v čase posunuly směrem dolů, v České republice došlo přitom k výraznější změně, zároveň si však každá zachovala svá specifika. Přesto lze v roce 1999 vypočítat určitý náznak přiblížení obou zemí – jak Česká republika, tak Velká Británie se v tomto roce nepatrně přimkly k ose y. Tento jev jen stvrzuje fakt, že vyčerpáná variance dimenze osy x, na které k pohybu došlo, je dosti vysoká – tj. 75,9 %.

Korespondenční analýza názorů respondentů na otázky týkající se kohabitace a rodiny

Dalším vhodným statistickým nástrojem, jímž lze postihnout data z výběrových šetření je (jak již ostatně je patrné z předchozího grafu) korespondenční analýza. Tato metoda, obdobně jako faktorová analýza, může sloužit jako významný nástroj redukce dat.

Asi jediná otázka v dotaznících Evropské studie hodnot, kterou lze označit za přímo se týkající nesezdaného soužití, je otázka týkající se schválení či neschválení výroku, že manželství je zastaralá instituce. K nesezdanému soužití má taktéž relativně blízko otázka, zda respondent schvaluje, aby žena, pokud chce, byla svobodná matka. Spíše pohledů na rodinu jako takovou si pak všímají otázky, zda je podle respondenta v životě rodina velmi důležitá, a jestli jsou rodiče povinni udělat pro své děti to nejlepší. Tyto čtyři otázky byly po úvaze vybrány pro korespondenční analýzu, do které také vstoupily následující demografické charakteristiky respondentů: druh domácnosti⁶⁾, věková skupina, socio-ekonomický status a velikostní skupina obce. Korespondenční analýza byla spočtena odděleně pro obě sledované země i roky. Její výsledek za Českou republiku v roce 1991 je znázorněn v grafu 2.

Ve dvou zobrazených dimenzích jsou významné všechny zkoumané položky. Výroky vybraných otázek (tj. „Manželství je zastaralá instituce“, „Rodiče jsou povinni udělat to nejlepší pro své děti“, „Žena jako svobodná matka“ a „Rodina je velmi důležitá“) se nalézají každý v jednom kvadrantu, čímž jednoznačně diferencují zkoumanou oblast. Je tomu tak u všech vypočítaných korespondenčních analýz a jednotlivé otázky dokonce vždy odpovídá specifický kvadrant. Otázky vztahující se více k nesezdanému soužití se přitom nacházejí nalevo od osy y a otázky týkající se spíše rodiny napravo od osy y. Situace v České republice v roce 1991 se vyznačuje velkou hustotou různých demografických charakteristik na pravé straně grafu (tj. napravo od osy y), což svědčí o malé názorové rozrůzněnosti a důrazu na rodinu a rodinný život. Přesto lze vysledovat, že manželství bylo v roce 1991 podle mladých lidí ve věkové skupině 18–24 let zastaralá instituce a zároveň tento názor zastávali svobodní respondenti nežijící u rodičů ani v partnerském svazku (Single), žijící u rodičů (Urod) a také kohabituující respondenti (Koh0 a KohS). Posledně zmínění schvalovali také ženu jako svobodnou matku, čímž se vyznačovali i respondenti ve věkové skupině 35–44 let.

V roce 1999 byly v České republice jednotlivé demografické charakteristiky rozprostřeny již rovnoměrněji (graf 3). Jedna z nich (velikostní kategorie obce 20–50 tisíc obyvatel) však zobrazenými dvěma dimenzemi nebyla dostatečně objasněna. Do kvadrantu s výrokem „Manželství je zastaralá instituce“ přibyli v roce 1999 oproti roku 1991 pomocní dělníci a nezaměstnaní a také kvalifikovaní a polokvalifikovaní dělníci. Ženu jako svobodnou matku v roce 1999 zase

⁶⁾ Druh domácnosti byl stanoven s inspirací článkem Lesthaegheho (2002) a rozlišuje domácnosti na:

Urod: respondenti žijící u rodičů a zároveň nemající stálého partnera či partnerku;

Single: respondenti, kteří nežijí u rodičů, nikdy nebyli sezdáni a nyní nežijí v partnerském svazku;

Koh0: kohabituující respondenti, kteří nemají děti;

KohS: kohabituující respondenti, kteří mají děti;

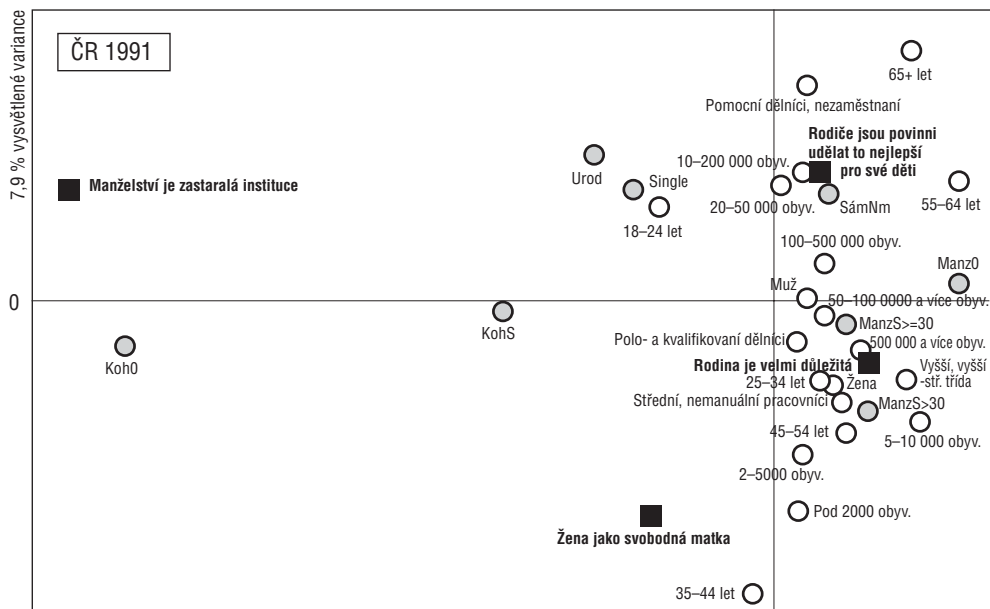
Manz0: respondenti žijící s partnerem či partnerkou v manželství, ale bez dětí;

ManzS<=30: respondenti mladší než 30 let včetně, žijící s partnerem či partnerkou v manželství a mající děti;

ManzS>30: respondenti starší než 30 let, žijící s partnerem či partnerkou v manželství a mající děti;

SámNm: dříve sezdání nebo kohabituující respondenti, kteří jsou nyní rozvedeni nebo žijí odděleně, zatím však nežijí v novém partnerském svazku.

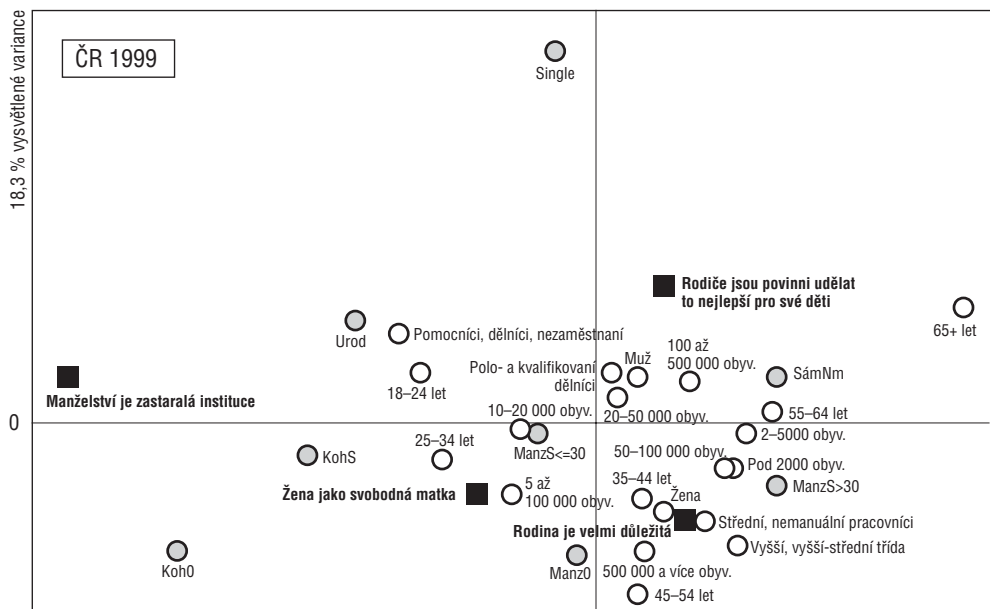
Graf 2 Korespondence mezi 4 otázkami týkajícími se kohabitance a rodiny a vybranými demografickými charakteristikami respondentů; ČR 1991 (Correspondence between 4 questions concerning cohabitation and family and selected demographic characteristics of respondents; CR 1991)

Pozn.: Signifikance 0,000; vyčerpáná variance 97,8 %.

89,9 % vysvětlené variance

Graf 3 Korespondence mezi 4 otázkami týkajícími se kohabitance a rodiny a vybranými demografickými charakteristikami respondentů; ČR 1999 (Correspondence between 4 questions concerning cohabitation and family and selected demographic characteristics of respondents; CR 1999)

Pozn.: Signifikance 0,0297; vyčerpáná variance 90,8 %.

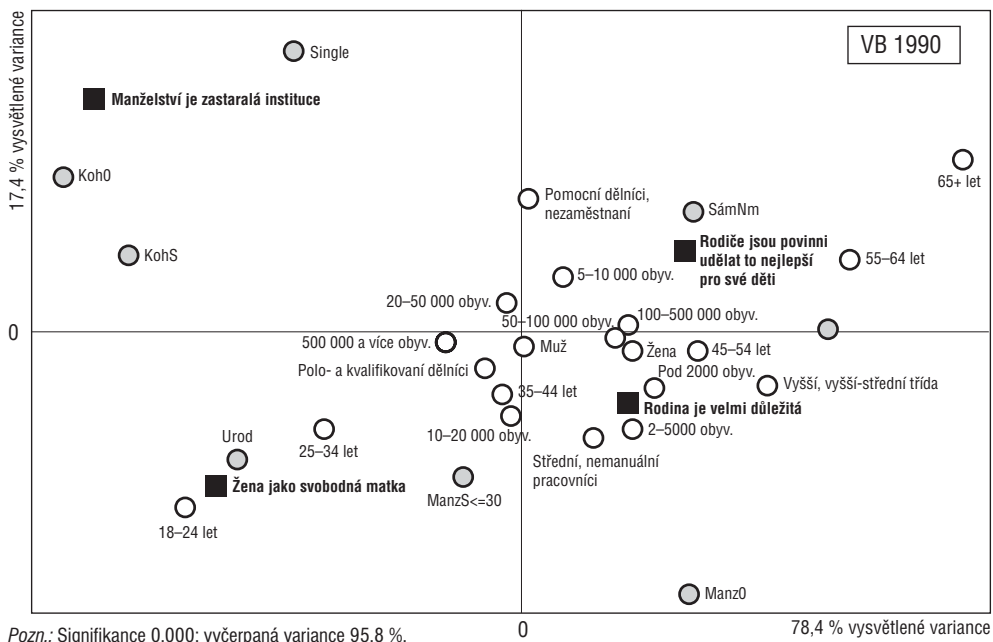
0

72,5 % vysvětlené variance

nově schvalovali respondenti ve věkové skupině 25–34 let, dále žijící ve velikostní skupině obce 5–10 tisíc obyvatel, ale také manželé bez dětí a mladší manželé s dětmi, kteří sympatizovali i s názorem, že manželství je zastaralá instituce.

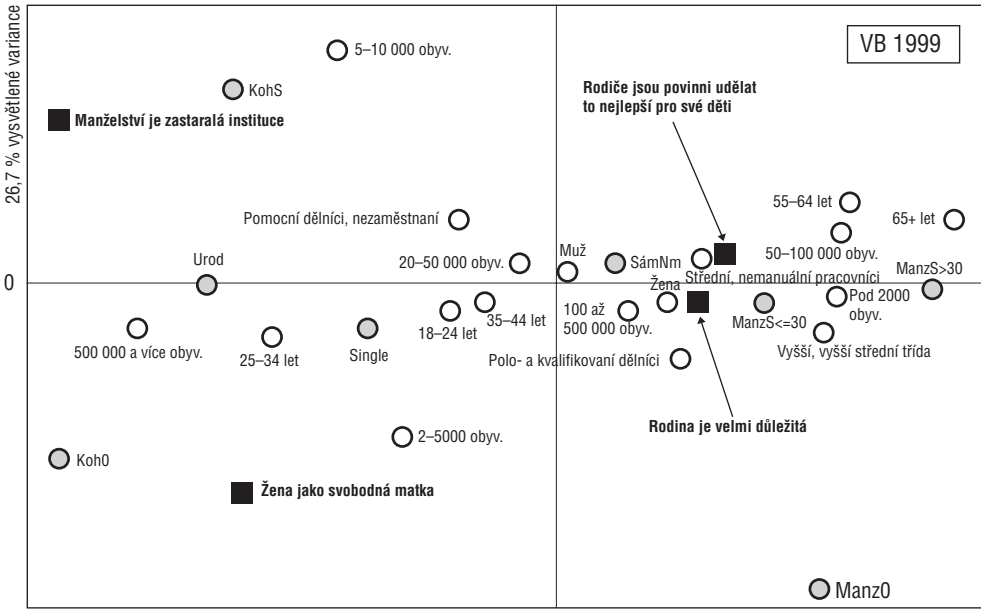
Ve Velké Británii byly sledované charakteristiky v obou zkoumaných letech relativně rovnoměrně uspořádané s tím, že v pravé polovině sledovaného pole jich bylo o něco více, jak tomu ostatně bylo i v České republice v roce 1999. V roce 1990 přitom byly zmiňované charakteristiky ve Velké Británii shromážděny hojně kolem středu kartézské soustavy souřadnic, jež zachycuje výsledek korespondenční analýzy (graf 4), což znamená, že v tomto roce se vyznačovaly menší statistickou závislostí než v roce 1999, kdy již jich kolem středu nebyl tak velký počet (graf 5).

Graf 4 Korespondence mezi 4 otázkami týkajícími se kohabitace a rodiny a vybranými demografickými charakteristikami respondentů; VB 1991 (Correspondence between 4 questions concerning cohabitation and family and selected demographic characteristics of respondents; GB 1991)

S výrokem, že manželství je zastaralá instituce v roce 1990 ve Velké Británii souhlasili respondenti žijící v nesezdaném soužití, dále Singles a z hlediska socio-ekonomického postavení pomocní dělníci a nezaměstnaní (ti se však zároveň více klonili k názoru, že rodiče jsou povinni udělat pro své děti to nejlepší). S tím, že je manželství zastaralá instituce, spíše souhlasili také respondenti z velikostních skupin obcí s 20–50 tisíci obyvateli a 500 tisíci a více obyvateli. Respondenti z velkých městských sídel souhlasili zároveň s tím, že žena, pokud chce, může být svobodná matka. Stejněho přesvědčení byli i respondenti v široké věkové skupině 18–44 let, dále nikdy nesezdaní respondenti žijící u rodičů, také mladí manželé s dětmi a zároveň i respondenti žijící ve městech s 10–20 tisíci obyvateli a z profesního hlediska kvalifikovaní a polokvalifikovaní dělníci. Popsaná situace se v roce 1999 ve Velké Británii v určitých aspektech změnila, přestože nijak výrazně. Ve dvou sledovaných dimenzích nebyla tentokrát statistická závislost prokázána respondentům ve věkové skupině 35–44 let. S výrokem „Manželství je zastaralá instituce“ nově souhlasili respondenti žijící v obci s 5–10 tisíci

Graf 5 Korespondence mezi 4 otázkami týkajícími se kohabitace a rodiny a vybranými demografickými charakteristikami respondentů; VB 1999 (Correspondence between 4 questions concerning cohabitation and family and selected demographic characteristics of respondents; GB 1999)

Pozn.: Signifikance 0,000; vyčerpaná variance 95,1 %.

0

68,4 % vysvětlené variance

obyvateli a výrazněji tomuto výroku přitakali také respondenti žijící u rodičů a zároveň ne ve svazku a pomocní dělníci a nezaměstnaní. Oproti roku 1991 se v roce 1999 od tohoto výroku k výroku o ženě jako svobodné matce odklonili kohabituující respondenti bez dětí, dále respondenti nežijící u rodičů ani v partnerském svazku (Singles) a respondenti žijící ve městech s 20–50 tisíci obyvateli (ti se vyznačovali však jen malou závislostí). Ženu jako svobodnou matku v roce 1999 také schvalovaly osoby žijící v obci s 2–5 tisíci obyvateli.

Závěr

Z uvedených výsledků korespondenčních analýz je patrné, že jak v České republice, tak ve Velké Británii došlo v průběhu 90. let k určité změně v souvislosti s názory respondentů na vybrané otázky, týkající se nesezdaného soužití a rodiny. V České republice se tato změna projevila větší pluralitou názorů a ve Velké Británii názorovým zintenzivněním. Zajímavou ilustrací těchto skutečností jsou dosažená procenta vysvětlené variance os x a y . Zatímco v České republice v roce 1991 byla naprostá většina variance vysvětlena pouze osou x (89,9 %) a na osu y připadalo jen 7,9 %, v roce 1999 vysvětlená variance osou y vzrostla na 18,3 % a osa x vysvětlovala 72,5 % variance. Z tohoto pohledu se situace v České republice v roce 1999 podobá situaci ve Velké Británii v roce 1990, kde byla variance vysvětlena z 17,4 % osou y a z 78,4 % osou x . V roce 1999 se poměr vysvětlených variancí obou os ještě snížil na 26,7 % osy y ku 68,4 % osy x . Podívejme se však detailněji na demografické charakteristiky respondentů, kteří spíše souhlasili s otázkami, jež souvisely s kohabitací. Čeští respondenti žijící v kohabitaci (s dětmi či bez dětí) měli blíže spíše k otázce týkající se názoru na ženu jako svobodnou matku a kohabituující respondenti ve Velké Británii naopak relativně více sympatizovali s názorem, že manželství je zastaralá instituce. Jako vysvětlení se nabízí odlišný typ kohabitace, který v daných zemích převládal. Jestliže respondenti žijící v kohabitaci považují manželství za zastaralou instituci, lze se domnívat, že typ soužití, ve

kterém žijí za zastaralou institucí nepovažují a lze jej zároveň nazvat jistou alternativou k manželství. Naopak v České republice respondenti žijící v nesezdaném soužití spíše souhlasili s možností ženy být svobodná matka a s tím, že je manželství zastaralá instituce již o něco méně, a tak je možno předpokládat, že jejich kohabitace v době šetření byla jen jakousi předeherou k manželství. Tomu nasvědčují i relativně mladší profil českých respondentů souhlasících s otázkami týkajícími se nesezdaného soužití oproti respondentům z Velké Británie. Další zjištěná odlišnost se týká velikostní skupiny obce respondentů. Zatímco v České republice sympatizovali s otázkami souvisejícími s kohabitací respondenti z menších sídel, ve Velké Británii i ze sídel velkých. Naopak společnými charakteristikami zmiňovaných respondentů jsou: bydlení u rodičů, žití jako Single (tj. svobodný/á a zároveň ne u rodičů ani v partnerském svazku) a status pomocných dělníků a nezaměstnaných.

Ze zjištěných výsledků je zřejmé, že v roce 1999 se z hlediska názorů na nesezdané soužití a rodinu situace v České republice přiblížila názorovému rozpořování ve Velké Británii. Přesto se oba státy ve zkoumaném tématu v roce 1999 nadále odlišovaly a o případné další konvergenci či naopak divergenci napoví jen novější poznatky a budoucí vývoj.

Literatura

- Hrdinová, K. *Nesezdaná soužití v České republice a Velké Británii*. Diplomová práce, Praha: PrF UK, 2003.
Kiernan, K. *Cohabitation in Western Europe: Trends, Issues and Implications*. In *Just Living Together*. Edited by A. Booth, A. C. Crouter, Mahwah, Lawrence Erlbaum Associates 2002.
Lesthaeghe, R. – Surkyn, J. *Value Orientation and the Second Demographic Transition in northern, western and southern Europe: an Update*. Brussel: IPD-WP 4/2002.
Macura, M. *Dynamics of fertility and partnership in Europe: Insights and lessons from comparative research*. New York and Geneva: United Nations, 2002.
Smart, C. *Breakdown of cohabitation*. London: Policy Studies Centre, 2000.

KATEŘINA ČERNÁ (rozená Hrdinová) vystudovala demografii na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde v roce 2003 obhájila diplomovou práci **Nesezdaná soužití v České republice a Velké Británii**. V současné době pokračuje v postgraduálním studiu demografie na téže fakultě.

Summary

The results of correspondence analyses reveal a certain change in attitudes of respondents to selected questions concerning consensual unions and the family both in the Czech Republic and in Great Britain during the 1990s. In the Czech Republic, this change showed itself in greater pluralisation of attitudes, in Great Britain in higher intensity of attitudes. Cohabiting (with children or childless) respondents in the Czech Republic were closer to question concerning attitude to woman as unmarried mother, whereas cohabiting respondents in Great Britain inclined more to an attitude that marriage is an outdated institution. Explanation can be found in a different type of cohabitation prevailing in each country. The fact that British respondents living in cohabitation consider marriage as an outdated institution makes us think that the type of cohabitation they live in can be labelled as an alternative to marriage. On the other hand, because respondents living in consensual unions in the Czech Republic tended more to an opinion that woman can be unmarried mother and a bit less to an opinion of marriage being an outdated institution, the results suggest that their cohabitation at the time of the survey was a sort of prelude to marriage. This assumption is supported by a younger profile of Czech respondents in comparison to respondents from Great Britain. Another difference found applies to size group of municipality of respondents. While in the Czech Republic questions related to cohabitation were closer to respondents living in small towns and villages, the distribution in Great Britain was more even. On the other hand, these respondents have the following common features: living with parents, living single (i.e. unmarried but neither with parents nor in cohabitation) and status of unskilled worker or unemployed. The findings show that, as far as attitudes to consensual unions and the family are concerned, the situation in the Czech Republic in 1999 came closer to collective frame of mind in Great Britain. In spite of this, the subject under examination still showed differences between the two countries.

POSTOJE ČESKÝCH A MORAVSKÝCH KATOLÍKŮ K MANŽELSTVÍ A RODIČOVSTVÍ¹⁾

JOSEF ZEMAN

Attitudes of Czech and Moravian Catholics to Marriage and Parenthood

The message is based on personal knowledge of environment under examination and on long-term consulting and psychotherapeutic practice of the author. It offers a qualitative description of attitudes of practicing Catholics to marriage and parenthood. The article briefly reflects official attitudes of the church and on this background characterises declared and prevailing attitudes concerning inter-sexual relations, perception of marriage and parenthood, models of family cohabitation, attitudes to the new concept of fatherhood and to the problem of combining family and work among women and men and presents some pro-family social activities that have recently arisen from the catholic environment.

Demografie, 2005, 47: 96–102

Některá teologická východiska a oficiální dokumenty katolické církve

Na úvod k dané problematice si dovoluji přiblížit některé základní postoje katolické církve včetně letného pohledu do minulosti, aby přechod ke konkrétním postojům katolíků byl srozumitelnější. Pozornost osobní i společenské dimenzi manželství a rodiny nacházíme u významných autorů v celých dějinách křesťanství. Např. ve vrcholném středověku *Tomáš Akvinský* psal, že lidská přirozenost je vzhledem k manželství proměnlivá, což mu umožnilo „bez problémů přijímat množství konkrétních forem, jež mělo manželství v různých fázích lidské historie“ (*Kasper*, 1997: 10)²⁾. Takový přístup otvírá dostatečně velký prostor k proměnlivosti praxe a k diskusi.

Historická teologická diskuse o smyslu manželství je dnes často paušálně hodnocena jako androcentrická a misogynní mimo jiné pro její prokreativní charakter (*Šmausová*, 2004). Takovéto zjednodušení je však sporné. Např. Římský katechismus z roku 1566 uvádí jako primární důvod manželství „vznik společenství muže a ženy vedoucí ke vzájemné pomoci tak, aby společně mohli lépe snášet životní strasti a především těžkosti stáří“ (*Kasper*, 1997: 15). Považuje-li např. *Bourdieu* (2000: 77) církev za jednu ze tří institucí posilující „tranhistorické neproměnné“, nečiní tak na základě analýzy dobového teologického diskurzu a možnosti jeho společenské implementace. Reálně nerovnoprávné společenské postavení mužů a žen bylo patrně vždy více vyjádřením společenské praxe než výrazem oficiální křesťanské doktríny³⁾. Mělo prokazatelně v různých historických dobách různou závažnost a církev jako mocenská instituce často stála v opozici vůči světské moci ve prospěch žen⁴⁾. Tento fakt dosti často uniká pozornosti v současných historizujících úvahách o manželství a rodině⁵⁾.

¹⁾ Kvalitativní analýza uvedených postojů není vedena podle pravidel kvalitativního výzkumu, má charakter informovaného popisu. Je založena na osobní znalosti prostředí a dlouholeté psychotherapeutické a poradenské práci s páry a rodinami v rámci křesťanské *Manželské a rodinné poradny Bethesda* v Brně a na práci v rámci *Národního centra pro rodinu*.

²⁾ W. Kasper je kardinál.

³⁾ Často citovanou pasáž z Pavlova listu Efezským (Ef. 5.21–23) o podřízenosti žen považujeme dnes více za výzvu k prosociálnímu chování v rámci tehdejších norem než za program. Ten vytyčuje apoštol jinde, např. Gal. 3.23–26. Tento postoj je identifikovatelný i u řady historických autorů.

⁴⁾ Např. na Tridentském koncilu, viz např. *Pernoudová*, R. (2002), s. 151.

⁵⁾ Některé feministicky orientované autorky, např. *Vodáková*, O. (2003) však připouštějí jistý vstřícný postoj katolické církve vůči ženám, za který považují mariánský kult a praxi kanonizování žen včetně žen vdaných.

Současná teologie vidí v manželství primárně společenství muže a ženy jako osob směřující k jejich dobru. To spočívá ve stále obnovovaném vztahu lásky a v nalézání individuálního poslání v podobě podílu na stvoření, v plodnosti. Interpretace verše z Genesis⁶⁾, že Bůh viděl stvoření člověka v podobě muže a ženy jako dobré, dovoluje jen stěží jiný výklad. Konkrétní poslání manželství a rodiny je dnes oficiálně vyjádřeno jako čtyři všeobecné úkoly:

1. Vytváření osobního společenství, 2. Služba životu, 3. Účast na vývoji společnosti, 4. Účast na životě a poslání církve⁷⁾.

Křesťanství si neumí představit jiné než v dnešní terminologii rovnoprávné osoby⁸⁾, které však mohou být, díky historickým nebo osobním okolnostem, v nerovnoprávném postavení. O tomto faktu hovoří pozdější verš ve stejné knize Bible „Po svém muži budeš dychtit, ale on ti bude vládnout“⁹⁾, který však popisuje situaci zásadního porušení božského řádu. Tímto svěvolným, tedy hříšným, porušením (tzv. prvotním hříchem), je podle Jana Pavla II. „zatemněna“, ale nikoli zničena podstata člověka jako vzájemnosti muže a ženy v lásce. Na toto zatemnění doplácí hlavně žena, je jím však postižen i muž, protože ono vládnutí „uměňuje jeho skutečnou důstojnost“. „Jen rovnost, vyplývající z důstojnosti obou jako osob, může dát vzájemným vztahům ráz opravdového společenství“. „Žena se nesmí stát ‚předmětem vlády‘ a ‚vlastnictví‘ muže“¹⁰⁾.

Některé klíčové body diskuse

Současná široká diskuse o genderové nerovnosti není v tomto kontextu vnímána jako oblast zásadního rozporu, pokud není zpochybňována dualita člověka jako taková. Má-li být člověk obrazem Boha, který je pluralita (láska) tří božských osob, musí být i člověk schopen vzájemnosti v (plodné) lásce mezi dvěma odlišnými osobami. Rezignace na plodnou lásku je rezignací na nabídku podílu na stvoření. Odlišnost oproti sociálně konstruktivistickému přístupu nevidí tedy katolíci v metodě, která je třeba pro zkoumání problému reprodukce mechanismů mužské nadvlády zásadním způsobem přirodná, ale v původu a smyslu heterosexuální duality člověka. Pokusy některých feministicky orientovaných autorů a autorek (Šmausová, 2004) o její odmítnutí jsou křesťanskému uvažování vzdálené. Úsilí o rovnost pohlaví nespočívá v odstranění odlišností muže a ženy, byť je třeba brát v úvahu jejich částečný sociální (historický, androcentrický) původ.

V jistém slova smyslu je „ženskost“ „více než prostý znak ženského pohlaví. Je to označení bytostně lidské schopnosti žít pro druhého a díky druhému“¹¹⁾. Toto je uskutečnitelné v rámci rodiny, která v každém konkrétním případě nabízí příležitost jak znovu definovat vztahy v relativní nezávislosti na společenském a historickém kontextu. Rodina nejen reprodukuje mechanismy genderové nerovnováhy, ale je schopna je i eliminovat. Záleží na nás, jakou rodinu vytvoříme. Postřehl to i bojovník proti nadvládě mužů Bourdieu (2000: 100), když připouští možnost „zázračného příměří, kdy je nadvláda přemožena nebo spíše, kdy mizí a mužské násilí utichá“. Považujeme tedy za zcela legitimní otázku, zda pozitivní posun a omezení mechanismů reprodukce mužské nadvlády není spíše dosažitelné posílením takové rodiny, která bude uvedenou nespravedlnost eliminovat účinněji a vůči jednotlivým mužům a ženám citlivěji (svobodněji), než hledaná rozsáhlá revoluční změna v podobě problematizování pohlavní odlišnosti.

⁶⁾ Genesis 1,27.

⁷⁾ Jan Pavel II. (1981) *Familiaris consortio* 17. Jde o zásadní a oficiální dokument, obsahující konkretizaci postojů kat. církve k manželství a rodičovství. Navazuje na Pastorační konstituci o církvi v dnešním světě *Gaudium et spes* II. vatikánského koncilu.

⁸⁾ Teologická a duchovní literatura většinou používá obratu „stejná důstojnost muže i ženy“.

⁹⁾ Genesis 3,16.

¹⁰⁾ Jan Pavel II. 1988. *Mulieris dignitatem*. O důstojnosti a povolání ženy. 10.

¹¹⁾ Kongregace pro nauku víry. 2004. Citát je podle našeho názoru důkazem schopnosti křesťanského esencialistického myšlení zahrnovat do poznání výsledky současných filozofických přístupů a metod a podílet se na jejich vývoji.

Deklarované postoje a jejich reflexe

Pro katolíky je jedinou volitelnou alternativou k manželské rodině celibát jako dobrovolně přijatá ochota vzdát se intimního (sexuálního) vztahu ve prospěch vztahu k Bohu. Tato alternativa může být, kromě života kněží a dalších zasvěcených osob, vyjádřena i orientací na „plodnost“ v široce chápané službě druhým. Sexualita je však vyhrazena pouze do manželství jednoho muže a jedné ženy, protože má být tělesným vyjádřením úplného darování se druhému, které nemůže být vzato zpět. Mezi praktikujícími katolíky¹²⁾ se reálně nevyskytuje cílená orientace na životní styl „single“, LAT (*Living Apart Together*) nebo trvalé nesezdané soužití. Rozvod je chápán pouze jako odloučení, neimplikuje možnost nového církevního sňatku. Opakovaný církevní sňatek je možný pouze při oficiálním uznání neplatnosti prvního, což předpokládá prokázání závažné právní vady při jeho uzavírání (*Slavík*, 1998).

Katolíci obecně akceptují postoj, že děti jsou neodmyslitelným cílem manželství¹³⁾ a součástí rodiny. Jsou darem od Boha, podílem na stvoření. Prokazatelné a plánované odmítání potomstva je jedním z důvodů k zneplatnění církevního sňatku (*Slavík*, 1998). V případě neplodnosti jsou z katolického hlediska přijatelné pouze terapeutické zásahy, nikoli asistovaná reprodukce, protože představuje přímou manipulaci s pohlavními buňkami a předpokládá nevyužití a zničení „nepotřebných“ embryí. Katolíci jsou v těchto případech vyzýváni k velkorysému přijetí dětí bez rodin. Postoje katolíků k asistované reprodukci jsou u menší části ambivalentní, některé neplodné páry žádají asistovanou reprodukci též díky neznalosti oficiálního stanoviska církve.

Rodičovství musí být odpovědné¹⁴⁾, především rozhodnutí o načasování a počtu dětí je výhradně věcí rodičů. Existují podmínky, za kterých je odpovědné se rodičovství nebo dalšího rodičovství vzdát. Způsob, jakým rodiče regulují početí, by neměl mít charakter umělého zásahu, jehož důsledkem je rozdělení „spojivého a plodivého významu“ (*Pavel VI.*, 1968) manželského sexuálního aktu. V praxi znamená tento přístup vyloučení všech způsobů umělé antikoncepce. Naopak využívání neplodných dní cyklu ženy se za antikoncepci nepovažuje, a proto se hovoří o „přirozených metodách plánování rodičovství“ (PPR). Výzkumu těchto metod je věnována značná pozornost (*Skočovský*, 2004)¹⁵⁾, jsou technicky propracovány konkrétní postupy a je důkladně ověřena jejich vysoká spolehlivost (*Lázníčková*, 2003).

Postoje katolíků k této části učení církve jsou různé, pokrývají škálu od jednoznačného akceptování, přes akceptování, ale nepraktikování, až po odmítání. Podle *Weisse* a *Zvěřiny* (2001) používalo u nás soustavně metodu PPR 16,3 % žen, které se označily za katolíčky. PPR je poměrně náročné pro oba partnery, nutně vyžaduje jejich spolupráci. Za jeho přednost se považuje hlavně praxe vzájemné ohleduplnosti, která prohlubuje vztah. Problémy ve spolupráci manželů jsou však zároveň nejčastějším důvodem pro nepraktikování PPR, pro některé páry je i neúnosná pravidelná přibližně 13denní abstinence. Spolehlivost a použitelnost metody PPR je závislá na kvalitě jejího zvládnutí. S nárůstem vědomostí o biologických i psychologických mechanismech lidské reprodukce, včetně nabídky odborného zácvičku v metodách PPR, mírně roste počet jejich uživatelů, a to i mezi nevěřícími, kteří oceňují její neinvazivní charakter.

Umělé ukončení těhotenství je ve všech případech nepřijatelné, s výjimkou stavu bezprostředně ohrožujícího život ženy. Tento postoj vychází z konstatování, že od okamžiku splnutí dvou pohlavních buněk vzniká nový jedinec, o jehož ukončení života nemá právo nikdo roz-

¹²⁾ Za praktikující katolíky jsou pro toto sdělení považováni pravidelní návštěvníci nedělních bohoslužeb, podle sčítání v roce 2004 jde o necelého půl miliónu osob, tedy přibližně o 5 % populace s velkými mezikrajovými rozdíly. Sčítání ukazuje absolutní počet osob, zúčastněných určenou běžnou neděli na katolických bohoslužbách. Organizuje je Česká biskupská konference.

¹³⁾ Pojetí cílů manželství se v průběhu historie měnilo, v nedávné historii byl kladen důraz na primát plodnosti. Po II. vatikánském koncilu se hovoří o dvou spojených a neoddělitelných cílech: společenství lásky a plodnost.

¹⁴⁾ *Gaudium et Spes* 51.

¹⁵⁾ Práce obsahuje obsáhlý seznam recentní literatury.

hodovat. S tímto postojem souhlasí drtivá většina katolíků, existují však značně odlišná stanoviska jednotlivců i skupin jak tento názor vyjadřovat vůči většinové společnosti.

Sňatkový trh katolíků je charakteristický převahou žen. Může to být způsobeno tím, že mladí muži častěji než ženy přechodně nebo trvale relativizují svůj vztah k církvi. Tendence k denominační homogamii je poměrně silná; po přibližně šestadvacátém roku života vzniká skupina nezadaných žen, která prožívá značnou sňatkovou tíseň. Mezi mladými katolíky narůstá počet nesezdaných soužití, jsou však chápána jako přechodné období před vlastním sňatkem, na rozdíl od většinové populace jsou patrně ve většině případů prožívána jako nedostatek odvahy a síly odložit soužití až po svatbě. Poměrně velká skupina mladých je hrdá na zvládnutou předmanželskou sexuální abstinenci, všeobecně se fakt prokázané (nikoli deficitní) sexuální zdrženlivosti považuje mezi katolíky za dobrý vklad do budoucího sexuálního souladu v manželství. V poradenské praxi se zdá jako významné zjištění, že pozdější krize párů, které zcela nebo z větší části zvládly předmanželskou sexuální abstinenci, jsou o poznání snadnější a úspěšněji řešitelné. Naopak sexuální soulad před manželstvím nepůsobí dojmem dobrého prediktoru kvality pozdějšího soužití.

Aktivity katolíků a katolické církve k podpoře manželství a rodičovství

Rozšiřují se možnosti různých forem přípravy na manželství, některé dlouhodobé (několikaměsíční) kurzy jsou na vysoké profesionální úrovni a zahrnují přípravu na všechny aspekty budoucího manželského a rodinného soužití¹⁶⁾. Převažují vůči nim pozitivní postoje, jsou vyhledávány. Očekávání od manželství jsou vysoká. Krize z nenaplněných očekávání se u katolíků dostavují poměrně často, není vyloučeno, že častěji než u většinové populace. Jejich řešení však bývá úspěšnější, téměř s jistotou lze předpokládat u katolíků nižší rozvodovost. Realizovaná rozvodovost má těžiště po delší době trvání manželství, rozvodu předchází většinou dlouhodobá snaha o zvládnutí problému. Zásadní otázka, zda je důvodem zmíněné menší rozvodovosti spíše větší odpovědnost při vstupu do manželství, nebo častější případ úspěšně rekonstruovaného vztahu po krizi, nebo nějakým způsobem vynucené setrvání v neuspokojivém vztahu, by stála za velký výzkumný projekt. Na základě dlouhodobé praxe křesťanské manželské poradny se zdá, že narůstá počet mladých křesťanů, kteří vyhledávají při manželském nesouladu odbornou pomoc, a že je tato pomoc díky evidentně vyšší motivaci setrvat v manželství též úspěšnější.

Modely soužití katolíků v manželství jsou poměrně různorodé. Patriarchální model pochopitelně převládá¹⁷⁾, podobně jako ve většinové společnosti. Pro střední a mladou generaci manželů se však zřetelně přesouvá těžiště k modelům soužití se „sdílejícím se“ otcem (Šmídová, 2003)¹⁸⁾. Modely s „pečujícím“ otcem (Šmídová, 2003)¹⁹⁾ jsou teoreticky přijatelné pro značnou část mladých, prakticky se však téměř nevyskytují, protože na ně nejsou muži dlouhodobě výchovně připravováni a jsou v našich podmínkách jen velmi obtížně slučitelné s početnější rodinou. Většina katolíků totiž plánuje více jak dvě děti, uskuteční jich to významně vyšší procento než ve většinové populaci. Podle výzkumu *Pikálkové* (2003) mají praktikující věřící ženy 2,37krát větší šanci, že se jim narodí třetí dítě.

Argument o nevyhodnosti otce na rodičovské dovolené i u katolíků pochopitelně často zakrývá faktickou neochotu mužů k takto pojaté rovnoprávnosti otce a matky, v křesťanské literatuře se však začínají objevovat výzvy a snad i výzkumem podložená fakta (*Rohr-Mar-*

¹⁶⁾ Znamé a vyhledávané hlavně vysokoškolskou mládeží jsou např. kurzy pořádané Centrem pro rodinu při Arcibiskupství pražském.

¹⁷⁾ Pojem patriarchální model má velmi různorodý obsah, za definující rys považujeme konsenzuálně vzniklé nebo vynucené vyšší mocenské postavení muže ve vztahu.

¹⁸⁾ Sdílející se otec je většinou definován jako fakticky a účinně se podílející na výchově dětí a vedení domácnosti, který však vnímá svoji roli jako „živitel“ a nepřebírá větší díl odpovědnosti za běh domácnosti.

¹⁹⁾ Pečující otec je schopen a ochoten převzít dočasně, alespoň na nějaký měsíc, nebo trvale plnou odpovědnost za výchovu a domácnost, včetně všech prací s tím spojených.

tos, 2002: 75), že pečující otec, který na určitou dobu střídá ženu na rodičovské dovolené po skončení kojení, je zajímavou alternativou k současné praxi. Domněnka některých feministicky smýšlejících autorek, že faktická rovnoprávnost předpokládá faktickou rovnost profesních příležitostí, není mezi drtivou většinou katolíků akceptována. Pro katolíčky zřejmě většínou platí, že rovnost ve vztahu, tj. v rozhodování, v komunikaci a v konsenzuální dělbě zátěží všeho druhu, je důležitější než rovnost v profesních příležitostech. V pozadí tohoto rozdílu stojí patrně větší subjektivní jistota i větší reálná pravděpodobnost, že manželství neztroskotá a že tedy žena není nucena hledat perspektivu ekonomické nezávislosti.

Subjektivně uspokojivé společenské uplatnění žen je vnímáno více jako příležitost dělat zajímavou práci nebo podílet se na zajímavé činnosti než jako nutný znak sociálního statusu. Toto subjektivní uspokojení je v jistém rozsahu chápáno jako dosažitelné i během dlouhé rodičovské dovolené a především po ní. Mezi mladými katoličkami je díky tomuto postoji poměrně velký zájem o problematiku slučitelnosti rodiny a zaměstnání, existují organizované aktivity, jejichž cílem je konkrétní pomoc a hledání řešení²⁰. Drtivá většina žen hledá takový model, kdy rodina nepřestává být prioritou, avšak přesto umožňuje uspokojivou profesní nebo společenskou angažovanost. V posledních letech se k podobnému přístupu přiklánějí i otcové, dřívejší převážně deklarativní prioritou rodiny se u některých stává faktičtější. Mezi katolíky vzniklo několik svépomocných skupin mužů, jejichž cílem je nalézt dnešní době odpovídající formu a výraz partnerství a otcovství, včetně řešení problému plnohodnotné účasti mužů na výchově vlastních dětí²¹.

Z hlediska ženy je v rodinném soužití katolíček zřetelný ústup od modelu „obětované kariéry“ a příklon k modelu „přerušené kariéry“, což se v praxi projevuje podporou zájmu o krátké a velmi krátké úvazky v průběhu rodičovské dovolené, eventuálně doplňkovým studiem. Snad většina otců malých dětí si považuje za prestiž, že dokáží samostatně a spolehlivě fungovat několik hodin týdně u dětí a podpořit manželku ve snaze udržet kontakt s profesí, popřípadě jiným způsobem investovat do svého společenského uplatnění. I u katolíků jsou stále častější případy, kdy žena má vyšší vzdělání než muž, a tudíž i potenciálně lepší pozici na pracovním trhu. Tuto skutečnost patrně zvýrazňuje i selektivní tlak religiozity: mezi věřícími vysokoškoly se zdá být více žen než mužů a religiozní homogamie párů dostává častěji přednost před homogamií vzdělanostní.

V povědomí mladých věřících žen nepochybně převládá pocit, že z hlediska kvality života a životní spokojenosti jsou velké nároky mateřství bezpečně kompenzovány pocitem osobní úspěšnosti a společenského uznání. Toto společenské uznání mateřství je málo identifikovatelné ve většinové společnosti, pro katolíky je do značné míry kompenzováno vysokou prestiží, kterou má mateřství a rodičovství uvnitř komunity. Do jisté míry lze hovořit až o tlaku na mladé rodiny, který tyto oceňující postoje způsobují. V ojedinělých případech je tento tlak vnímán tak silně, že vede k neuvážené volbě později obtížně zvládaného počtu dětí.

Podpora rodiny a rodičovství je u nás prakticky výhradně záležitostí nestátních subjektů. Velká část z nich vznikla v rámci katolické menšiny, některé byly přímo církví zřízeny²². Nezávisle např. již před koncem totality vznikla u nás iniciativa *Manželská setkání*, která vytvořila rychle se rozrůstající síť skupin a spolupracovníků. V současnosti má iniciativa několik center s různou právní subjektivitou²³. Její působení lze hodnotit vysoce pozitivně, odhadem prošlo Manželskými setkáními za dobu jejich existence několik tisíc rodin. Podobné podpůrné programy pro manžele nabízí i několik katolických komunit a hnutí²⁴.

²⁰ Kurzy Centra pro rodinu a sociální péči v Brně („Motivační kurzy pro ženy před návratem z rodičovské dovolené do zaměstnání“).

²¹ Osobní sdělení jednoho ze spoluzakladatelů jedné skupiny.

²² Např. Národní centrum pro rodinu zřízené a podporované Českou biskupskou konferencí jako orgán reflektující situaci rodin a prezentující postoje katolické církve k této problematice.

²³ Např. občanské sdružení YMCA-Setkání, Pivovarská 3, 794 01 Krnov.

²⁴ Komunita Emmanuel, komunita Chemin Neuf, hnutí Schönstatt a další.

Celek činnosti prarodinných organizací nedosahuje sice u nás té účinnosti jako ve většině vyspělých zemí, ale vzrůstá její pozitivní přínos. Téměř totální absence těchto aktivit na počátku 90. let měla podle našeho názoru podstatný vliv na to, že druhá demografická tranzice proběhla u nás dramatičtěji než v jiných zemích. Např. demografický propad Maďarska po pádu komunismu nebyl tak hluboký pravděpodobně i proto, že v té době zde existovala vlivná, převážně katolická svépomocná organizace početných rodin²⁵⁾.

Výše citovaný dokument *Familiaris consortio* z roku 1981 vyzývá v oddíle 44 katolíky k aktivní účasti na politickém jednání ve prospěch rodin a výslovně na tvorbě praktické rodinné politiky. Rodiny si mají být „stále více vědomy toho, že v první řadě se musí ony samy chopit iniciativy“²⁶⁾. Tuto více jak dvacet let starou výzvu můžeme chápat jednak jako deklaraci respektu k principu subsidiarity a jednak jako morální podporu a zdůraznění významu této tematiky. Není bez zajímavosti, že od té doby vznikla řada prarodinných organizací a iniciativ, řada států vytvořila explicitní koncepcí rodinné politiky, někde vznikla ministerstva pro rodinu. I když katolická církev i v této oblasti dodržuje zásadu přímého nevstupování do politické sféry, její vliv by mohl být považován v oblasti podpory rodiny za celospolečensky přínosný.

Závěr

V současné diskusi o povaze mezipohlavních vztahů převažuje zjednodušující pohled, který nebere dostatečně v úvahu některá historická i současná explicitní stanoviska včetně teologických a prezentuje v mnoha případech minulost paušálně jako monolit misogynní nerovnosti. Domníváme se, že je přínosnější rozlišovat historickou společenskou praxi a postoje katolické církve, a to zvláště v druhé polovině dvacátého století a v současnosti. Reálné postoje současných katolíků navazují na postoje dřívější, rozvíjejí dříve teologicky deklarované akcenty na povahu mezipohlavních rozdílů a do značné míry prokazují, že pozitivní posun v rovnosti pohlaví lze realizovat i měněním struktury a funkce současné manželské rodiny. Z tohoto důvodu jak citované oficiální postoje církve, tak praktická veřejná činnost katolíků a angažovanost místních církví podporují specifickou rodinnou politiku v širokém významu tohoto slova. Z této úvahy vyplývá i hypotéza, že souběžné posilování současné rodiny a společenský diskurz o požadavku genderové rovnosti mají do jisté míry implicitně stejný cíl.

Literatura

- Bourdieu, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
Dokumenty II. vatikánského koncilu. 1995. Praha: Zvon.
Gaudium et spes. 1995. In *Dokumenty II. vatikánského koncilu*. Praha: Zvon.
 Hamplová, D. – Rychtaříková, J. – Pikálková, S. 2003. *České ženy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
 Jan Pavel II. (1981) *Familiaris consortio*. Český překlad. Praha: Zvon, 1992.
 Jan Pavel II. (1988) *Mulieris dignitatem*. Český překlad. Praha: Zvon, 1992.
 Kasper, W. 1997. *Teologie křesťanského manželství*. Brno: CDK.
Kongregace pro nauku víry: List biskupům katolické církve o spolupráci mužů a žen v církvi a ve světě. 2004. Český překlad. Praha: Česká biskupská konference.
 Lázníčková, L. 1994. *Nebojte se přirozeného plánování rodičovství*. Brno: Kartuziánské nakladatelství.
Lumen gentium. 1995. In *Dokumenty II. vatikánského koncilu*. Praha: Zvon.
 Mareš, P. – Potočný, T.(eds). 2003. *Modernisace a česká rodina*. Praha: Barrister & Principal.
 Možný, I. 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství.
 Pavel VI. (1968): *Humanae vitae* 12. Český překlad. Praha: Scriptum, 1991.
 Pernoudová, R. 2002. *Žena v době katedrál*. Praha: Vyšehrad.
 Pikálková, S. 2003. *Třetí dítě v rodině: plány a realita žen s různým stupněm vzdělání*. In Hamplová, D. – Rychtaříková, J. – Pikálková, S. *České ženy*.
 Rohr, R. – Martos, J. 2002. *Cesta divokého muže*. Brno: Cesta.
 Skočovský, K. D. 2004. *Sexualita a manželská spokojenost při používání symptotermální metody přirozeného plánování rodičovství u religiózní populace*. Diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno.

²⁵⁾ NOE založeno 1985, ministr pro rodinné záležitosti do roku 2002 Péter Harrach byl v osobním kontaktu s touto organizací a významně přispěl k přijetí řady prarodinných a propopulačních opatření v Maďarsku.

²⁶⁾ Tamtéž, s. 51.

- Slavík, M. 1998. *Manželství – od snů k realitě. Teologicko-právní analýza některých přístupů k uzavírání manželství*. Praha: Pastorační středisko při Arcibiskupství pražském.
- Šmausová, G. 2004. *Normativní heterosexualita bez nátlaku k prokeaci? Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2–3/ 2004 s. 1–3. Sociologický ústav AV ČR.
- Šmídová, I. 2003. „*Matkové*“ In Mareš, P. – Potočný, T. (eds). *Modernisace a česká rodina*.
- Vodáková, A. – Vodáková, O. (eds). 2003. *Rod ženský*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Weiss, P. – Zvěřina, J. 2001. *Sexuální chování v ČR – situace a trendy*. Praha: Portál.
- Zeman, J. 2004. *Funkce rodiny v postindustriální společnosti a tvorba prorodinného klimatu ve veřejné sféře*. Přednáška na mezinárodní konferenci Perspektivy rodinné politiky v České republice. Ministerstvo práce a sociálních věcí. Praha 11.–12. 11. 2004.

JOSEF ZEMAN (1943) vystudoval jednooborovou psychologii na Filozofické fakultě v Brně (1970), pracoval 6 let ve školském poradenství a 17 let ve Výzkumném ústavu pediatrickém v Brně. Vedle klinické psychologie a psychoterapie se dlouhodobě věnuje manželskému a rodinnému poradenství. V roce 1990 spoluzakládal církevní Manželskou a rodinnou poradnu Bethesda v Brně, která je součástí systému městských sociálních služeb a spolufinancována Biskupstvím brněnským a Centrem sociálních služeb města Brna. Od roku 1996 je současně ředitelem Národního centra pro rodinu založeného Českou biskupskou konferencí. Centrum se věnuje mezioborovému studiu rodiny, účastní se na výzkumných a podpůrných projektech a angažuje se v záležitostech státní i regionální rodinné politiky.

Summary

In the present discussion about the nature of inter-sexual relations prevails a simplifying view, which does not sufficiently take into account some historical and present explicit attitudes including theological ones, and in many cases presents the past in a uniform manner as a monolith misogynist inequality. We assume that it is more beneficial to make a difference between the historical social practice and attitudes of the Catholic church, particularly in the 2nd half of the 20th century and nowadays. The real attitudes of present Catholics have a link to former attitudes, develop the former theologically declared accents on the nature of inter-sexual differences and prove to a great extent that the positive shift in the equality of sexes can be implemented also through changes in the structure and function of the present matrimonial family. This is the reason why both quoted official attitudes of the church and practical public activity of Catholics and engagement of local churches support specific family policy in the broad sense of the word. This consideration gives rise to a hypothesis that the concurrent strengthening of the present family and social discourse on the required gender equality are sharing, to a certain extent, the same implicit goal.

Demografická příručka 2004

Demografická příručka 2004 navazuje na předchozí Demografické příručky vydané v letech 1996, 1981, 1966. Shrnuje údaje o populačních procesech a demografické struktuře obyvatelstva na území České republiky v dlouhodobých časových řadách. Publikace je doplněna některými informacemi ze sčítání lidu, domů a bytů a mezinárodním srovnáním.

Cena: 500 Kč

Objednávky přijímá: ČSÚ, odbor informačních služeb, Na padesátém 81, 100 82 Praha 10, fax: 274054070, e-mail: objednavky@gw.czso.cz

POPULAČNÝ VÝVOJ NA SLOVENSKU PO ROKU 1990

BORIS VAŇO

Population Development in Slovakia after 1990

The article characterises present demographic development in Slovakia in context of important political, social and economic changes. It focuses on the characteristics of individual demographic processes and describes how they affect the development of size, increase and age structure of the population.

Demografie, 2005, 47: 103–112

Napriek spoločnému populačnému priestoru zostali demografické rozdiely medzi českou a slovenskou populáciou viditeľné počas celej existencie spoločného štátu. Možno to vyznieva paradoxne, ale dnes, keď je spoločný štát Čechov a Slovákov už viac ako 10 rokov minulosťou a viaceré priame väzby sú prerušené, sú si česká a slovenská populácia z demografického (a často aj iného) hľadiska podobnejšie, ako kedýkoľvek predtým. Obmedzenosť voľby za bývalého režimu a tlak na základné ľudské práva a slobody riešilo obyvateľstvo väčším príklonom k historickým a kultúrnym tradíciám, čo bolo základom pre rozdielne reprodukčné správanie českej a slovenskej populácie. Dnes, v období slobodnej konfrontácie životných štýlov a postojov je obyvateľstvo vystavené iným vplyvom ako za totalitného režimu. Výsledkom je reprodukčné správanie, ktoré má v sebe logiku výhodnosti a nie je obmedzované ideologickými vplyvmi. Preto je reakcia obyvateľstva na českej aj slovenskej strane podobná. Platí to predovšetkým pre mladú generáciu.

Aký je teda populačný vývoj v SR po roku 1990? Ako sa pod tento vývoj podpísalo obdobie mimoriadne bohaté na významné udalosti? Na pád komunistického režimu nadviazalo obdobie spoločenskej a ekonomickej transformácie, ktoré ešte nie je ukončené, rozpadlo sa Československo a vznikla samostatná Slovenská republika, pokračoval proces európskej integrácie, ktorý bol pre SR završený vstupom do EÚ a NATO v roku 2004. Demografický vývoj nemožno nereagovať na tak významné vplyvy, nasledujúce navyše v tesnom slede za sebou.

Sobášnosť

Tab. 1 Základné charakteristiky sobášnosti (Basic characteristics of nuptiality)

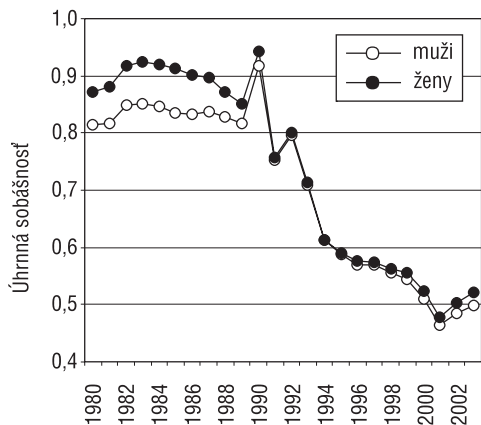
Rok		1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Počet sobášov		38 930	40 435	27 489	25 903	23 795	25 062	26 002
Úhrnná sobášnosť	Muži	0,836	0,919	0,588	0,511	0,465	0,484	0,498
	Ženy	0,912	0,942	0,59	0,524	0,478	0,502	0,522
Priemerný vek pri sobáši	Muži	25,8	25,9	26,3	28,2	28,6	29,1	29,5
	Ženy	23,1	23,1	23,5	25,2	25,6	26,0	26,4
Sobáše slobodných v %	Muži	89,7	89,5	89,4	87,9	87,2	86,6	86,4
	Ženy	91,3	90,9	91,2	89,7	89,1	88,7	88,9

Pod vplyvom zásadných spoločenských zmien v roku 1989 sa zmenilo sobáše správanie slovenskej populácie. Vznikli nové možnosti osobnej realizácie, ktoré začali manželstvu a zakladaniu rodiny výrazne konkurovať. Vplyv na sobášnosť mal aj rastúci ekonomický tlak, ktorý sa prejavoval zvýšením životných nákladov, infláciou, nezamestnanosťou. Obmedzila sa hromadná bytová výstavba a priama podpora rodín zo strany štátu. Sobášnosť na zmenu

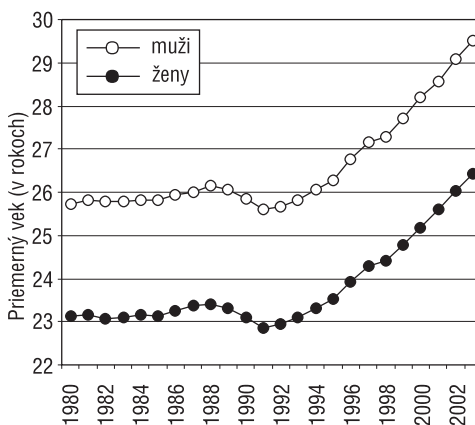
podmienok zareagovala okamžite – znížením intenzity, zvyšovaním sobášneho veku a vyšším výskytom spolužití bez uzavretia manželstva.

Obdobie do polovice 90. rokov bolo obdobím intenzívneho znižovania sobášnosti, od roku 1995 sa pokles sobášnosti zmiernil. V roku 2001 bol na Slovensku registrovaný historicky najnižší počet sobášov v povojnovom období. Ide zároveň o rok, kedy sa pokles sobášnosti zastavil. Do roku 2003 sa úhrnná sobášnosť zvýšila u mužov o 7,1 % a u žien o 9,2 %.

Graf 1 Vývoj sobášnosti (Development of nuptiality)

Graf 2 Priemerný vek pri sobáši (Average age at marriage)

Od začiatku 90. rokov sa po dlhom období stagnácie začal zvyšovať priemerný vek pri sobáši. Aj týmto sa prejavuje zmena v demografickom správaní slovenskej populácie, ktoré sa začína postupne približovať vyspelým európskym krajinám. V porovnaní s rokom 1992 sa priemerný vek pri 1. sobáši zvýšil o viac ako 3 roky pre obe pohlavia.

Odkladanie sobášov do vyššieho veku sa prejavilo aj na zmenách vo vekovej štruktúre ženichov a neviest. Až do roku 1990 skoro polovica všetkých ženichov aj neviest patrila do vekovej skupiny 20–24 ročných. V roku 2003 patrilo už najviac ženichov (41,0 %) do vekovej skupiny 25–29 ročných. U neviest patrilo ešte najviac neviest do vekovej skupiny 20–24 ročných (pokles na 42,0 %), nasledovala veková skupina 25–29 rokov (zvýšenie na 32, 8 %).

V súvislosti s rodinným stavom je z dlhodobého hľadiska zaujímavé predovšetkým znižovanie podielu slobodných na celkovom počte snúbencov. Rastúca rozvodovosť vytvára predpoklady pre zvyšovanie podielu sobášov vyššieho poradia na celkovom počte sobášov. V roku 2003 bolo z celkového počtu sobášov 86,4 % ženichov a 88,9 % neviest slobodných. V porovnaní s rokom 1990 klesol podiel slobodných snúbencov o 3,6 % resp. 2, 3 %.

Rozvodovosť

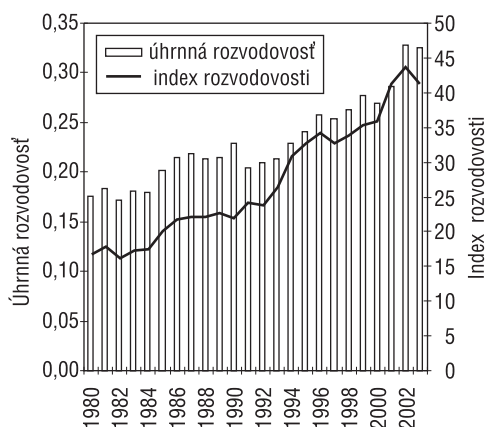
Tab. 2 Základné charakteristiky rozvodovosti (Basic characteristics of divorce rate)

Rok	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Rozvody	7 800	8 867	8 978	9 273	9 817	10 960	10 716
Index rozvodovosti	20,0	21,9	32,7	35,8	41,3	43,7	41,2
Úhrnná rozvodovosť	0,202	0,229	0,241	0,269	0,287	0,328	0,326
Priem. dĺžka trvania rozvedených manželstiev	x	10,7	11,2	13,2	13,6	13,6	13,3
Rozvody s maloletými deťmi (%)	73,1	74,3	75,5	70,3	70,1	70,2	69,7

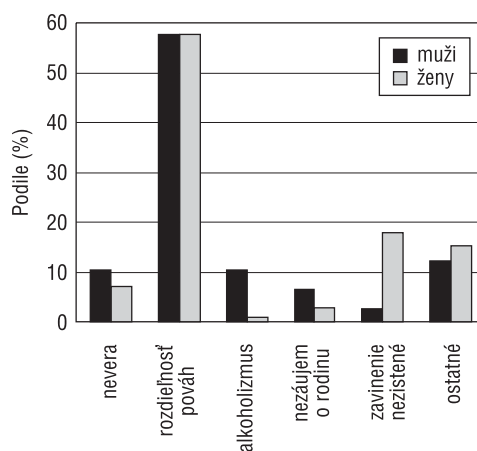
Dlhodobý rast rozvodovosti pokračoval aj v 90. rokoch. Ide o jediný demografický proces, ktorého trend zostal po zmene politického režimu nezmenený. V roku 2002 počet rozvodov prvý raz v histórii presiahol hodnotu 10 tisíc. To znamená, že na Slovensku sa v súčasnosti v priemere rozvádza každé tretie manželstvo. Mierny pokles rozvodovosti v roku 2003 možno hodnotiť (podobne ako viac raz v minulosti) ako náhodný výkyv.

Priemerná dĺžka rozvádžajúcich sa manželstiev má mierne rastúcu tendenciu. Od roku 1990 sa zvýšila o 3 roky. Podiel manželstiev, ktoré sa rozviedli hneď v prvom roku po sobášii, klesol od roku 1990 z 1,5 % na 0,7 % v roku 2003 a podiel manželstiev rozvedených do troch rokov z 19,6 % na 11,3 %. Najviac manželstiev sa v súčasnosti rozvádza po 5–7 rokoch, zhruba 40 % rozvodov sa uskutoční do desiatich rokov od uzatvorenia manželstva.

Graf 3 Vývoj rozvodovosti (Development of divorce rate)

Graf 4 Rozvodov podľa príčin v roku 2003 (Divorces by causes in 2003)

Veľmi závažný negatívny vplyv má rozvod na deti v rozvádžajúcich sa rodinách. Aj keď má podiel rozvádžajúcich sa manželstiev s maloletými deťmi v poslednom období mierne klesajúcu tendenciu, ešte stále sa 70 % rozvodov priamo dotýka maloletých detí.

Zhruba od polovice 80. rokov sa ako hlavná príčina rozvratu manželstva u oboch pohlaví presadila rozdielnosť pováh, názorov a záujmov. Na prelome 80. a 90. rokov uvádzalo túto príčinu pri rozvode zhruba 30 % manželov, v súčasnosti sa už podiel rozvodov zapríčinených rozdielnosťou pováh, názorov a záujmov blíži k 60 %.

V roku 2003 boli ďalšími najčastejšími príčinami rozvodu na strane muža alkoholizmus (10,4 %), nevera (10,4 %) a nezáujem o rodinu (6,5 %). Na strane ženy to bola nevera (6,2 %) a nezáujem o rodinu (2,6 %). Z dlhodobého pohľadu je zaujímavý vysoký podiel rozvodov, kedy súd nezistil zavinenie na strane ženy (v roku 2003 viac ako 17 % rozvodov).

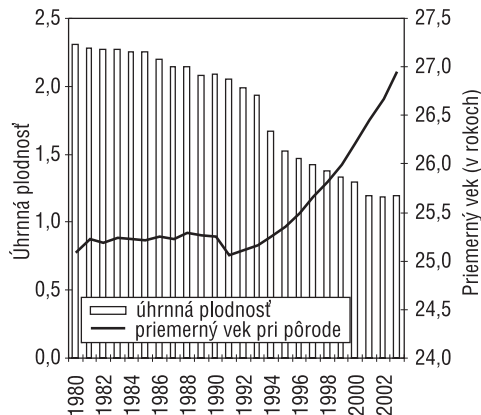
Pôrodnosť

Tab. 3 Základné charakteristiky pôrodnosti a plodnosti (Basic characteristics of birth rate and fertility)

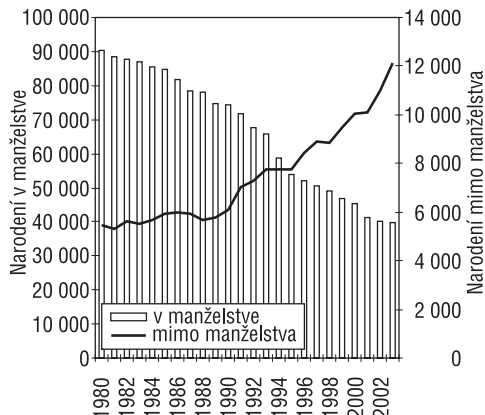
Rok	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Narodení spolu	90 645	80 390	61 668	55 366	51 343	51 035	51 930
Živonarodení	90 155	79 989	61 427	55 151	51 136	50 841	51 713
Živonarodení mimo manželstva (%)	6,6	7,6	12,6	18,2	19,7	21,6	23,4
Úhrnná plodnosť	2,254	2,085	1,523	1,292	1,198	1,185	1,199
Priemerný vek ženy pri 1. pôrode	22,7	22,7	22,7	23,9	24,1	24,5	24,9
Čistá miera reprodukcie	1,075	0,993	0,730	0,625	0,566	0,569	0,575

Súčasný vývoj pôrodnosti a plodnosti v SR je charakteristický poklesom na veľmi nízke hodnoty. V priebehu 15 rokov sa Slovensko presunulo v európskom rebríčku zo skupiny krajín s najvyššou plodnosťou do skupiny krajín s najnižšou plodnosťou. Pokles pôrodnosti a plodnosti bol najintenzívnejší v rokoch 1993–1995, kedy bol zaznamenaný pokles živonarodených detí takmer o 12 000, úhrnná plodnosť sa znížila o 21,2 %, pričom napríklad za celé 80. roky predstavoval jej pokles len 10 %. V roku 1996 sa tempo poklesu pôrodnosti a plodnosti zmiernilo, medziročný úbytok počtu živonarodených detí sa stabilizovali okolo tisíc ročne.

Graf 5 Plodnosť a priemerný vek pri pôrode (Fertility and average age at delivery)

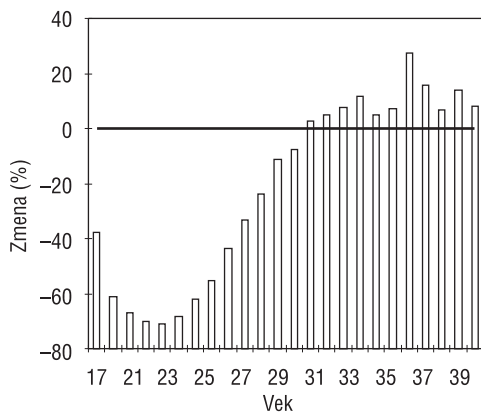

Graf 6 Živonarodení podľa legitimacy (Live births by legitimacy)

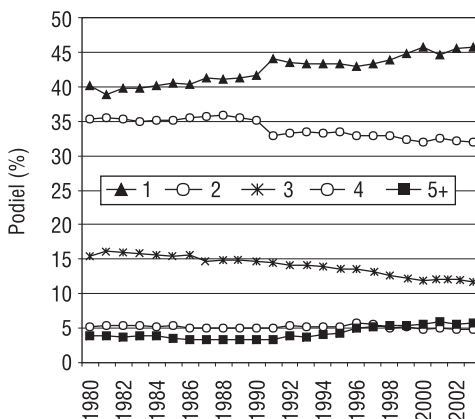

Klesajúci trend pôrodnosti pokračoval až do roku 2002, kedy pôrodnosť aj plodnosť dosiahli historicky najnižšie hodnoty (1,185 živonarodených detí jednej žene počas celého reprodukčného obdobia). V roku 2003 nastal vo vývoji plodnosti dlho očakávaný obrat. Po 29 rokoch sa medziročný pokles plodnosti zastavil. V porovnaní s rokom 2002 sa narodilo o 678 detí viac, čo znamená zvýšenie plodnosti o 1,2 %.

Graf 7 Zmeny úrovne plodnosti (1990 vs. 2003) (Changes in fertility level (1990 vs. 2003))

Graf 8 Narodení podľa poradia (Births by order)

Plodnosť žien sa znížila v 90. rokoch vo všetkých vekových skupinách, najvýraznejšie však v nižšom veku. V roku 2001 realizovaná plodnosť vo vekovej skupine 25–29 ročných žien po prvýkrát úrovňou plodnosti predstihla dlhodobu najplodnejšiu vekovú skupinu 20–24 ročných žien. V súčasnosti sa v týchto dvoch vekových skupinách realizuje až 65 % z celkovej plodnosti. Posun plodnosti do vyššieho veku dokumentuje i vývoj plodnosti v ďalších vekových skupinách. Ženy vo veku 15–19 rokov sa úrovňou plodnosti dostali až na štvrté miesto za vekovú skupinu 30–34 ročných žien. Trendy odkladania pôrodov do vyššieho veku sa postupne prejavili zvýšením priemerného veku matiek pri pôrode, ktorý bol na začiatku 90. rokov 24,7 rokov a do roku 2003 sa zvýšil na hodnotu 27,0 rokov. Zvyšuje sa i priemerný vek prvoroďčiek, z hodnoty 22,2 v roku 1990 na hodnotu 24,9 v roku 2003.

Napriek poklesu celkovej plodnosti, mimomanželská plodnosť vykazuje odlišný trend a neustále rastie. Pri znižujúcom sa počte narodených detí vzrástol počet narodených mimo manželstva zo 6085 v roku 1990 na 12 144 v roku 2003. Podiel detí narodených mimo manželstva už v súčasnosti presiahol 23 % (v roku 1990 to bolo len 7,6 %).

Z pohľadu poradia narodených možno súčasný pokles plodnosti hodnotiť ako dôsledok zvýšenia narodených v prvom poradí na úkor narodených v druhom a v treťom poradí. Takýto vývoj možno pozorovať už od konca 80. rokov. Podiel narodených vo vyššom ako treťom poradí zostáva prakticky nezmenený a počas celého tridsaťročného obdobia poklesu plodnosti sa pohybuje približne na úrovni 10 %.

Potratovosť

Tab. 4 Základné charakteristiky potratovosti (Basic characteristics of abortion rate)

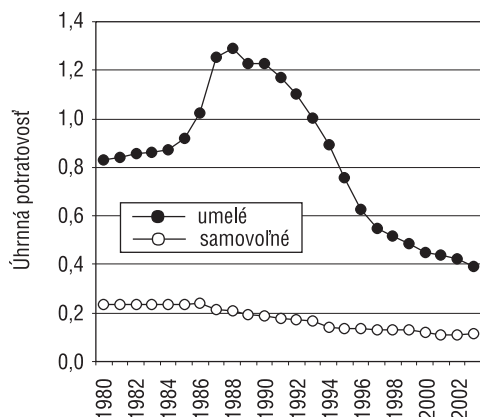
Rok	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Samovoľné							
Počet potratov	9 311	7 739	6 470	5 125	4 766	4 759	4 937
Podiel na celkovom počte potratov (%)	20,4	13,8	18,0	21,7	20,9	21,5	23,3
Index potratovosti	10,3	9,6	10,5	9,3	9,3	9,3	9,5
Priemerný vek ženy pri potrate	26,8	26,4	26,6	27,8	27,0	28,3	28,6
Úhrnná potratovosť	0,233	0,198	0,141	0,120	0,112	0,112	0,116
Umelé							
Počet potratov	36 283	48 437	29 409	18 468	18 026	17 382	16 222
Podiel na celkovom počte potratov (%)	79,6	86,2	82,0	78,3	79,1	78,5	76,7
Index potratovosti	40,0	60,2	47,7	33,4	35,1	34,1	31,2
Priemerný vek ženy pri potrate	29,1	28,6	28,5	29,0	29,0	29,2	29,3
Úhrnná potratovosť	0,917	1,223	0,75	0,449	0,438	0,421	0,392

Zlom vo vývoji potratovosti nastáva v roku 1989. Obdobie 40-ročného rastu vystriedal prudký pokles. Do roku 2003 sa úroveň úhrnnej potratovosti znížila o 66 % (umelá potratovosť o 70 %, samovoľná potratovosť o 55 %). Ku zmene prispeli osveta a lepšia informovanosť obyvateľstva, ako aj rozšírenie antikoncepcie. Ešte stále však skoro 30 % tehotenstiev končí potratom (22 % umelým a 7 % samovoľným).

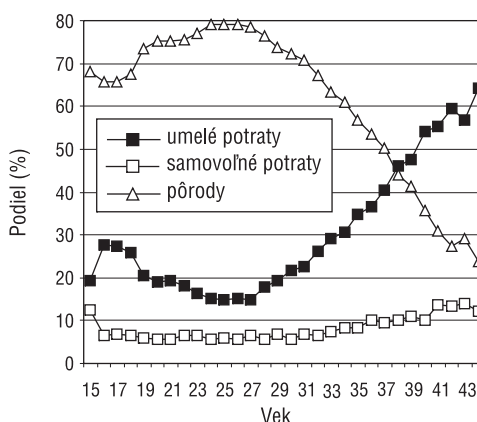
Najväčšiu intenzitu poklesu potratovosti pozorujeme začiatkom 90. rokov, kedy sa medziročne úbytky potratov pohybovali od 4 do 5 tisíc potratov ročne. Po roku 1997 sa tempo poklesu potratovosti spomalilo, ale čo je dôležité, nezastavilo. Úbytky sa stabilizovali a v súčasnosti sa pohybujú okolo 1000 potratov ročne.

Úroveň umelej potratovosti sa znížila vo všetkých vekových kategóriách žien. Zároveň vidíme mierne posúvanie interrupcií do vyššieho veku. V roku 2003 už neexistuje žiadne výrazné maximum úrovne umelej potratovosti, ako tomu bolo ešte v roku 1990. V súčasnosti je najvyššia miera umelej potratovosti u žien 27 až 31 ročných.

Graf 9 Vývoj potratovosti (Development of abortion rate)

Graf 10 Ukončené tehotenstvá v roku 2003 (Pregnancies in 2003)

Z hľadiska štruktúry ukončených tehotenstiev, do veku 25 rokov evidentne prevládajú pôrody nad potratmi. Po 25. roku života ženy začínajú narastať podiel interrupcií na úkor pôrodov, od veku 37 rokov začínajú prevažovať potraty nad pôrodmi. Podiel samovoľných potratov na celkovom počte ukončených tehotenstiev sa pohybuje od 5 do 10 promile s rastúcim trendom vo veku nad 40 rokov.

Pokles umelej potratovosti pozorujeme jak u vydatých tak u nevydatých žien, avšak intenzita tohoto poklesu je rôzna. Začiatkom 90. rokov prevažovali medzi žiadateľkami o interrupciu vydaté ženy vo veku nad 25 rokov, ktoré už dieťa mali a ďalšie nechceli (v roku 1990 to bolo 75 % zo všetkých žiadateľiek o interrupciu). V súčasnosti sa podiel týchto žien neustále znižuje, naopak zvyšuje sa podiel nevydatých žien (42 % v roku 2003). Môžeme pozorovať určité priblíženie k západnej Európe, kde podstupujú interrupciu väčšinou ženy slobodné a bezdetné, ktoré ešte (alebo vôbec) nechcú mať dieťa.

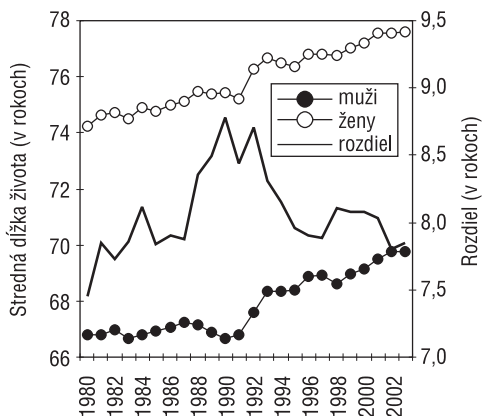
Úmrtnosť

Tab. 5 Základné charakteristiky úmrtnosti (Basic characteristics of mortality)

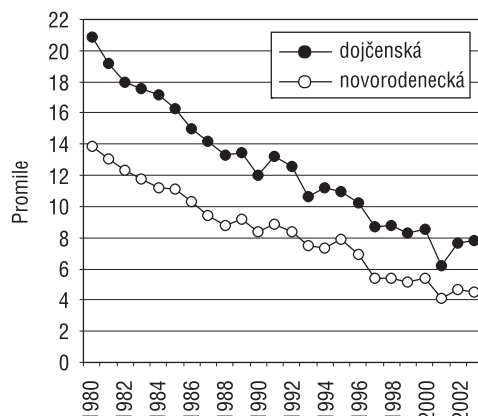
Rok		1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Počet zomrelých		52 464	54 619	52 686	52 724	51 980	51 532	52 230
Stredná dĺžka života pri narodení	Muži	66,92	66,65	68,39	69,14	69,51	69,77	69,77
	Ženy	74,73	75,43	76,33	77,22	77,54	77,57	77,62
Stredná dĺžka života vo veku 65 rokov	Muži	12,29	12,22	12,68	12,91	13,00	13,19	13,17
	Ženy	15,36	15,71	16,07	16,38	16,64	16,82	16,77
Dojčenská úmrtnosť		16,3	12,0	11,0	8,6	6,2	7,6	7,9
Novorodenecká úmrtnosť		11,1	8,4	6,9	5,4	4,1	4,7	4,5

Po období troch desaťročí nepriaznivého vývoja úmrtnosti (hlavne u mužov) nastáva na začiatku 90. rokov zlepšenie. Do roku 2003 sa stredná dĺžka života pri narodení zvýšila u mužov zhruba o 3 roky a u žien o 2,2 roka. Takýto priaznivý vývoj komplexného ukazovateľa úmrtnostných pomerov po roku 1960 na Slovensku ešte nebol zaznamenaný. Vývoj v poslednom desaťročí znamenal zároveň aj mierne zníženie veľkého rozdielu medzi úmrtnosťou mužov a žien. K pozitívnemu vývoju úmrtnosti po roku 1990 prispela nepochybne aj spoločenská transformácia, ktorá núti obyvateľov k zodpovednejšiemu správaniu a teda aj k preberaniu väčšej zodpovednosti za svoje zdravie.

Graf 11 Stredná dĺžka života pri narodení (Life expectancy at birth)

Graf 12 Úmrtnosť v prvom roku života (Mortality in the first year of life)

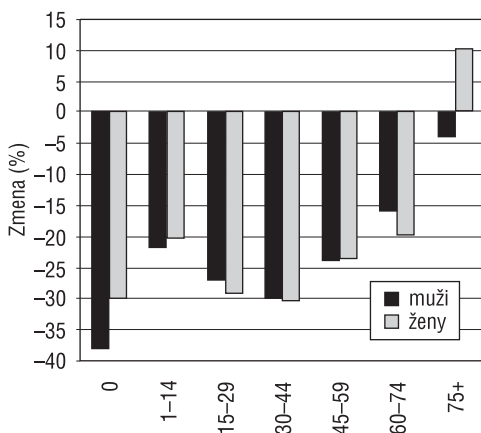

Za posledných 13 rokov sa úmrtnosť znížila prakticky vo všetkých vekových skupinách u oboch pohlaví. Zníženie môžeme konštatovať aj pre úmrtnosť v prvom roku života. U dojčenskej úmrtnosti z 11,99 ‰ na 7,85 ‰ (najnižšia hodnota 6,24 v roku 2001) a u novorodeneckej úmrtnosti z 8,36 ‰ na 4,52 ‰. Priaznivý vývoj úmrtnosti v prvom roku života bol predovšetkým v období 1995–2001.

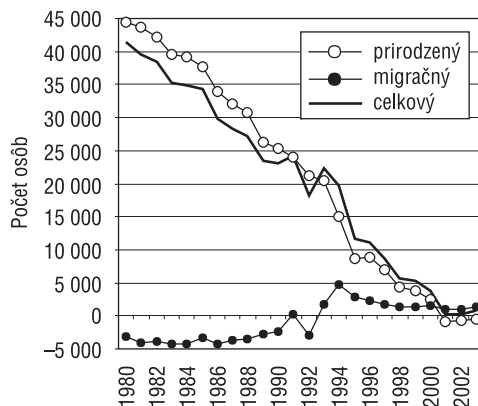
V roku 2003 pokrývalo 5 najčastejších príčin smrti (nádory, choroby obehovej sústavy, choroby dýchacej sústavy, choroby tráviacej sústavy a vonkajšie príčiny) viac ako 93 % zo všetkých úmrtí mužov aj žien. U mužov choroby obehovej sústavy zapríčinili 47,5 % úmrtí, na nádory zomrelo 24,6 % mužov, na vonkajšie príčiny smrti 8,9 %, na choroby tráviacej sústavy 6,1 % a na choroby dýchacej sústavy 6,3 %. Táto štruktúra sa za posledné obdobie významnejšie nezmenila.

V roku 2003 na choroby obehovej sústavy pripadlo až 61,4 % zo všetkých úmrtí žien, na nádory zomrelo 19,5 % žien, na choroby dýchacej sústavy 5,6 %, na choroby tráviacej sústavy 4,1 % a na vonkajšie príčiny smrti 2,5 %. Táto štruktúra, na rozdiel od mužov, prešla od roku 1995 zmenou, a to poklesom podielu vonkajších príčin smrti o 69,2 %, ďalej poklesom úmrtí na choroby dýchacej sústavy o 33,3 % a nárastom úmrtí na choroby tráviacej sústavy o 26,8 %.

Graf 13 Zmena úrovne úmrtnosti (1990 vs. 2003) (Change in mortality level (1990 vs. 2003))

Graf 14 Vývoj prírastkov obyvateľstva (Development of population increases)

Prírastok a počet obyvateľov

Tab. 6 Prírastok obyvateľstva (Population increase)

Rok	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Prírodný prírastok	37 691	25 370	8 741	2 427	-844	-691	-517
Migračné saldo	-3 292	-2 322	2 842	1 463	1 012	901	1 409
Celkový prírastok	34 399	23 048	11 583	3 890	168	210	892
Hrubá miera prírodného prírastku	7,30	4,79	1,63	0,45	-0,16	-0,13	-0,10
Hrubá miera migračného salda	-0,64	-0,44	0,53	0,27	0,19	0,17	0,26
Hrubá miera celkového prírastku	6,66	4,35	2,16	0,72	0,03	0,04	0,17

Na prelome 80. a 90. rokov dochádza ku zlomu vo vývoji demografických charakteristík SR. Počet narodených detí sa rýchlo znižuje a čistá miera reprodukcie klesá pod záchovnú hodnotu. Pri počte zomrelých tesne nad hranicou 50 tis. osôb ročne dochádza k prudkému znižovaniu prírodného prírastku obyvateľstva. V roku 2000 nedosahoval prírodný prírastok už ani desatinu hodnoty z roku 1990. Rok 2001 bol historicky prvým rokom, kedy došlo na Slovensku k prírodnému úbytku obyvateľstva. Prírodný úbytok obyvateľstva sa zachoval aj v roku 2002 a 2003.

Podľa oficiálnych štatistických údajov je SR od vzniku samostatného štátu migračne zisková¹⁾. Migračné straty boli zaznamenané len na začiatku 90. rokov, a to zo sťahovania s ČR, najmä pri rozdelení spoločného štátu. Pri klesajúcom prírodzenom prírastku sa podiel migračného salda na celkovom prírastku zvyšuje. Kým ešte v roku 1995 migračný prírastok tvoril len zhruba štvrtinu celkového prírastku, od roku 2001 je migračný prírastok vyšší ako prírodný prírastok, vďaka čomu sa v SR zachoval celkový prírastok obyvateľstva. Hodnoty prírastkov aj ich zmeny sú však v súčasnosti nízke, môžeme hovoriť o stagnácii prírastkov obyvateľstva na hodnotách blízkyh nule.

1. 1. 1993 žilo na území SR 5 314,2 tisíc obyvateľov. K 31. 12. 2003 sa počet obyvateľov SR zvýšil na 5 380,1 tisíc. Za 11 rokov od vzniku SR pribudlo 66 tisíc obyvateľov, čo znamená priemerný ročný prírastok 6 tisíc osôb. Napriek tomu, že celkový prírastok obyvateľstva nebol na Slovensku doteraz nikdy záporný, počet obyvateľov sa v roku 2001 znížil o 23,6 tisíc osôb v porovnaní s rokom 2000. Nejde o skutočný pokles počtu obyvateľov, ale o dôsledok prepočtu na výsledky SODB 2001. Prepočet údajov demografickej štatistiky na výsledky SODB spôsobuje zlom vo vývoji počtu obyvateľov (v dôsledku rozdielov medzi počtom obyvateľov z bilancie a počtom obyvateľov zisteným pri sčítaní). Tento rozdiel je spôsobený práve neevidovanou emigráciou. Preto lepšie o vývoji počtu obyvateľov za posledné obdobie vypovedá porovnanie údajov o počte obyvateľov zo SODB 1991 a 2001. Podľa týchto údajov sa v poslednom intercenzálnom období zvýšil počet obyvateľov SR o 105,1 tisíc osôb, čo predstavuje priemerný ročný prírastok 10,5 tisíc obyvateľov.

Veková štruktúra obyvateľstva

Vekovú štruktúru obyvateľstva SR môžeme charakterizovať ako nerovnomernú a starnúcu. Pri relatívne stabilnej úrovni úmrtnosti a nevýraznej zahraničnej migrácii je to predovšetkým vývoj pôrodnosti, ktorý ovplyvňuje vekové zloženie obyvateľstva SR.

Podiel detí do 15 rokov v populácii dlhodobo prevyšoval 25 %, ešte v roku 1990 tvorila táto skupina obyvateľov presne štvrtinu populácie. V roku 1999 sa jej podiel dostal pod hranicou 20 % a v roku 2003 dosiahol zatiaľ najnižšiu hodnotu 17,5 % (za 13 rokov pokles o 7 percentuálnych bodov, resp. 30 %). Všetky tri ďalšie hlavné vekové skupiny obyvateľstva zaznamenali v porovnaní s rokom 1990 zvýšenie podielu. Najviac za posledné obdobie rástol podiel obyvateľov vo veku 45–64 rokov (od roku 1990 zvýšenie o 26 %). Najpočetnejšou skupinou je dlhodobo obyvateľstvo

¹⁾ Evidencia vystahovaných je zo známych dôvodov neúplná, čo skresľuje hodnotu migračného salda. Skutočné migračné saldo v SR je záporné.

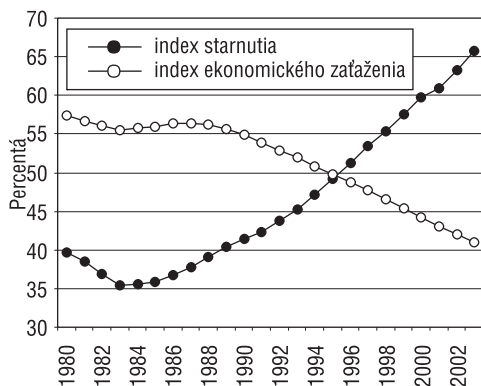
Tab. 7 Počet a vekové zloženie obyvateľstva (Size and age distribution of population)

Rok	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Počet obyvateľov	5 178 967	5 310 711	5 367 790	5 402 547	5 378 951	5 379 161	5 380 053
Veková skupina 0-14 (%)	26,4	25,1	22,3	19,2	18,7	18,1	17,6
Veková skupina 15-44 (%)	44,2	45,5	46,7	46,6	46,6	46,5	46,5
Veková skupina 45-64 (%)	19,9	19,0	20,1	22,7	23,3	23,9	24,4
Veková skupina 65+ (%)	9,5	10,4	10,9	11,5	11,4	11,5	11,5
Priemerný vek	32,9	33,6	34,5	36,0	36,2	36,5	36,8
Index starnutia	35,9	41,4	49,2	59,8	60,8	63,2	65,7

vo veku 15–44 rokov, ktorého zastúpenie v populácii sa však od roku 1998 znižuje. V súčasnosti sa teda zvyšuje už len podiel poreprodukčných skupín obyvateľstva.

V priebehu 90. rokov sa prehĺbilo demografické starnutie populácie Slovenska. Zvýšil sa počet aj podiel starších ľudí v populácii. Starnutie populácie sa odrazilo vo všetkých ukazovateľoch, ktorými je možné tento jav merať. Populácia začala veľmi výrazne starnúť najmä „zdola“ vekovej

Graf 15 Starnutie a ekonomické zaťaženie obyvateľstva (Ageing and economic burden on the population)

pyramídy v dôsledku stále nižších počtov narodených detí, ale starnutie sa prejavovalo aj „zhora“ pyramídy, čo je podmienené skutočnosťou, že sa stále viac osôb dožíva vyššieho veku.

Priemerný vek obyvateľstva dosiahol v roku 2003 hodnotu 36,8 roka, čo je na Slovensku historicky najvyššia hodnota. V porovnaní s rokom 1990 populácia SR „zostarila“ o 3,3 roka (zvýšenie priemerného veku o 9,7 %). V súčasnosti na 100 obyvateľov vo veku do 15 rokov pripadá viac ako 65 obyvateľov vo veku nad 65 rokov. V dôsledku vývoja v najmladších a najstarších vekových skupinách (kumulácia efektu nízkej plodnosti a predlžovania ľudského života), je zvyšovanie indexu starnutia mimoriadne dynamické. V porovnaní s rokom 1990 vzrástol index starnutia o 58 %, pričom jeho ročné prírastky sa pohybujú v súčasnosti na úrovni 4 %.

Záver

Demografický vývoj v SR nevybočil za posledné obdobie z očakávaných rámcov, snád s výnimkou plodnosti. Pokračujúci pokles plodnosti v období, keď sa očakával skôr obrat vo vývoji, je nepochybne prekvapením. Neočakávaný bol predovšetkým vývoj v roku 2001, kedy sa plodnosť znížila o viac ako 7 %. Ostatné demografické procesy sa vyvíjali viacmenej podľa očakávania. Niekoľkoročné spomaľovanie poklesu sobášnosti vyvrcholilo v roku 2002, keď sa sobášnosť prvý raz po dlhšom období zvýšila. Rast rozvodovosti pokračoval so zvýšenou intenzitou, predovšetkým v roku 2001 a 2002. Súčasná rozvodovosť je v porovnaní s rokom 2000 vyššia o 22 %. Spomalil sa pokles umelej potratovosti, čo je však logické, nakoľko výrazný pokles, ktorý sme registrovali počas 90. rokov, nemohol pokračovať dlhodobo s rovnakou intenzitou. Zdá sa, že úroveň umelej potratovosti sa priblížila ku hranici, pod ktorú bude klesať už len veľmi pomaly. Dlhodobý trend mierneho znižovania samovoľnej potratovosti zostal zachovaný. Zachoval sa aj klesajúci trend vo vývoji úmrtnosti. U mužov bol pokles úmrtnosti intenzívnejší v dôsledku čoho klesol rozdiel medzi strednou dĺžkou života pri narodení mužov a žien na najnižšiu hodnotu za posledných 20 rokov. V oblasti migrácie sa neudiali žiadne významné zmeny, aspoň čo sa týka oficiálnych údajov. Podľa nich si SR stále udržiava kladné migračné

saldo vo výške niekoľko sto osôb za rok. Skutočnosť je však nepochybne iná a odhady hovoria o ročnom migračnom úbytku vo výške 3 až 4 tisíc osôb. Pokračovalo aj zvyšovanie priemerného veku snúbencov pri uzatváraní prvého manželstva a zvyšovanie priemerného veku rodičov pri narodení dieťaťa. Podiel detí narodených mimo manželstva sa v porovnaní s rokom 1990 zvýšil, v súčasnosti sa už skoro každé štvrté dieťa narodí nevydatej žene.

Dôsledkom uvedeného demografického vývoja môže byť len spomalenie reprodukcie obyvateľstva. Rok 2001 sa zapíše do histórie ako prvý rok, keď na Slovensku zomrelo viac osôb ako sa narodilo. Celkový prírastok obyvateľstva SR zostáva v súčasnosti zachovaný vďaka migračnému prírastku. Celkový ročný prírastok obyvateľstva SR je už od roku 1997 nižší ako 1000 osôb a očakáva sa, že aj najbližších 15 až 20 rokov bude pokračovať stagnácia počtu obyvateľov približne na súčasných hodnotách. Obdobie stagnácie vystrieda po roku 2020 obdobie poklesu obyvateľstva, ktorý podľa odhadov bude trvať najmenej 50 rokov a ktorý prinesie zníženie počtu obyvateľov SR pod hranicu 5 miliónov osôb.

Významným dôsledkom súčasného aj očakávaného populačného vývoja sú zmeny v štruktúre obyvateľstva a domácností. Mení sa štruktúra obyvateľstva podľa rodinného stavu – znižuje sa podiel osôb žijúcich v manželstve a zvyšuje sa podiel osôb slobodných, rozvedených aj ovdovelých. Zvyšuje sa počet kohabitácií, údaje zo sčítania obyvateľov naznačujú, že zvýšenie za posledných 10 rokov je zhruba 30 %. Mení sa štruktúra rodín a domácností, ako aj ich priemerná veľkosť. Podiel neúplných rodín a domácností jednotlivcov na celkovom počte cenзовých domácností sa zvýšil na úkor úplných rodín. Zvýšenie podielu domácností jednotlivcov o 37 % za posledných 10 rokov znamená, že v súčasnosti každú tretiu cenзовú domácnosť tvorí osoba, ktorá žije alebo aspoň hospodári samostatne.

Najzávažnejším štruktúrnym demografickým dôsledkom je zmena vo vekovej štruktúre obyvateľstva, ktorá sa prejavuje ako populačné starnutie. Ide zároveň o najzávažnejší dôsledok demografického vývoja vôbec. Pokračujúci proces starnutia, ktorý sa výrazne zrýchli po roku 2020, bude mať závažný vplyv na fungovanie spoločnosti. Dopady starnutia obyvateľstva na ekonomiku, zdravotníctvo a sociálne zabezpečenie budú nepochybne patriť k najzávažnejším spoločenským problémom 21. storočia.

Literatúra

- Pavlík, Z. – Kučera, M. (ed.). 2001. *Populační vývoj České republiky 2001*. Praha: Přírodovědecká fakulta UK.
Pavlík, Z. – Kučera, M. (ed.). 2002. *Populační vývoj České republiky 1990–2002*. Praha: Přírodovědecká fakulta UK.
Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. 2002. Bratislava: Štatistický úrad SR.
Stav a pohyb obyvateľstva v Slovenskej republike (1950–2003). Bratislava: Štatistický úrad SR.
Vaňo, B. (ed.). 2003. *Populačný vývoj v SR 2002*. Bratislava: INFOSAT.
Vaňo, B. (ed.). 2002. *Prognóza vývoja obyvateľstva SR do roku 2050*. Bratislava: INFOSAT.
Vývoj obyvateľstva v Slovenskej republike (1993–2003). Bratislava: Štatistický úrad SR.

BORIS VAŇO (1955) vyštudoval Vysokú školu ekonomickú v Bratislave (1975–1978). V období 1988–1989 absolvoval postgraduálne štúdium z demografie na Karlovej Univerzite v Prahe. Do roku 1999 pracoval v Inštitúte informatiky a štatistiky ako výskumný pracovník v oblasti demografie. Od roku 2000 je vedúcim Výskumného demografického centra v Bratislave. Špecializuje sa na hodnotenie populačného vývoja, demografické projekcie a populačnú politiku.

Summary

Demographic development in the Slovak Republic did not deviate from expectations in the period in question. The slowdown of decrease in nuptiality and fertility apparent in the second half of the 1990s culminated in the decrease of both processes coming to an end after 2000. The growing divorce rate continued with a higher intensity, particularly in 2001 and 2002. The decrease in induced abortion rate slackened and the long-term trend of moderate fall in spontaneous abortion rate kept on. Also the decreasing trend of mortality remained unchanged. The drop in mortality was more intensive among males, which resulted in a fall of the difference between life expectancy of males and females at birth to the lowest level over last 20 years. There were no important changes in the area of migration, as far as official data are concerned. According to official information, the Slovak Republic still retains a positive balance amounting to several hundred people a year. Continuing were also the trends of increasing average age at marriage, increasing average age of parents at birth of a child and increasing proportion of children born out of wedlock.

MANŽELSKÉ SVAZKY V ČESKU K 1. BŘEZNU 2001 PODLE NÁRODNOSTI MANŽELŮ

Vysoká relativní národnostní homogamie obyvatelstva České republiky platí také o manželstvích – právních i faktických, jak potvrdilo i poslední sčítání lidu v roce 2001. Odchytky obou souborů jsou nepatrné, způsobené rozdíly ve věkovém složení úhrnu obyvatelstva podle národnosti na jedné straně a věkovým složením manželů na druhé straně. Jednotné české národnosti bylo v úhrnu obyvatelstva podle sčítání 94,2 %, u manželů obou pohlaví podle dat o manželství 93,9 %. Mužů bylo v úhrnu obyvatelstva české národnosti 94,0 %, mezi manželi, event. druhy 93,8 %. Žen bylo v úhrnu obyvatelstva 94,5 %, mezi manželkami a družkami 94,1 %.

U tzv. zemských národností¹⁾ byly poměry v úhrnu obyvatelstva a osob v manželství následující: „česká“ obou pohlaví 90,4 % : 89,8 %; muži 89,9 % : 86,3 %, ženy 91,0 % : 90,3 %; moravská národnost obou pohlaví 3,7 % : 4,0 %, muži 4,1 % : 4,3 %; ženy 3,4 % : 3,7 %; „slezská“ národnost obou pohlaví 0,1 % : 0,1 %; muži 0,1 % : 0,2 %; ženy 0,1 % : 0,1 %.

Data o národnosti osob žijících v manželství – právních a faktických, byla zatím publikována ve svazku **Sčítání lidu, domů a bytů 2001 – domácnosti. Česká republika** (Praha: Český statistický úřad, 2003, čj. 116/03–2220). Zpracování bylo provedeno za zúžený okruh národností, jak vyplývá z tab. 1.

Tab. 1 Homogamie a heterogamie manželství (vš. faktických) podle národnosti k 1. 3. 2001 (Homogamy a heterogamy of marriages (incl. common-law marriages) by nationality as at 1 March 2001)

Národnost manželů	Celkem	v tom		Homogamní svazky	Homogamie v % z hlediska		Muži v %
		muži	ženy		muže	ženy	
česká	4 191 539	2 083 553	2 107 986	1 999 281	96,0	94,8	49,7
moravská	187 301	100 803	86 498	75 689	75,1	87,5	53,8
slezská	5 865	3 601	2 264	1 639	45,5	72,4	61,4
ČESKÁ	4 384 705	2 187 957	2 196 748	2 076 609	94,9	94,5	49,9
slovenská	115 516	64 096	54 420	14 052	23,0	25,8	52,9
romská	4216	2203	2013	1483	67,3	73,7	52,3
polská	28 842	12 065	16 777	5 225	43,3	31,3	41,8
německá	21 099	11 384	9 715	1 687	14,8	17,4	54,0
vietnamská	6 255	3 393	2 862	2 759	81,3	96,4	54,2
ostatní	47 719	25 574	22 145	9 028	35,5	40,8	53,6
nezjištěna	58 832	29 920	28 912	17 107	57,2	59,2	50,9
Celkem	4 667 184	2 333 592	2 333 592	2 127 955	91,2	91,2	50,5

Podle sčítání lidu 2001 bylo v Česku 91,2 % národnostně homogenních manželství včetně manželství faktických. Pokud jde o jednotnou českou národnost, bylo z hlediska mužů 94,9 % národnostně stejnorodých manželství, z hlediska žen 94,5 %. Z hlediska zemských národností byla u „české“ národnosti vyšší homogamie mužů než u žen, u „moravské“ a „slezské“ národnosti tomu bylo opačně. Preference zemské „moravské“, resp. „slezské“ zemské národnosti je u Moravanů a Slezanů vyšší u mužů než u žen. Při sčítání lidu 2001 se k „moravské“ národnosti přihlásilo celkem 203 624 mužů, ale pouze 176 850 žen, ke „slezské“ národnosti se přihlásilo 6578 mužů, ale pouze 4300 žen.

¹⁾ Pro zemské národnosti jednotné české národnosti používáme pojmy „česká“, „moravská“, „slezská“ národnost.

Tab. 2. Manželství - právní a faktická - podle národnosti: manželů (druhů, družek) k 1. 3. 2001 (Marriages - both legal and common-law - by nationality of (common-law) husband and wife as at 1 March 2001)

Národnost manželky/družky	Počet manželek/družek		Národnost jejich manželů/druhů									
	česká	moravská	slezská	ČESKÁ	slovenská	romská	polská	německá	vietnamská	ostatní	nezjištěná	
česká	1 999 281	22 174	1 428	2 022 883	43 257	575	6 255	8 600	546	14 215	11 655	
moravská	8 535	75 689	252	84 476	1 045	8	58	65	7	470	369	
slezská	312	180	1 639	2 131	31	-	17	41	-	34	10	
ČESKÁ	2 008 128	98 043	3 319	2 109 490	44 333	583	6 330	8 706	553	14 719	12 034	
slovenská	36 294	1 493	80	37 867	14 057	67	346	597	20	1 106	360	
romská	423	9	1	433	46	1 483	1	-	-	31	19	
polská	16 777	10 155	102	10 403	767	12	5 225	94	7	172	97	
německá	9 715	68	21	7 096	609	4	29	1 687	2	217	71	
vietnamská	2 862	5	-	71	5	-	-	-	2 759	7	20	
ostatní	22 145	11 168	46	11 696	888	26	79	199	17	9 028	212	
nezjištěná	28 912	557	32	10 901	391	28	55	101	35	294	17 107	
Celkem	2 333 592	100 803	3 601	2 187 957	61 096	2 203	12 065	11 384	3 393	25 574	29 920	

Tab. 3. Národnost ženatých mužů a druhů a národnost jejich manželek a družek k 1. 3. 2001 (Nationality of (common-law) married men and nationality of their (common-law) wives as at 1 March 2001)

Národnost ženatých mužů/druhů	Počet	Národnost jejich manželek/družek v %									
		česká	moravská	slezská	ČESKÁ	slovenská	romská	polská	německá	vietnamská	ostatní
česká	2 083 553	96,0	0,4	0,0	96,4	1,7	0,0	0,5	0,3	0,0	0,5
moravská	100 803	22,0	75,1	0,2	97,3	1,5	0,0	0,1	0,1	0,0	0,6
slezská	3 601	39,7	7,0	45,5	92,2	2,2	0,0	2,8	0,6	-	1,3
ČESKÁ	2 187 957	92,5	3,9	0,1	96,5	1,7	0,0	0,5	0,3	0,0	0,5
slovenská	61 096	70,8	1,7	0,1	72,6	28,0	0,1	1,3	1,0	0,0	0,6
romská	2 203	26,1	0,4	-	26,5	3,0	67,3	0,5	0,2	-	1,2
polská	12 065	54,8	0,5	0,1	52,5	2,9	0,0	43,3	0,2	-	0,7
německá	11 384	75,5	0,6	0,4	76,5	5,2	-	0,8	14,8	-	1,7
vietnamská	3 393	16,1	0,2	-	16,3	0,6	-	0,2	0,1	81,3	0,5
ostatní	25 574	55,6	1,8	0,1	57,5	4,3	0,1	0,7	0,8	0,0	35,3
nezjištěná	29 920	39,0	1,2	0,0	40,2	1,2	0,1	0,3	0,2	0,1	0,7
Celkem	2 333 592	90,3	3,7	0,1	94,1	2,3	0,1	0,7	0,4	0,1	0,9

Tab. 4 Národnost vdáných žen a družek a národnost jejich manželů a druhů k 1. 3. 2001 (Nationality of (common-law) married women and nationality of their (common-law) husbands as at 1 March 2001)

Národnost vdáných žen/družek	Počet	Národnost jejich manželů/druhů v %										
		česká	moravská	slezská	ČESKÁ	slovenská	romská	polská	německá	vietnamská	ostatní	nezjištěná
česká	2 107 986	94,8	1,1	0,1	96,0	2,1	0,0	0,3	0,4	0,0	0,7	0,6
moravská	86 498	9,9	87,5	0,3	97,7	1,2	0,0	0,1	0,1	0,0	0,5	0,4
slezská	2 264	13,8	8,0	72,4	94,2	1,4	-	0,8	1,8	-	1,5	0,4
ČESKÁ	2 196 748	92,1	3,8	0,1	96,0	2,0	0,0	0,3	0,4	0,0	0,7	0,5
slovenská	54 420	660,7	2,7	0,1	69,5	25,8	0,1	0,6	1,1	0,0	2,0	0,8
romská	2 013	21	0,4	0,0	21,5	2,3	73,7	0,0	-	-	1,5	0,9
polská	16 777	60,5	0,9	0,6	62,0	4,6	0,1	31,1	0,6	0,0	1,0	1,0
německá	9 715	72,1	0,7	0,2	73,0	6,3	0,0	0,3	17,4	0,0	2,2	0,7
vietnamská	2 862	2,3	0,2	-	2,5	0,2	-	-	-	96,4	0,2	0,7
ostatní	22 145	50,4	2,2	0,2	52,8	4,0	0,1	0,4	0,9	0,1	40,8	1,0
nezjištěná	28 912	35,7	1,9	0,1	37,7	1,4	0,1	0,2	0,3	0,1	1,0	59,2
Celkem	2 333 592	89,3	4,3	0,2	93,8	2,6	0,1	0,5	0,5	0,1	1,1	1,3

Národnost manželů – a druhů a družek, je v kombinacím zpracování předmětem tab. 2 za osm konkrétních národností. Klasifikační schéma zpracování národnosti obyvatelstva zahrnuje 18 jednotlivých národností. Přitom by nás jistě zajímala národnostní homogamie a heterogamie i dalších etnik, z nichž některá jsou dosti početná, jako např. Ukrajinci (22 112 obyvatel), Maďari (14 672), Rusové (12 369), Bulhaři (4363), Rekové (3219), Srbové (1801), Chorvati (1585) nebo Rumuni (1238). Patrně zajímavá by byla i struktura manželství Rusínů (1106) a Albánců (690), u obou posledních etnik ze specifických politických event. administrativních důvodů. Mezi manželskými páry nenalzáme např. osoby anglické národnosti, ačkoliv anglický jazyk je jedním ze zjištěných a zpracovaných mateřských jazyků cenzu 2001. V kategorii „ostatních“ národností bylo v manželských svazcích zjištěno 25 574 mužů a 22 145 žen, do kategorie manželů „nezjištěné“ národnosti bylo nutno zařadit 17 107 mužů a 28 912 žen z 2 333 592 mužů, resp. žen, za něž byla zpracována data podle národnosti manželů.

Strukturu manželských svazků – legitimních i faktických, podle národnosti obou manželů obsahují tabulky 3 a 4 – první z pohledu muže, druhá z pohledu ženy.

Vybrané kombinace manželů osmi národností jsou předmětem závěrečné tab. 5 na s. 116.

Manželství je nejčastějším prostředím, které má vliv na změny v národnostním složení obyvatelstva určitého území. Národnostně smíšené sňatky přispěly ve značné míře k národnostní homogenizaci Česka ve prospěch českého etnika, jak ukázaly intercenzální bilance národnosti a změn v letech 1950 až 1991, do kdy bylo možno rekonstruovat pravděpodobná asimilační a národnostně překláněcí procesy na našem území²⁾. Podle nich získalo obyvatelstvo jednotné české národnosti v uvedeném období 336 651 příslušníků (4,03 % stavu v roce 1950). Obyvatelstvo slovenské národnosti ztratilo asimilací a překláněním národnosti 261 513 obyvatel, německé etnikum ztratilo 48 463 příslušníků, polské etnikum ztratilo 40 940 jedinců a ukrajinská a ruská národnost ztratila 8214 příslušníků. Obyvatelstvo „jiných a nezjištěných“ národností vzrostlo o 32 895 jedinců; podstatnou část mezi nimi představovali Romové, kteří byli jako „národnost“ sčítáni poprvé v roce 1991. Jejich počet v roce 1970 a 1980 byl odvozován od evidencí vedených tehdejšími národními výbory a od paralelního zjišťování při cenzech 1970 a 1980.

K národnostní asimilaci Slováků ve prospěch české národnosti přispělo v letech 1945–1992 nepochybně 216 549 národnostně smíšených sňatků ve složení 102 118 sňatků typu Čech–Slovenka a 114 431 sňatků typu Slovák–Česka. Smíšené česko-slovenské sňatky představovaly v letech 1945–1992 5,3 % všech uzavřených manželství v tomto období.

Vladimír Srb

²⁾ Srb, Vladimír. *Asimilace a překlánění národnosti obyvatelstva v Československu ve světle sčítání lidu 1950–1991*. Demografie, 1996, roč. 38, s. 157–164.

Tab. 5 Rekapitulace vybraných manželských svazků podle národnosti k 1. 3. 2001 (Recap of selected marriages by nationality as at 1 March 2001)

Manžel-manželka	Počet sňatků	Manžel-manželka	Počet sňatků	Manžel-manželka	Počet sňatků
„Čech“ - „Moravanka“	8 535	„Čech“ - „Slovenka“	37 867	„Čech“ - „Romka“	433
„Čech“ - „Slezanka“	312	„Slovák“ - „Češka“	44 333	„Rom“ - „Češka“	575
„Moravan“ - „Češka“	22 174	„Čech“ - „Polka“	10 403	„Čech“ - „Vietnamka“	71
„Moravan“ - „Slezanka“	180	„Polák“ - „Češka“	6 330	„Vietnamec“ - „Češka“	533
„Slezan“ - „Češka“	1 428	„Čech“ - „Němka“	7 096	„Čech“ - ostatní	11 696
„Slezan“ - „Moravanka“	252	„Němec“ - „Češka“	8 706	ostatní - „Češka“	14 719

SENIŘI V ČESKÉ REPUBLICE PODLE SČÍTÁNÍ LIDU 2001

Výsledky Sčítání lidu, domů a bytů (SLDB) 2001 potvrdily, že nejnápadnějším a současně nejmý-
znamnějším vývojovým rysem české populace se stává vysoký přírůstek osob ve vyšších věkových
kategoriích. Obyvatelstvo žijící na území České republiky na počátku 21. století je nejstarší v celé dosa-
vadní historii a existují zde předpoklady k dalšímu stárnutí.

Podrobnější informace o populaci seniorů a věkové struktuře obyvatelstva v ČR poskytují publikace
Seniři v České republice a Vývoj věkové struktury obyvatelstva a její tendence, vydané Českým
statistickým úřadem na základě výsledků SLDB 2001¹⁾. V tomto článku (a stejně i v již zmíněné publi-
kaci *Seniři v České republice*) se pojmem seniři rozumí osoby ve věku 60 a více let.

K 1. 3. 2001 bylo na území České republiky sečteno celkem 1 883 783 osob ve věku 60 a více let, což
představuje 18,4 % populace. V souvislosti se stárnutím populace a zvyšováním naděje dožití se podíl
i absolutní počet seniorů v průběhu 20. století neustále zvyšoval.

Tab. 1 Populace seniorů v letech 1950-2001 (Population of senior citizens 1950-2001)

Věková skupina	1950	1961	1970	1980	1991	2001
	Počet obyvatel					
60-64	371 223	506 096	604 592	356 234	534 528	473 212
65-69	295 967	369 318	487 161	488 712	505 603	434 561
70-74	216 851	258 400	349 513	421 411	266 108	406 120
75-79	135 010	166 562	205 817	269 682	272 947	324 342
80-84	62 947	82 219	100 809	135 499	174 970	132 767
85+	24 280	35 378	46 760	57 725	82 329	112 781
Celkem 60+	1 106 278	1 417 973	1 794 652	1 729 263	1 836 485	1 883 783
Celkem	8 896 133	9 571 531	9 807 697	10 291 927	10 302 215	10 230 060
Podíl věkové skupiny 60+ (%)						
	12,4	14,8	18,3	16,8	17,8	18,4
Index stáří						
	51,7	58,4	86,2	71,7	84,8	113,8

Pozn.: Index stáří udává počet osob ve věku 60 a více let připadajících na 100 osob ve věku 0-14 let.

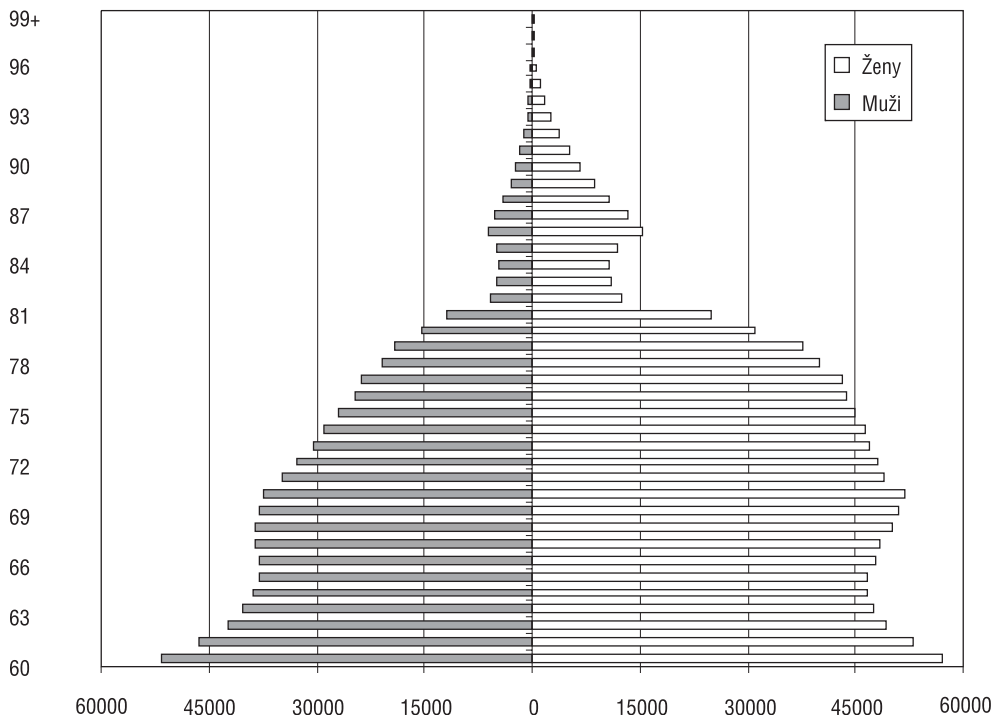
Při sčítání v roce 1950 žilo na území dnešní České republiky 1 106,3 tisíc osob starších 60 let, tato
věková skupina tak tvořila celkem 12,4 % obyvatelstva. Do roku 1970 však počet obyvatel 60letých a
starších vzrostl na 1 794,7 tisíc, což již představovalo 18,3 % obyvatel. Pouze mezi roky 1970 a 1980
došlo k dočasnému zastavení trendu stárnutí, neboť věkovou hranici 60 let překračovaly málo početné
generace narozených v období 1. světové války a současně v důsledku zvýšené porodnosti vzrostl podíl

¹⁾ *Seniři v České republice*. Praha: ČSÚ, 2004, 50 s.; *Vývoj věkové struktury obyvatelstva a její tendence*. Praha:
ČSÚ, 2003, 64 s.

děti v populaci. V 80. letech začal počet i podíl seniorů v populaci opět vzrůstat a v 90. letech se vlivem dalšího zvýšení naděje dožití a extrémně nízké porodnosti proces stárnutí ještě více zrychlil; nárůst zastoupení věkové skupiny 60letých a starších byl pouze dočasně zpomalen, když do postproduktivního věku vstupovaly početně slabší generace narozených v době hospodářské krize ve 30. letech 20. století.

Naopak v blízké budoucnosti, kdy 60. rok věku budou překračovat početné ročníky narozených v letech 1946–1955, se počty seniorů v relativně krátké době výrazně zvýší. Podle střední varianty publikované projekce ČSÚ z roku 2003²⁾ by se mohl v roce 2010 pohybovat počet osob 60letých a starších kolem 2,3 miliónů a v roce 2020 by se dokonce mohl zvýšit na 2,7 miliónů.

Graf 1 Věková struktura populace seniorů v roce 2001 (Age distribution of population of senior citizens in 2001)

Index stárí, udávající počet obyvatel starších 60 let připadajících na 100 obyvatel ve věku 0–14 let, ještě v roce 1950 jen mírně přesahoval hodnotu 50; v průměru tedy připadala na každé dvě děti jedna osoba ve věku 60 a více let. Při sčítání v roce 2001 již index stárí dosahoval hodnoty 113,8, počet seniorů je tedy nyní výrazně vyšší než počet dětí v populaci a tento poměr se bude i nadále zvyšovat.

V České republice je pravidelná věková struktura populace narušena někdejšími výkyvy v porodnosti, v případě věkové struktury obyvatelstva nad 60 let především nižšími počty osob v generacích narozených během I. světové války a ve 30. letech 20. století. Tyto zářezy ve věkové pyramidě se postupem času vlivem úmrtnosti poněkud stírají, přesto však jsou i po několika desítkách let stále patrné.

Odhlédneme-li od těchto nepravidelností, pak se počet lidí starších 60 let v letech 1950–2001 neustále zvyšoval, a to zejména v nejstarších věkových kategoriích. Počet osob ve věkových skupinách 60–74 let v roce 2001 představoval 1,25–1,9násobek stavu z roku 1950, ve věkových kategoriích 75–79 a 80–84 to však byl již více než dvojnásobek obyvatel a osob starších 85 let žilo na přelomu tisíciletí v České republice dokonce 4,6krát více než v roce 1950.

²⁾ Projekce obyvatelstva ČR do roku 2050. Praha: ČSÚ, 2003, 104 s.

Tab. 2 Struktura populace seniorů podle pohlaví a věku v roce 2001 (Distribution of population of senior citizens by sex and age in 2001)

Věková skupina	Počet obyvatel			Podíl věkové skupiny (%)			Počet mužů na 1 000 žen
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	
60–64	219 513	253 699	473 212	28,8	22,6	25,1	865,2
65–69	190 976	243 585	434 561	25,0	21,7	23,1	784,0
70–74	163 890	242 230	406 120	21,5	21,6	21,6	676,6
75–79	115 207	209 135	324 342	15,1	18,7	17,2	550,9
80–84	42 777	89 990	132 767	5,6	8,0	7,0	475,4
85+	30 264	82 517	112 781	4,0	7,4	6,0	366,8
Celkem 60+	762 627	1 121 156	1 883 783	100,0	100,0	100,0	680,2

V souladu se zvyšující se úmrtností ve vyšším věku se největší část populace seniorů – přibližně jedna čtvrtina – nachází ve věku 60–64 let. Více než jedna pětina osob starších 60 let připadá na věkové skupiny 65–69 a 70–74 let. Nejmenší skupinu – asi 6 % – pak představuje nejstarší věková kategorie nad 85 let. U mužů, kteří se v průměru dožívají nižšího věku, je přitom těžiště rozložení výrazně posunuto do nižších věkových skupin než u žen; muži mají větší podíl věkových kategorií 60–69 let, ale nižší zastoupení osob nad 75 let věku.

Z celkového počtu 1 883 783 seniorů bylo při sčítání lidu 1 121 156 žen a pouze 762 627, tedy 40,5 % mužů. V populaci žijící na území ČR v roce 2001 připadalo 949 mužů na každých 1000 žen; u obyvatelstva nad 60 let věku je však zastoupení žen mnohem větší, na 1000 žen připadá pouze 680 mužů. Převažha žen přitom s věkem výrazně vzrůstá; jestliže ve věkové kategorii 60–64 činí tento poměr ještě 865 mužů na 1000 žen, ve věkové skupině nad 85 let je to již jen 367 mužů na 1000 žen.

Celkem 1 845 993, tedy 98,0 % obyvatel starších 60 let pobíralo v roce 2001 některou z forem důchodové dávky. Z tohoto počtu tvoří nepracující důchodci převážnou většinu (91,9 % z osob 60letých

Tab. 3 Důchodci ve věku 60 a více let v roce 2001 (Retired people aged 60 and more by age in 2001)

Pohlaví	Důchodci					
	absolutně			v %		
	nepracující	pracující	celkem	nepracující	pracující	celkem
muži	664 806	65 699	730 505	91,0	9,0	100,0
ženy	1 066 443	49 045	1 115 488	95,6	4,4	100,0
Celkem	1 731 249	114 744	1 845 993	93,8	6,2	100,0

a starších). Pracující důchodci (114 744 osob) představují pouze 6,2 % ze souboru důchodců starších 60 let (6,1 % ze všech seniorů); naprostá většina obyvatel ČR tedy po šedesátém roce věku zůstává ekonomicky neaktivní. Významně vyšší je přitom zastoupení pracujících důchodců mezi muži – 9,0 %, zatímco u žen pouze 4,4 %.

Z celkového počtu důchodců nad 60 let věku představují muži 39,6 %. Podobné je zastoupení mužů mezi nepracujícími důchodci – 38,4 %, avšak mezi pracujícími důchodci tvoří muži naopak většinu – 57,3 %.

Rozložení populace důchodců starších 60 let podle věkových skupin je prakticky stejné jako u souboru všech seniorů. Poněkud nižší je pouze zastoupení nejmladší věkové kategorie 60–64 let, neboť v tomto věku ještě určitá část seniorů zůstává ekonomicky aktivní, aniž by požádali o starobní důchod, a tudíž nejsou řazeni mezi pracující důchodce. Jedním z podstatných důvodů ekonomické aktivity u části těchto osob je postupně zvyšování věkové hranice odchodu do důchodu, viz zákon č. 155/1995 Sb. o důchodovém pojištění.

Naopak struktura populace pracujících důchodců má značně odlišný charakter. Více než polovina pracujících důchodců je ve věku mezi 60–64 roky, další třetina ve věku 65–69 let. V případě žen – pracujících důchodkyň představuje přitom věková skupina 60–64 let více než 60 % jejich počtu, po 65. roce věku se zapojení žen do pracovního procesu rychle snižuje. Naopak muži zůstávají v průměru ekonomicky aktivní déle a zastoupení věkových skupin je poněkud vyrovnanější – kolem 40 % připadá na věkové kategorie 60–64 a 65–69 let a ještě věková skupina 70–74 let tvoří téměř 17 % mužů – pracujících důchodců.

Mezi pracujícími důchodci významně převažují muži nad ženami – na 1000 žen zde připadá 1340 mužů. Pouze u věkové kategorie 60–64 je – v souladu s jejich celkovou převahou v populaci – i mezi pracujícími důchodci počet žen ještě vyšší než počet mužů. Oproti ostatní populaci však podíl mužů mezi pracujícími důchodci s věkem výrazně stoupá; ve věkových kategoriích 70–79 let představuje počet mužů více než dvojnásobek počtu žen a po 80. roce věku, kde jsou počty pracujících již minimální, je pracujících mužů přibližně 3,5krát více.

V zastoupení seniorů v populaci existují v ČR rozdíly mezi jednotlivými regiony a velikostními kategoriemi obcí; jejich vysvětlení lze hledat především v migračních procesech v minulosti.

Vyšší podíl seniorů v populaci mají okresy tvořené velkoměsty – Praha, Brno a Plzeň, kde osoby ve věku nad 60 let představují více než jednu pětinu obyvatelstva, a dále okresy ve vnitrozemí Čech. Naopak poměrně mladou věkovou strukturu a nižší zastoupení obyvatel ve věkové kategorii 60+ má většina okresů v pohraničních oblastech, zejména v západních a severozápadních Čechách a v Moravskoslezském kraji.

Z hlediska struktury osídlení vykazují vyšší zastoupení seniorů v populaci na jedné straně velkoměsta s více než 100 000 obyvateli, na druhé straně ale rovněž nejmenší obce s méně než 500 obyvateli. Nejvyšší je tento podíl u menších a středních měst s 2000–50 000 obyvateli.

Tab. 4 Důchodci ve věku 60 a více let podle rodinného stavu v roce 2001 (Retired people aged 60 and more by marital status in 2001)

Počet	Rodinný stav					Celkem
	svobodný/á	ženatý/vdaná	rozvedený/á	ovdovělý/á	nezjištěn	
Muži						
absolutní	26 748	557 533	45 060	99 284	1 880	730 505
v %	3,7	76,3	6,2	13,6	0,3	100,0
Ženy						
absolutní	31 698	439 306	88 549	549 977	5 958	1 115 488
v %	2,8	39,4	7,9	49,3	0,5	100,0

Mnohem výraznější je koncentrace pracujících důchodců. Velkou roli zde kromě životního stylu hraje množství pracovních příležitostí. Podíl pracujících mezi důchodci nad 60 let věku stoupá s rostoucí velikostí obce; zatímco u obcí do 1000 obyvatel se tento podíl pohybuje mezi 3–4 %, ve městech nad 100 000 obyvatel pracuje přibližně každý desátý důchodce. Z celkového počtu 114 744 pracujících důchodců v ČR je jich téměř čtvrtina soustředěna v hlavním městě, ve městech s 10 000 a více obyvateli žije téměř 70 % všech pracujících důchodců. Nejnižší míra ekonomické aktivity důchodců byla zaznamenána v některých okresech Moravskoslezského kraje a jižní Moravy.

Struktura populace seniorů podle rodinného stavu se oproti celkové populaci vyznačuje především vyšším podílem ovdovělých osob. Výrazně se přitom liší struktura podle rodinného stavu u mužů a u žen – jelikož úmrtnost mužů je po 60. roce věku značně vyšší než úmrtnost žen (muži umírají v průměru o 6–8 let dříve než ženy), podíl ovdovělých žen v populaci seniorů je výrazně vyšší než podíl ovdovělých mužů.

Při sčítání v roce 2001 bylo mezi důchodci – muži staršími 60 let více než tři čtvrtiny ženatých mužů a jenom 13,6 % ovdovělých. Mezi ženami naopak pouze necelých 40 % bylo dosud vdaných a téměř polovina ovdovělých.

Tab. 5 Seniori podle nejvyššího ukončeného vzdělání v roce 2001 (Senior citizens by educational attainment in 2001)

Nejvyšší ukončené vzdělání	Muži	Ženy	Muži	Ženy
	absolutně		v %	
bez vzdělání	2 848	8 999	0,37	0,80
základní (včetně neukončeného)	153 055	563 186	20,07	50,23
středoškolské bez maturity	343 811	336 692	45,08	30,03
úplné středoškolské s maturitou	166 713	163 000	21,86	14,54
vyšokoškolské	88 144	35 503	11,56	3,17
nezjištěno	8 056	13 776	1,06	1,23
Celkem	762 627	1 121 156	100,00	100,00

Podíl ovdovělých osob pochopitelně s věkem vzrůstá. Mezi muži ve věku 60–64 let tvoří ženatí muži ještě více než čtyři pětiny a vdovci pouhých 4,8 %, ve věkové skupině nad 85 let je však již ovdovělých více než polovina. Z žen ve věku 60–64 let je více než pětina ovdovělých a necelé dvě třetiny vdaných, po 85. roce věku je již 86,5 % žen ovdovělých.

Zastoupení svobodných mužů v populaci důchodců nad 60 let je o něco vyšší než zastoupení svobodných žen. Podíl rozvedených je naopak – podobně jako v celé populaci – poněkud vyšší u žen; muži pravděpodobně častěji než ženy po rozvodu uzavírají nový sňatek. S věkem se zastoupení rozvedených osob v populaci snižuje, což souvisí s nižší mírou rozvodovosti u starších generací.

Významné rozdíly podle pohlaví existují u seniorů také v úrovni nejvyššího dosaženého vzdělání. Polovina žen starších 60 let má pouze základní vzdělání, dalších 30 % střední odborné vzdělání bez maturity a vysokou školu vystudovala pouze 3,2 % žen. Mezi muži naproti tomu představují osoby se základním vzděláním pouze jednu pětinu, 45 % připadá na střední odborné vzdělání bez maturity, další pětinu tvoří středoškolsky vzdělaní s maturitou a více než desetina seniorů – mužů má vysokoškolské vzdělání.

S rostoucím věkem se zvyšuje zastoupení osob se základním vzděláním na úkor vyšších stupňů škol, což souvisí s postupným růstem úrovně vzdělanosti v populaci. U skupiny pracujících důchodců jsou vyšší stupně škol zastoupeny ve výrazně větší míře, osoby s vyšším vzděláním zůstávají tedy i po 60. roce věku častěji ekonomicky aktivní.

Petra Brabcová – Marie Radolfová

Sociologický časopis Czech Sociological Review

ROČNÍK 41, ČÍSLO 1, ÚNOR 2005

Editorial (Marek Skovajsa) 4

PŘEHLEDOVÁ STATĚ

Petr Matějů: Ke kořenům sociálně psychologického modelu sociální stratifikace 7

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Zdeněk R. Nešpor: Reemigrace českých západních emigrantů v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie 31

Jana Chaloupková: Faktory ovlivňující dělbu domácí práce v českých domácnostech a hodnocení její spravedlnosti 57

METODOLOGICKÁ RUBRIKA - ESEJ - MEDAILON - RECENZE - ZPRÁVY

Vydává Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, objednávky přijímá

Postservis, Poděbradská 39, 190 00 Praha 9, tel.: 800 104 410,

e-mail: predplatne@prste-p.post.cz a redakce. Cena: 66 Kč, roční předplatné 396 Kč

DEMOGRAFICKÁ PŘÍRUČKA 2004

Demografická příručka 2004 navazuje na příručky vydané v Československu, resp. Česku od roku 1958, kdy byla (tehdy pouze pro vnitřní potřeby) vydána **Demografická příručka – 1958** (autor *Dagmar Vysušilová*), dále na **Demografickou příručku – 1959** (kterou vydal *Státní úřad statistický* v Knížnici SÚS (autoři *Dagmar Vysušilová* a *Milan Kučera*), na **Demografickou příručku – 1966**, která vyšla v nakladatelství Svoboda (autor *Vladimír Srb*) a na **Demografickou příručku – 1982**, kterou vydal *Federální statistický úřad* ve Statistické knižnici FSÚ (autorský kolektiv vedený *Vladimírem Srbem*).

Poslední **Demografická příručka 2004** zachovává základní strukturu předešlých příruček, je však bohatší o některé další prvky, ale hlavně má grafické přílohy¹⁾.

Autorský kolektiv vedla *Jiřina Růžková*, jednotlivé oddíly zpracovali: *Milan Aleš*, *Petra Brabcová*, *Štěpánka Morávková*, *Jarmila Molinová*, *Dana Pírníková*, *Magdaléna Poppová*, *Marie Radolfová*, *Eva Smrčková*, *Marcela Stoužilová*, *Josef Škrabal* a *Jana Štichauerová* bez bližšího určení autorství oddílů a ostatních prací.

Demografická příručka 2004 je podle předmluvy vydávána u příležitosti 85. výročí vydání zákona č. 49/1919 Sb. z. a n., a vzniku Státního úřadu statistického Československé republiky. Příručka obsahuje nejstarší data české demografické statistiky od roku 1785 a některé odhady za starší (předstatistické) období. Časová řada demografických dat z období Československé republiky mají svůj začátek v roce 1919, od kdy začala být vydávána edice **Pramenná díla o pohybu obyvatelstva** a pramenná díla s **výsledky sčítání lidu (domů a bytů)**, prvně za census 1921. V předmluvě se říká, že většina dat je k dispozici i na webových stránkách Českého statistického úřadu – <http://www.czso.cz>.

Demografická příručka 2004 je splendide vypravena na křídovém papíře s barevnými grafy. Člení se na 11 oddílů včetně příměření, ale dostatečně rozsáhlé části mezinárodní statistiky a kromě textových grafů (za jednotlivými oddíly) také třemi dalšími syntetickými kartogramy v příloze. Nepochopitelné jsou Metodické poznámky (s. 15–20). Představují i „zkrácený kurz“ demografické statistiky z pohledu jak terminologie, tak náplně jednotlivých nejčastějších ukazatelů demografie a demografické statistiky.

V recenzi je nutno zabývat se nejprve i samým obsahem publikace.

Území a obyvatelstvo. Na rozdíl od starších demografických příruček je nová příručka obohacována o řadu ukazatelů, které v dřívějších edicích nebyly publikovány, což je přirozeně obohacením publikace s nabídkou využití dalších kombinovaných ukazatelů, z nichž ovšem většinu je nutno autorsky vypočítat přímo uživateli. Tím, že je příručka omezena na Česko, bylo možno na několika místech uvést i přehledy za kraje a okresy. To je veliké plus, i když jsem si vědom, že časté (a zbytečné) územně administrativní změny znevažují publikovaná data již druhý den po vydání publikace. Grafy ke každému oddílu jsou označeny jako „Příloha – kartogramy“, a ty jsou – i přes výhrady územně administrativních změn – mimořádným obohacením obsahu každého oddílu a celé publikace.

Domy a byty. Ukazuje se, že chybějící údaje ze sčítání 1921 až 1991 o domech a bytech nelze ani dodatečně nahradit byt solidními odhady, a v tom směru jsme nadále odkázáni na Zprávy a rozbory SÚS atd., kde jsou uváděny některé detailní údaje o domovní a bytové výstavbě v meziválečných letech, avšak vždy jen za města a obce ve značně úzkém výběru.

Rodiny a domácnosti. Data navazují na analogické údaje dřívějších demografických příruček rozšířená o strukturální ukazatele. Za ostudu nikoli Českého statistického úřadu, ale *Úřadu na ochranu osobních údajů* lze označit písmeno „B“ v tab. 3–5 a 3–6. Jde o údaje – vdané ženy podle počtu živě narozených dětí z nynějšího manželství podle výsledků sčítání v letech 1930–2001, které jmenovaný – zde zcela nekompetentní úřad zablokoval. Problém nyní zbytečně řeší soud, který nesporně musí vyhrát ČSÚ, protože výrok musí potvrdit umanutost angažovaného úřadu.

Sňatky. Ačkoli sňatečnost a její míra zůstává nadále v našich zemích jedním z předpokladů míry porodnosti, nelze jí věnovat širší pozornost, než tomu bylo v předešlých rocích, a to proto, že publikovaná data jsou postačující pro posouzení významu a váhy nuptiality pro reprodukci našeho obyvatelstva. Rozšířením je tabulka o základních stupních vzdělání snoubenců, což platí také o dalších oddílech, bohužel s vynecháním tohoto třídění u zemřelých, kde by bylo zvláště důležité. Nesporně zaujme tradiční tabulka o bilanci manželství, která ukazuje snad nejplastičtější globálním ukazatelem důsledky sociálně kulturních a hodnotových změn našeho obyvatelstva.

¹⁾ *Demografická příručka 2004*. Praha: Český statistický úřad, 2004, 373 s., 480 Kč, anglické překlady textu tabulek a grafů.

Rozvody. Statistika rozvodovosti a její důsledky pro přirozenou reprodukci bude stále častějším pramenem pro demografické analýzy vývoje společnosti. Podobně jako u sňatků poskytovala statistika rozvodů vždy relativně postačující objem informací o jednom z osudu manželství. Zvláště porovnáni měr sňatečnosti a měr rozvodovosti podle vzájemného vzdělání manželů včetně indexu tohoto typu rozvodu obohatí naše znalosti k analýzám sledovaného sociálního jevu v přirozené měně obyvatelstva.

Narození. Patnáct tabulek věnovaných narozeným a úhrnu ukončených těhotenství svědčí o přirozeném těžišti příručky zabývající se reprodukcí obyvatelstva. Oddíl má přirozeně klasickou obsahovou podobu, ale ukazatele jednotlivých tabulek – zejména z posledních let – se stávají už nyní jakýmsi historickým dokumentem o nejvýznamnějších změnách v přirozené reprodukci obyvatelstva. Kartogramy zařazené přímo do oddílu vyjadřují hladinu úhrnné plodnosti 2001–2003 a podíl nemanželsky narozených 2001–2003. Byly tedy vybrány ukazatele, o nichž se autoři právem domnívají, že vyjadřují dva syntetické ukazatele, snad nejcharakterističtější pro zlom v přirozené reprodukci obyvatelstva. V oddíle je zařazena tabulka věk pasáž o *úhrnu narozených plodů*, což jsou ukazatele málo obvyklé v zahraničních přehledech pro absenci potřebných dat k sestavení takového přehledu.

Potraty. Domnívám se, že československá a nyní česká a slovenská demografická statistika patří k těm málo statistikám, které překračují svým rozsahem a relativní přesností podobné statistiky zahraniční, které jsou nahrazovány obvykle klinickými statistikami nebo výběrovými šetřeními. Tím patrně naše měry potratovosti vynikají méně příznivě, než jaké patrně jsou, a to v řadě směrů (objem, podrobnosti třídění aj.). Zde mi chybí grafická oddílová příloha pro konfrontaci s údaji o úhrnné plodnosti. Teprve analytici musí vysvětlit zdánlivě nepochopitelné vztahy ukazatelů od 80. let.

Zemřelí. Vývoj úmrtnosti v Česku patří v posledních letech k příznivějším charakteristikám vývoje našeho obyvatelstva. Takový poznatek vyplyne ze všech ukazatelů tohoto oddílu. Přesto analytici opakují i nadále existující dosti významný odstup ukazatele, např. naděje dožití (střední délky života) v Česku a v ostatních „vyspělých zemích“. Z dat se dá vyčíst největší snížení úmrtnosti v dětském a starším věku při poměrné stagnaci v produkčním stáří, a příznivější vývoj úmrtnosti mužů než žen jako proces kompenzace předešlého vývoje, kdy úmrtnost mužů stagnovala při současném snižování úmrtnosti žen, u nichž naděje dožití měla blíže k příznivým ukazatelům zahraničním, což neplatilo u mužů. Nově zařazená tabulka o věku zemřelých od určité věkové hranice se zdá nečekaným návratem k „primitivnímu podílovému ukazateli celkové mortality“, ale nepovažují to za tak neorganickou tabulku mezi tabulkami klasickými. Jak řečeno shora, chybí mi zde třídění zemřelých podle vzdělání. Kartogramy s podle pohlaví odlišnou nadějí dožití 1996–2000 jsou dobrým doplňkem části numerické.

Migrace. Neznám zemi, která by měla tak podrobnou statistiku stěhování obyvatelstva, jako je tomu od roku 1949, resp. 1950 v Česku a tedy i v bývalém Československu. Je pravda, že v posledních letech (od roku 2001) je tato statistika méně věrohodná než dříve a to ve slozce *mezistátního (zahraničního) stěhování*, ale za to není odpovědný Český statistický úřad. Na neúplnost event. nelogičnosti dat o zahraniční migraci ukazují srovnání dat Českého a Slovenského statistického úřadu o česko-slovenském stěhování a jejich porovnání. Je sympatické, že se Slovensko hlásí k těmto srovnáním, i když je činí migračně – ve srovnání s Českem – nadále vystěhovaleckou zemí. Je dobře, že data nejsou považována za prestižní. Určitě však nebudou uživatelé hledat *prima vista* bilance přirozené měny podle krajů a okresů právě v této kapitole. Avšak kam by měla být tabulka zařazena v návaznosti na migrační bilance? Také u tohoto oddílu chybí grafická příloha, snad právě z důvodů, že data za poslední roky nejsou tak věrohodná, jak jsme jim věřili dříve i při vědomí, že migrace patří mezi pohyby, které se zjišťují i celosvětově velmi složitě a velmi nepřesně. Ke zpřesnění dat mezistátního stěhování by byla nutná nějaká centrála, která by shromažďovala národní údaje a pokusila by se o „*clearingový kalkul*“, jehož výsledky by sdělovala národním vládám, resp. jednotlivým zemím.

Regionální přehledy. Nový oddíl je skutečnou inovací demografické příručky a lze ho uvítat s velkým oceněním. Územní pohledy se stanou stále častějšími částmi i demografických analýz. Je to v souladu s decentralizací veřejné správy a potřebami místních orgánů na kterékoli úrovni řízení. Výběr tabulek pro tento oddíl byl přirozeně velmi nesnadný, ale považuji ho za dobrý, včetně oddílového kartogramu.

Mezinárodní přehledy. Také tento oddíl je novinkou prvně zařazenou do Demografické příručky 2004. Shromáždění tolika relativně podrobných ukazatelů, ale hlavně za tolik zemí, bylo pracné i při bohatosti zdrojů, jak jsme nyní zvyklí. Přílohoivé kartogramy o úhrnné plodnosti v roce 2002, naděje dožití mužů a naděje dožití žen při narození 1999–2002 jsou vhodným závěrem jak oddílu, tak celé publikace.

Celkové hodnocení Demografické příručky 2004 vyznívá velmi příznivě. Platí to, i když uvádím tyto poznámky:

Publikace je rozvržením některých tabulek neúsporná.

Uspořádání některých tabulek neumožňuje prodlužování časových řad, např. do roku 2020, kdy by mělo vyjít další vydání; volné stránky na konci publikace nejsou vhodným řešením.

Pro řazení analytických údajů přímo do tabulek bylo pokračováním tradice dřívějších příruček, ale také výsledkem rozhodování o dalších analyzátořech. Ale ať se také analytici trochu zapotí!

Možná měla být do příručky zařazena některá souhrnná nebo některá analytická data o demografii Česka, jak tomu bylo v příručce 1982. Ta se obvykle pracně shánějí v právě nedostupných zdrojích.

Podle mého názoru, nikoli příliš benevolentního – se Demografická příručka 2004 stává novým neodiskutovatelným pramenem pro demografii České republiky.

Vladimír Srb

NOVÉ DEMOGRAFICKÉ PUBLIKACE ZA SLOVENSKO

Výskumné demografické centrum bratislavského *Infostatu* pokračuje v rychlém sledu ve vydávání retrospektivních a aktuálních dat o populačním vývoji na Slovensku. V edici Akta vyšly koncem roku 2004 dvě další publikace¹⁾.

První svazek obsahuje soubornou informaci o počtu a vývoji obyvatelstva na Slovensku podle nových správních obvodů. Editorka *D. Jurčová* a spolupracovníci *M. Lukášová*, *J. Mezsáros* a *V. Piliňská* zpracovali základní demografická data o stavu a vývoji obyvatelstva podle nového územně správního rozdělení Slovenska. K 1. lednu 2004 byly na základě **zákona č. 515/2003 Zb.** zrušeny okresní úřady. Z původních 79 okresních úřadů došlo ke zřízení 50 nových obvodů pro částečný výkon státní správy. Část kompetencí tak přešla na obvodní, resp. krajské úřady, část na obce. Územní členění SR na okresy však zůstalo zachované.

Publikace je rozdělena do klasických oddílů sledujících vývoj sňatečnosti, rozvodovosti, plodnosti, potratovosti, úmrtnosti, migraci a bilanci obyvatelstva za jednotlivé kalendářní roky 1996–2003²⁾, včetně věkového složení a tím i počtu obyvatelstva v tomto období. Každá kapitola má numerickou, ale hlavně grafickou část, vyjadřující úhrnné analytické ukazatele podle nových obvodů. Tato bohatá grafická část činí z publikace téměř demografický atlas Slovenska. Textová část každého oddílu analyzuje vývoj a data jednotlivých jevů, jejich podmínek a efektu a to velmi podrobně. Celý svazek je dokladem i vysoké produktivity práce Výskumného demografického centra, které má i podporu „shora“, což svědčí o porozumění příslušných nejen odborných, ale zřejmě i politických orgánů uznávajících důležitost demografických dat pro řízení státu i na nižších decizních místech. Absolutní údaje představuje 8 tabulek podle obvodů 1996–2003. Slovník a definice demografických pojmů a ukazatelů představuje – jako v dosud vyšlých svazcích – stručnou učebnici demografie a demografické statistiky.

Druhý svazek věnovaný prognóze vývoje obyvatelstva o okresech SR³⁾ do roku 2025 potvrzuje konstatování o vysoké efektivitě a produktivitě Výskumného demografického centra. Autorem prognózy je *Boris Vaňo*. Z celkově 10 prognóz plodnosti, 7 variant úmrtnosti podle pohlaví a 7 variant migrace byla jako předmětem analýzy vybrána nejpravděpodobnější varianta. Podle ní by Slovensko mělo mít v roce 2025 celkem 5 407 tis. obyvatel.

V tabulkové části publikace jsou za každý okres uvedeny základní charakteristiky vývoje obyvatelstva a to počet živě narozených, počet zemřelých, přirozený přírůstek nebo úbytek, migrační přírůstek nebo úbytek, celkový přírůstek nebo úbytek obyvatelstva a analytické ukazatele – úhrnná plodnost, naděje dožití mužů – žen (2025), index stárnutí a průměrný věk (2025). Za každý okres je uvedeno k roku 2025 i věkové složení podle pětiletých věkových skupin a podle agregovaných věkových skupin, v obou případech podle pohlaví. Samostatnou přílohu tvoří i připojené CD s daty uvedenými v publikaci.

Z analýzy vyplývá pochopitelná opatrnost autorova rozboru. Je to opatrnost oprávněná vycházející z použitých parametrů pro projekce, např. vysoká míra plodnosti, ale zejména odhady migračních sald. Jsou tu stejné výhrady, jaké mám i k prognózám za Českou republiku.

Vladimír Srb

¹⁾ *Demografická charakteristika obvodov Slovenskej republiky 1996–2003*. Bratislava: Inštitút informatiky a štatistiky, edice Akty 4, 113 s.; *Prognóza vývoja obyvateľstva v okresoch SR do roku 2025*. Bratislava: Inštitút informatiky a štatistiky, edice Akty 7, 98 s.

²⁾ Odděleně je sledováno období 1996–1999 a 2000–2003.

³⁾ Nová okresní prognóza navazuje na předcházející analýzu vydanou v roce 2003 a zabývá se novými územními, která byla vytvořena zákonem č. 515/2003 Zb.

JE DRUHÝ DEMOGRAFICKÝ PŘECHOD UŽITEČNÝ POJEM?

V rámci *Evropské populační konference* v roce 2003 ve Varšavě proběhla diskuse o druhém demografickém přechodu, k níž organizátoři (*Francesco C. Billari* a *Aart C. Liefbroer* – spolupředsedové pracovní skupiny pro druhý demografický přechod *Evropského sdružení pro populační studia* (EAPS) přizvali – alespoň to bylo jejich cílem – dva zastánce a dva skeptiky, co se týče vztahu k tomuto pojmu. Nakonec se ukázalo, a sami organizátoři to konstatují, že hranice mezi zastánci a skeptiky vůbec není tak ostrá, jak by se dalo předpokládat. Protože diskuse vzbudila velký zájem, ocenili nabídku *Vídeňského demografického ústavu* a rozhodli se s ní seznámit i tu část vědecké komunity, která ve Varšavě nebyla.

Ve **Vídeňské ročence populačního výzkumu** byly uveřejněny příspěvky všech čtyř účastníků diskuse – zastánců *Dirka van de Kaa* a *Evy Bernhardtové* a skeptiků *Davidy Coleman* a *Giuseppa A. Micheliho*¹⁾. Každý se k problému postavil úplně jinak a občas se jejich argumenty míjejí – ne vždy totiž přisuzují stejným pojmům stejný obsah. To však nic nemění na zajímavosti této palety názorů.

Není překvapivé, že *van de Kaa* na otázku položenou v titulku odpovídá jednoznačně: „Podle mého názoru je prakticky nemožné pochopit demografické změny, ke kterým došlo v Evropě – a právě tak i v mnoha industrializovaných zemích – od poloviny 60. let, bez toho, že bychom připustili, že množství a různorodost změn, které pozorujeme v celé řadě demografických charakteristik, spolu vzájemně souvisí a že mohou svědčit o změně demografického režimu a být jejím projevem“. Tím by diskuse mohla skončit, ale *van de Kaa* si položil další otázku: Změnil se obsah pojmu druhý demografický přechod? Jak nejlépe druhý demografický přechod charakterizovat? Jaké jsou hlavní rozdíly mezi prvním a druhým přechodem? Co když se některé země či regiony nechovají podle odpovídajících vzorců? Kdy můžeme říci, že druhý demografický přechod začal či probíhá? Můžeme dokázat existenci druhého demografického přechodu?

Důležitá je odpověď na první otázku. *Van de Kaa* konstatuje, že občas se někteří domnívají, že druhý demografický přechod je o poklesu plodnosti pod záchovnou úroveň a její stabilizaci. Ale už v prvním článku (který byl bohužel holandsky) je jeho pojetí širší a později byl pojem rozšířen na všechny složky populačního růstu. Konkrétně byla zahrnuta i migrace, která se ukazuje být stabilizačním faktorem, který vyrovnává ztráty a zisky v důsledku měnící se úmrtnosti a plodnosti; tak tomu už bylo při prvním demografickém přechodu. (Mimochodem, to je důležitý poznatek, který nabízí možnost lépe odhadovat budoucí vývoj migrace!)

Druhý demografický přechod se dá nejlépe popsat jako změna demografického režimu. Toto pojetí nachází už u *Landryho*, který pro změnu režimu používá – stejně jako v politice – termín revoluce. *Van de Kaa* konstatuje, že termín druhá demografická revoluce by byl výstižnější.

Rozdílů mezi prvním a druhým demografickým přechodem nachází *van de Kaa* celou řadu (přírozeň). Spolu se staršími autory říká, že u prvního přechodu byla hnací silou úmrtnost, u druhého plodnost, a dodává, že v obou případech hrála migrace významnou roli vyrovnávacího faktoru. Za důležitý považuje odlišný vůdčí princip: základním principem prvního přechodu je *Landryho* „racionalizace života“ – svět byl demystifikován, zatímco základním principem druhého přechodu je, parafrázujeme-li *Landryho*, „individualizace života“, právo na seberealizaci pro všechny – tedy demystifikace sociální regulace.

Na čtvrtou otázku má *van de Kaa* jednoduchou odpověď: Odchyly od obecného vzorce samy o sobě nesnižují hodnotu koncepčního rámce jako výzkumného nástroje. S tím se asi dá souhlasit.

Co se týče charakterizace druhého demografického přechodu, je *van de Kaa* skeptický, „druhý přechod je značně složitý proces a se vši pravděpodobností nelze najít jednu demografickou proměnnou, která by indikovala počátek druhého přechodu, ale měli bychom hledat míru odrazející změnu v hodnotové orientaci, ve světovém názoru, v duchu doby“.

A že by bylo možné druhý demografický přechod prokázat? Tomu *van de Kaa* nevěří. Říká, že i každé obecné tvrzení o prvním přechodu může být snadno zpochybněno protipříkladem (například úmrtnost je hnací silou, ale jsou regiony, kde nejprve klesala plodnost), ale není žádný protipříklad, že by demografický přechod nebyl univerzálním procesem, který se dotkne každé populace. Podobně je přesvědčen, že hledání jednoznačných vztahů mezi plodností, úmrtností a migrací během druhého přechodu nebude úspěšné a že nelze nalézt důkaz pro existenci druhého demografického přechodu. Ale byl by překvapen,

¹⁾ Demographic Debates (Billari, F. C. a Liefbroer, A. C. *Is the Second Demographic Transition a useful concept for demography? Introduction to a debate*, s. 1–3. *van de Kaa*, D. J. *Is the second demographic transition a useful research concept; questions and answers*, s. 4–10. *Coleman*, D. *Why we don't have to believe without doubting in the „Second Demographic Transition“ – some agnostic comments*, s. 11–24. *Bernhardt*, E. *Is the Second Demographic Transition a useful concept for demography?* s. 25–28. *Micheli*, G. A. *Claiming for a demologic approach to demographic change*, s. 29–34.). In *Vienna Yearbook of Population Research* 2004. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004, 340 s., ISBN 3-7001-3272-7. ISSN 1728-4414.

kdyby se nový demografický režim v patřičnou dobu neprojevil v každé industrializované zemi, kterých se dotkne změna hodnotové orientace.

Van de Kaa tedy svůj příspěvek pojal spíše jako odpovědi na možné výtky a užitečnost pojmu pouze konstatoval. Není to ale konstatování založené jen na víře, vychází z obecné prospěšnosti koncepčních rámců pro výzkum.

David Coleman začíná zostra. Připomíná, že „každý školák ví, že Svátá říše římská nebyla svatá ani římská, ba ani říše“. Podobně druhý demografický přechod není druhý, není demografický a ani nemůže být zván přechodem. Hned vzápětí však konstatuje, že „je to vynikající popis a částečná analýza priorit nového životního stylu, který se stal během posledních tří desetiletí v mnoha moderních společnostech převažujícím“. A že „je to teorie neobyčejně vědecky cenná, protože spojuje popis empirických jevů s vysvětlující teorií způsobem, který lze vědecky ověřovat“. Překvapivě tak skeptik dává jednoznačně kladnou odpověď na otázku v titulku.

Svůj bonmot samozřejmě podpořil argumenty. Píše (s odvoláním na Cliqueta), že v historii se už udála s populací řada věcí, pravděpodobně i významnějších – kulturní revoluce pozdního paleolitu, neolitická revoluce a jiné – takže současná změna životního stylu je už čtvrtým, ne-li pátým přechodem. Navíc lze nové trendy do jisté míry chápat jako pokračování prvního demografického přechodu.

A proč druhý demografický přechod nepovažuje za demografický? Tvrdí, že předmětem hlavního zájmu demografie jsou biologické jevy narození a úmrtí a faktory, které určují jejich strukturu a trend, a tedy strukturu a růst populace (což bylo hlavním tématem prvního demografického přechodu), zatímco druhý demografický přechod se zabývá sňatky a jejich alternativami, sexem, morálkou a uspořádáním života. Dodává, že pojem neříká nic o úmrtnosti a populačním růstu, poklesu a stárnutí, jako tomu je u prvního přechodu, a také nijak nesouvisí s vnitřní a vnější migrací. Tady se ukazuje, že se jeho chápání druhého demografického přechodu liší od chápání van de Kaa, zůstává u jeho staršího, omezenějšího vymezení.

Aby mohl být druhý demografický přechod korektně zván přechodem, měl by být úplný a nevratný, měl by se týkat většiny jedinců v populaci a měl by být od jednoho dlouhodobě stabilního režimu k jinému. Tak tomu ovšem není a Coleman uvádí řadu příkladů: Jen ve velmi málo zemích je více než polovina narozených mimo manželství. Ve většině moderních společností manželství končí spíše úmrtím než rozvodem. Chování v duchu druhého přechodu přibývá v populacích nejvíce odolávajících změnám, v jižní Evropě a v Asii. Asijské populace, které dramaticky snížily reprodukční míry, stále nepřejí kohabitaci a mimomanželským porodům (i když ve velkých městech ubývají časné sňatky) a v některých je tradičně vysoká rozvodovost. Advokáti druhého přechodu tvrdí, že to je předzvěst toho, že populace spějí ke stejnému cíli, ale rozdílnou rychlostí, ale přechod může ustrnout v polovině jako reformace. Významné populace v západním světě zůstávají imunní, konkrétně asijsí imigranti a většina muslimů, atd.

Coleman si všímá ještě dalších nesrovnalostí. Od počátku je pojem druhého demografického přechodu spojen s velmi nízkou plodností, ovšem plodnost pod zápornou úroveň není nic nového – tak poklesla už ve 30. letech a ne jako důsledek ekonomické deprese – prosperující oblasti měly nejnižší plodnost. Problém je, že analýzy většinou začínají s daty z 60. let, kdy vrcholil baby boom.

Populace s postmaterialistickým myšlením by měly mít nejnižší plodnost, ale je to naopak, čím vyšší podíl narozených mimo manželství, tím vyšší plodnost; populace s nejnižší plodností jsou ty, kde přetrvávají tradiční postoje k sexuálním vztahům a životnímu stylu.

Koncepce postmaterialismu, na níž druhý demografický přechod staví, má slabé teoretické základy. Korelace mezi Inglehartovou škálou a demografickým chováním je slabá a ekonomické modely mohou být účinnější při vysvětlování trendů (např. v postkomunistických zemích).

Vysvětlení trendů v postkomunistických zemích druhým demografickým přechodem může být přesvědčivé, ale postmaterialismus by měl přeci být živěn stabilními materiálními podmínkami!?

Coleman končí konstatováním, že druhý demografický přechod je nápaditá a hodnotná myšlenka, ale má chybný název. Není to přechod, ale spíše soubor preferencí, dosud časově i místně omezený – volba životního stylu patrně pouze dočasně udržovaná sociální péčí a daňovou politikou. A vytváří různorodost a divergenci spíše než konvergenci k novému režimu.

Příspěvek *Evy Bernhardtové* je podstatně kratší a soustřeďuje se v podstatě na jediný aspekt – na roli mužského a ženského rodu. Spojuje druhý demografický přechod s rodovým přechodem, tedy se změnou rolí obou rodů (cituje například Hobcrafta, který tvrdí, že pokles plodnosti je pouze dočasný – než se dokončí rodový přechod).

Za nedostatek koncepce druhého demografického přechodu považuje chybějící rodový pohled a spolu s McDonaldem rozlišuje rodovou spravedlnost u institucí zaměřených na jedince (ve vzdělávacím systému a na pracovním trhu) a u institucí zaměřených na rodinu.

Cituje Goldscheidera, že pokles plodnosti a úmrtnosti během prvního demografického přechodu změnil život žen (malá rodina a delší život znamenaly, že výchova dětí už není celoživotní kariérou); ženy následují muže do zaměstnání mimo domov a asymetrie povinností v domácnosti vedla k růstu rozvodů a kohabitace (což označuje za klíčový aspekt druhého demografického přechodu).

Píše, že první polovina rodové revoluce, to znamená dosažení spravedlnosti u institucí zaměřených na jedince, se už uskutečnila (ženy jsou ve větší míře zastoupeny ve vzdělávání, zaměstnání a politice). Druhá fáze – dosažení spravedlnosti u institucí zaměřených na jedince – někde probíhá, někde ještě ne. Musí se změnit postoje (a chování) mladých mužů k partnerství, rození dětí a rodičovství, sdílení domácí a ekonomické odpovědnosti se stane přirozeným základem vztahu muže a ženy v budoucnu.

Druhý demografický přechod tak může být chápán jako první fáze rodové revoluce, můžeme si představit třetí demografický přechod jako její druhou fázi, kdy partnerství a rodičovství se stane vysoce pozitivní možností pro muže i ženy, sníží se křehkost vztahu mezi mužem a ženou a může se zvýšit plodnost (i když ne nutně až na záchovnou úroveň).

Berhardtová je přesvědčena o užitečnosti pojmu druhý demografický přechod pro studium probíhajících změn ve způsobech vytváření rodiny ve vyspělých zemích a domnívá se, že jeho užitečnost by zvýšil důraznější rodový pohled.

Jen na okraj poznamenejme, že stejně jako van de Kaa považuje termín přechod za zavádějící a preferovala by revoluci.

I příspěvek *Giuseppa A. Micheliho* je krátký a soustřeďuje se v podstatě na jediný aspekt – na teoretické nedostatky vysvětlení přechodu od modernismu k postmodernismu.

Micheli začíná zpochybněním modernizace jako postupného procesu šířícího se z vůdčích zemí do širšího prostoru. Argumentuje, že demografické praktiky jsou lokálně zakotveny v tradicích a že každá krajina bude procházet jiným vývojem. To, že jednotlivé skupiny (i v době globalizace) mají tendenci být zakotveny v územní nise a subkultuře, znamená, že je nutné rekonstruovat antropologické zakotvení současných změn plodnosti. Také to znamená, že otázka alternativy konvergence a divergence je zavádějící.

Zamýšlí se, proč výsledkem modernizace, jejímuž vlivu byla celá Evropa po určitou dobu vystavena, zdaleka není standardizace chování, což by odpovídalo paradigmatu racionální volby. Abychom našli příčinu – říká – musíme pochopit vzájemné propojení strukturálních podmínek, racionální volby, zvyklostí a norem.

Teorie druhého demografického přechodu vysvětluje změny v demografickém chování přechodem od modernizace k postmodernismu, který považuje za výsledek vývoje hodnotového žebříčku. Nemají však pravdu ti, kteří za příčinu považují změnu v pozadí ležících náladách? A jak vysvětlit současný trend v odkládání životních kroků v jižní Evropě?

Micheli hledá odpověď v analýze situace v jižní Evropě, kde dochází k odkládání životních kroků, ačkoli sociální normy jsou jiné. Model racionální volby říká, že deklarovaná očekávání jsou porovnávaná s náklady takového kroku, které jsou považovány za vysoké. Odkládání životních kroků je pak racionálním rozhodnutím. Nesoulad mezi racionální úvahou o nákladech a přínosech a preferencemi a normami plynoucími ze sociálních vlivů by údajně byl snížen změnou hodnot. To však empirický výzkum ve Středozeří nepotvrzuje. Hypotéza tedy není tak robustní, jak se obvykle předpokládá.

Za užitečnejší považuje Micheli hypotézu, že do sekvence očekávání-chování se vkládají některé stavy mysli. Mění-li se nálady, mění se i chování i definice prostředí. Očekávání jsou stále v souladu s normativním rámcem, ale rozhodování a chování je omezováno blokujícími náladami. Deklarované náklady jsou pak jen ex post odůvodněním rozporu mezi očekáváním a skutečným chováním. Jako by se mezi systém preferencí a rozhodnutí vložil přerušovací mechanismus (Micheli to přirovnává k situaci, kdy vyřadíme spojku a usilovně šlapeme na plyn).

Hypotéza přitom nevylučuje existenci širokého spektra strukturálních faktorů (ekonomických, sociologických a antropologických), které determinují sebeomezující volbu reprodukce interpretovanou jako racionální volbu. A také nemůže být omezena jen na – jak píše Micheli – „precitlivě a úzkostlivě“ („maminkovské“) středomořské populace. Měla by platit pro každý lokální systém hodnot, norem a praktik, takže demografické chování se bude v jednotlivých krajích lišit a nebude zřejmě rychle konvergovat, jak předpokládá teorie druhého demografického přechodu.

Uvedené čtyři pohledy na pojem druhého demografického přechodu tedy vlastně nejsou v zásadním rozporu. Dá se říci (jak už bylo uvedeno na počátku), že mezi zastánci a skeptiky zas tak velký rozdíl není, všichni považují tento pojem za užitečný, jen mu vytýkají tu menší, tu větší nedostatky. Ale to rozhodně není na škodu. Naopak, teorie se tím může jen obohatit.

Felix Koschín

HISTORIE ADMINISTRATIVNÍHO ČLENĚNÍ FRANCOUZSKÝCH OBCÍ (1801–2001)

V rámci edice *Clasiques de l'économie et de la population, Études & Enquêtes historiques* vydal v roce 2003 francouzský *Státní ústav pro demografická studia* (INED) ve spolupráci se státním statistickým úřadem (INSEE) užitečnou a zajímavou publikaci, věnovanou vývoji administrativního členění Francie (metropolitní části, tj. bez zámořských departementů) od úrovně obcí za posledních dvě stě let¹⁾. Ve Francii byly obce jako nejnižší článek státní správy vytvořeny na základě dekretů z roku 1789 a ústavy z roku 1790. Od té doby se sice několikrát spolu se změnami ústavy měnily také zákonné rámce jejich působení, ale v zásadě se nezměnilo jejich postavení jako nejnižší územní jednotky. Měnilo se však územní vymezení jednotlivých obcí, měnila se jejich jména. Obojí značně ztěžuje retrospektivní výzkum na regionální úrovni a tato publikace by jej měla napřístě značně usnadnit. Přehled územního vývoje obcí (včetně jejich začlenění do kantonů či departementů) souběžně s vývojem názvů v letech 1801–2001 je tudíž hlavní náplní díla – a uvědomíme-li si, že ve Francii existovalo v uvedené době ne méně než 40 tisíc obcí, pochopíme, o jak rozsáhlé dílo jde a jaká mu předcházela heuristika. Pouze využití CD-ROMu umožnilo vydání publikace pouze v jednom svazku, obsahujícím úvod a abecední seznam míst; vlastní systematický seznam je na CD-ROMu.

Tištěná část začíná po úvodní pasáži **přehledem použitých pramenů** – úředních, sekundárních a doplňkových. Základním úředním pramenem byly úřední věstníky, v nichž bylo publikováno územní začlenění obcí podle kantonů, arrondissementů a departementů (první z roku 1801 – proto se tento rok stal výchozím pro celou práci; předchozích deset let bylo ve znamení četných změn nejen v územním vymezení obcí, ale i dalších článků územní správy); badatelům se nepodařilo dohledat údaje pouze pro ta území, která nebyla po celou dobu pod francouzskou jurisdikcí – část Savojska, Alsasko a Lotrinsko. Od roku 1943 byla použita také jednotlivá vydání úředních geografických kódů administrativních jednotek všech stupňů. Za sekundární pramen považovali autoři publikace vydávané na základě výsledků sčítání lidu: první přehled všech obcí vyšel s daty ze sčítání 1806 a pak opět až ze sčítání 1876, to už v rámci úřední řady francouzské statistiky (Statistique Générale de la France), v mezidobí byly vydávány údaje pouze pro vybraný okruh obcí. Jako doplňkové posloužily různé typy seznamů míst, geografických a historických slovníků, historických atlasů, topografických a onomastických příruček, ať už zachycujících území celé Francie nebo některého departementu či regionu, dále mapy a další seznamy vedené statistickým úřadem; těmito doplňujícími prameny se autorům podařilo dohledat v těch takřka 15 % událostí (změn v rozsahu, územní příslušnosti či názvu obcí), které v oficiálních seznamech chyběly.

Náplní druhé kapitoly je přehled vývoje **zákonných úprav** vztahujících se k působnosti a pravidlům k územnímu vymezení francouzských obcí ve sledovaném období (pro zajímavost, současná platná právní úprava je z roku 1884, i když ve znění pozdějších doplňků). Následuje velmi instruktivní informace o názvech obcí, resp. o zákoných úpravách, kterými se stát snažil tyto názvy ustálit, a o způsobech, kterými se v tomto období jména zpravidla měnila (doplňováním přídavných jmen typu – horní, dolní, případně jiným místním rozlišením apod.). Následující pasáž informuje o možnostech změny místa, které je sídlem obecního úřadu, resp. sídla, po kterém se obec jmenuje (stejně jako u nás může být i ve Francii v obci sdruženo několik sídel); podle zákona z roku 1945 se dlouhodobě upřednostňují tři podmínky: měly by v něm být hlavní obecní úřady, mělo by se nacházet ve středu území obce a mělo by být nejlidnatější a nejbohatší.

Pro vlastní používání práce jsou pravděpodobně nejdůležitější oddíly, v nichž autoři vysvětlují, jak seznam obcí sestavovali, a **použité systémy odkazů**. Graficky jsou názorně zobrazeny různé možnosti, které mohou ve vývoji územního vymezení obcí nastat (jejich slučováním nebo rozlučováním, odčleňováním částí obcí nebo připojováním, přejmenováváním případně přesunováním sídla obecních úřadů apod.). Protože ke kartografickému vyjádření připojili odpovídající text, lze velmi dobře sledovat nejen jednotlivé případy, ale také obecné tendence.

Po této instruktážní části je zařazen **přehled použité literatury a pramenů** nejprve celostátních, po té podle jednotlivých departementů; následují plná znění příslušných zákoných úprav (včetně terminologického slovníčku, neboť používání speciálních slovních spojení v úřední praxi není výsadou našich legislativců) a v textu zmínovaných úředních sdělení případně korespondence. Samostatná kapitola je věnována speciální efemérické kategorii smíšených obcí a obecních úřadů vyskytujících se

¹⁾ Motte, Claude – Ségy, Isabelle – Théré, Christine avec la collaboration de Tixier-Basse, Dominique. *Communes d'hier, communes d'aujourd'hui. Les communes de la France métropolitaine, 1801–2001. Dictionnaire d'histoire administrative*. Paris: Institut national d'études démographiques, 2003, VIII + 406 s. + CD.

v letech 1790–1830 v départementech Rhône et Loire a Haute-Loire, včetně reprodukcí archiválií týkajících se této anomálie.

Následují podrobné přílohy technického rázu, v nichž autoři doplňují předchozí informace (je zde např. výčet obcí, které se staly součástí Francie teprve po roce 1801, příklady obtíží způsobených různou ortografickou podobou názvů obcí v jednotlivých pramenech apod.).

Náplní druhé části je „topografický“ rejstřík, tj. **abecední seznam všech názvů míst**, která se vyskytují v systematické části (na CD-ROMu). Názvy míst jsou doplněny o číslo départementu a z grafické úpravy lze rozpoznat, zda jde o název historický nebo současný; v případě historického názvu, pak pod jakým názvem, resp. v které obci lze uvedené místo nalézt v systematické části.

Systematická část (CD-ROM) má pro každou obec (podle územního členění k 31. 12. 2001) předdefinované položky: rozloha obce, nadmořská výška (tento údaj není tabelován vždy a je uváděn formou rozpětí nikoli jedním číslem), počet obyvatel v roce 1806 (schází pro dodatečně připojované obce) a v roce 1999. Dále následuje rok vzniku obce (vynecháno, pokud obec existovala v roce 1801), název v roce 1801 (případně při prvním výskytu), příslušnost k départementu, arrondissementu a kantonu (v roce 1801, v případě, že obec byla začleněna jinam, pak s letopočtem spolu s tehdejší i dnešním názvem příslušné územní jednotky). Systém je jednoduchý a přehledný, vyhledávání obcí je možné abecedně nebo podle départementů (v nich také abecedně).

Při prohlížení publikace se český čtenář neubrání srovnání s českými díly věnovanými téže problematice – historie administrativního vymezení francouzských obcí je totiž ve své podstatě velice podobná té naší, i když Francie má tu ohromnou výhodu, že zde od roku 1801 dodnes nedošlo k žádné zásadní změně územního členění státu na úrovni départementů, ani k přejmenování obcí ve větším rozsahu případně k jejich cílenému slučování. Ve Francii také existují obdoby našeho Retrospektivního lexikonu zpracovávané podle jednotlivých départementů, takže statistická část mohla být omezena na minimum. To ale nijak nesnižuje fakt, že recenzovaná publikace je výsledkem cílevědomě rozsáhlé práce, takže je využitelná pro každého, koho zajímá vývoj územního členění francouzského státu anebo se zabývá populačním vývojem některých lokalit (díky systematické části ví, kde a pod kterým názvem má příslušné lokality hledat). Vzhledem k tomu, že abecední část našeho nového **Retrospektivního lexikonu** se také snaží postihnout administrativní vývoj obcí České republiky, jde o publikaci zajímavou i pro nás.

Ludmila Fialová

Z České demografické společnosti

Na diskusním večeru ČDS (v pořadí 382.) konaném 19. ledna 2005 představila *Anna Šíastná* svoji diplomovou práci **Vliv rozvodu rodičů na partnerské vztahy dětí na příkladu České republiky**. Základní otázkou, kterou si kladla, bylo, zda vůbec a jakým způsobem ovlivňuje rozvod rodičů životní dráhu dítěte a časování některých důležitých životních událostí (odchod žen z domova rodičů a vstup do prvního partnerství). Dále se zabývala problematikou sociální dědičnosti rozvodového chování, tedy otázkou vlivu rozvodu rodičů na rozpad prvního partnerství obecně a na rozvod prvního manželství dcery.

Úvodní část byla věnována teoretickým východiskům (představila mimo jiné Levingerův model manželské nestability potomků) a vybraným výsledkům dvou zahraničních studií, v nichž byl prokázán vliv rodinného uspořádání na budoucí životní dráhu jedinců, na jejich demografické chování a způsob jejich rodinného uspořádání po odchodu z domova (jednalo se o studii **The National Child Development Study** provedenou ve Velké Británii a práci **The Study of Marriage Over the Life Course**, která vznikla v USA).

Ve druhé části byly prezentovány výsledky analýzy souboru žen z výběrového **Šetření reprodukce a rodiny** (ČR, 1997). Ve zkoumaném souboru žen se potvrdily hypotézy předpokládající, že dcery rozvedených rodičů odcházejí z domova v nižším věku, než ženy vyrůstající v úplných rodinách a také v nižším věku vstupují do prvního partnerství. Byla zjištěna souvislost mezi rodinným uspořádáním, ve kterém ženy vyrůstaly, a typem jejich prvního partnerského svazku – u dětí z rozvedených manželství se jako typ partnerského soužití častěji vyskytlo nesezdané soužití. Analýza dále ukázala, že ve zkoumaném souboru žen nepůsobil rozvod rodičů na pravděpodobnost rozpadu prvního partnerství dětí přímo, nýbrž zprostředkovaně přes věk při začátku prvního partnerství a přes zvolenou formu partnerství, neboť nízký věk při začátku partnerského života či při vstupu do manželství je jedním z významných předznamenání jeho pozdějšího rozpadu a nesezdané soužití předcházející sňatku je spojeno se zvýšeným rizikem rozpadu manželství.

Tématem 383. demografické středy konané 16. února 2005 byla informace o mezinárodním longitudinálním výzkumu **Gender and Generation Survey** (GGS), který organizačně zastřešuje *Population Activities Unit* (PAU) of the *United Nations Economic Commission for Europe* (UNECE) a kterého se Česká republika

účastní jako jedna ze zhruba dvou desítek zemí, převážně, ale nejen, evropských. Přednášejícími byly zástupkyně tří ze čtyř českých organizací spolupracujících na české části projektu: *Jitka Rychtaříková* (katedra demografie PřF UK), koordinátorka českého projektu, *Věra Kuchařová*, spoluřešitelka (VÚPSV) a *Jana Hamanová* z agentury SC&C, zajišťující terénní sběr dat a podíl na statistickém zpracování výsledků.

Sérii vystoupení zahájila J. Rychtaříková informací o historii vzniku a hlavních ideových východiscích celého projektu. Připomněla základní trendy populačního vývoje a změn demografického chování s dopady na rodiny a domácnosti i na mezigenerační vztahy a utváření partnerských vztahů. Seznámila účastníky s cíli šetření, kterými jsou poznání faktorů determinujících zmíněné vnitrorodinné vztahy (např. vlivu populačních politik, ekonomické aktivity partnerů, postavení mužů a žen) a formulování návrhů pro decizní sféru na opatření ve prospěch rodin.

Vystoupení Věry Kuchařové bylo věnováno tvorbě české verze dotazníku, pro niž byl VÚPSV garantem. Informovala o obsahu dotazníku, jeho překladu a o obsahu zaměření nutné modifikace některých jeho částí na podmínky české společnosti. Tato modifikace byla třeba jen výjimečně tam, kde specifikum našich podmínek vyplývalo z legislativy (rodinné dávky, důchodový systém), příp. pracovní aktivity a pracovních režimů. V zásadě byl v českém dotazníku respektován požadavek převzetí základní¹⁾ části dotazníku v plném znění. Mezigenerační genderové vztahy jsou v dotazníku sledovány čtyřmi formami, a to ve způsobech odpovědí (např. v otázkách formulovaných specificky pro otce a pro matky), zahrnutím otázek o postojích ke generačním a genderovým vztahům (např. k rodičovským povinnostem, k manželství, k mezigenerační solidaritě), otázkami o chování založeném na vztazích mezi generacemi (četnost kontaktů, emocionální podpora, finanční transfery) a otázkami o dělbě práce mezi partnery, podílu na rozhodování atp. Stejnou strukturu dotazníku tvoří následující témata:

1. Domácnost
2. Děti
3. Partnerství
4. Organizace domácnosti a kvalita partnerství

¹⁾ Národní týmy mohly přidat tzv. volitelnou část dotazníku, rozvíjející některá z témat šetření. Český výzkumný tým provedl jedinou redukci v tom, že z volitelného modulu nebyly v dotazníku použity otázky neadekvátní českým podmínkám.

5. Rodiče a domov rodičů
6. Plodnost
7. Zdraví a duševní pohoda
8. Ekonomická aktivita a příjmy respondenta/ky
9. Ekonomická aktivita a příjmy partnera/ky
10. Majetek a příjmy domácnosti
11. Hodnotové orientace a postoje

Jana Hamanová informovala o pilotážním šetření, o jeho průběhu, problémech, výsledcích a o závěrech, které z něj vyplynuly pro realizaci hlavního šetření. Pilotní sběr dat proběhl koncem roku 2004 a měl především ověřit možnost realizace dotazníkového face-to-face šetření, v němž dotazník výrazně převyšuje i nadprůměrně velice obvykle používané nástroje tohoto typu. Kromě metodologie sběru dat uvedla přednášející např. informace o průměrné návratnosti (51 %) a délce rozhovorů a o faktorech ovlivňujících tyto parametry. Protože jde o panelové šetření, byla zjišťována i ochota dotazovaných zúčastnit se další fáze šetření. Je zajímavé, že ta nebyla ovlivněna délkou rozhovoru, pohlavím, věkem ani ekonomickou aktivitou respondentů, ale byla prokázána závislost se vzděláním respondenta. Základní zkušenosti s dotazníkem, získané v pilotáži, lze shrnout tak, že dotazník byl vnímán jako příliš dlouhý, náročný (zejména v četných částech vyžadujících data životních událostí) a velmi osobní. Opatření pro realizaci hlavního šetření přijatá na základě pilotáže se týkají rozdělení dotazníku na dvě části a jeho grafické úpravy a posílení motivace respondentů. J. Hamanová poskytla také základní informace o realizaci hlavního šetření v únoru až květnu 2005, jehož výsledkem by měl být v souladu s požadavky PAU datový soubor o 10 000 osobách ve věku 18–79 let.

Podporu pro výběr respondentů poskytují pracovníci ČSU, kteří spolupracují na realizaci celého projektu GGS.

V následující diskusi byly projednávány především otázky spolehlivosti šetření daného typu, potřeby sociologických výzkumů k problematice rodinného chování a jeho změn, metodologické otázky výběru respondentů a požadavky na použití precizní terminologie při formulaci otázek.

Dne 16. března 2005 se konala 384. diskusní středa s tématikou **Rodiny a domácnosti v ČR v kontextu populačního vývoje posledních desetiletí 20. století**. Přednášející *Dagmar Bartoňová* (katedra demografie PříF UK) se detailněji zabývala rodinnými i cenzovými domácnostmi a soustředila se na jejich vývoj zejména v 90. letech. Analyzovala jej především v souvislostech se změnami demografického chování ve vazbách na změny sociálního chování a s ohledem na vlivy ekonomického vývoje.

Více než pětiprocentní relativní přírůstek počtu cenzových domácností (abs. 220 tis.) byl jen nepatrně vyšší než o desetiletí dříve, jeho struktura však byla odlišná. Z rodinných domácností se na něm

podílely hlavně neúplné rodinné domácnosti se závislými dětmi (zvýšení o 33 %, abs. o 142 tis.), čímž jejich zastoupení vzrostlo na 8 %. Zrychlilo se též tempo růstu počtu úplných rodinných domácností bez závislých dětí (přírůstek 11 %, abs. 126 tis.), které se staly druhou nejpočetnější skupinou CD. Nejvíce se na přírůstku počtu CD podílely, podobně jako v minulosti, domácnosti jednotlivců; relativní přírůstek byl ve srovnání s předchozím desetiletím o něco rychlejší (17 %, abs. 187 tis.), takže tvořily již téměř 30 % CD. Celkový přírůstek počtu CD byl ale redukován citelným úbytkem úplných rodinných domácností se závislými dětmi – o 22 %, abs. o 305 tis., jejich podíl klesl na pouhých 25,5 % CD (v roce 1991 34,5 %).

Ve srovnání s minulostí (od 60. let 20. století) lze shrnout nejvýznamnější změny ve vývoji domácností v 90. letech do následujících bodů: pokles podílu úplných rodinných domácností se závislými dětmi se zrychlil; rychleji rostlo zastoupení ÚRD bez závislých dětí a neúplných rodinných domácností se závislými dětmi; průměrná velikost rodinných domácností bez závislých dětí se zvýšila z 2,33 na 2,45 členů, zatímco u domácností se závislými dětmi zůstal zachován trend snižování průměrného počtu členů – v úplných RD z 3,92 na 3,88 a u neúplných z 2,64 na 2,62 členů. Průměrný počet členů cenzových domácností celkem se tak v letech 1991–2001 snížil z 2,53 na 2,38 členů, přičemž tempo zmenšování cenzových domácností bylo nejrychlejší ze všech intercenzálních období od roku 1961.

Rozhodující měrou se na úbytku počtu úplných rodinných domácností se závislými dětmi v 90. letech podílely domácnosti v čele se ženami ve věku 20–24 let, jichž bylo v roce 2001 o 60 % méně (úbytek 90 tis.); domácnosti v čele se ženami ve věku 35–44 let ubylo 140 tis. Úplných rodinných domácností s dětmi v čele se ženami do 45 let tak bylo v roce 2001 celkem o 330 tis. méně než v roce 1991. Za hlavní příčinu lze považovat posuny nestejně početných generací vdaných žen, což je důsledkem snížení intenzity sňatečnosti žen do 30 let, u domácností se závislými dětmi navíc i důsledek poklesu intenzity plodnosti. Intenzita vytváření úplných rodinných domácností v roce 2001 klesla u žen ve věku 20–24 na 40 % a ve věku 25–29 let na 70 % intenzity v roce 1991. Průměrný počet dětí v ÚRD se závislými dětmi v období 1991–2001 klesl z 1,73 na 1,68 dítěte, podíl bezdětných ÚRD se u žen ve věku 20–24 let zvýšil o tři čtvrtiny – na 37 %, ve věku 25–29 let se zdvojnásobil (16 %).

Základním rozdílem v intenzitě vytváření neúplných rodinných domácností ve srovnání s ÚRD byl růst intenzity vytváření NRD se závislými dětmi nevdaných žen ve věku 30–49 let, a to již od roku 1970. Shodným rysem s vývojem ÚRD bylo snižování intenzity tvorby domácností ve věku osob v čele 20–24 let (lze je ale pozorovat již v roce 1991) a ve věku 25–29 let. Pokles

úrovně plodnosti v 90. letech se tedy týkal všech mladých žen bez ohledu na jejich rodinný stav. Intenzita tvorby NRD s dětmi se v 90. letech mírně zvyšovala ještě ve věku 50–54 let, příčinou byla stejně jako u žen středního věku rostoucí intenzita rozvodovosti a prodlužování doby vzdělávání dětí.

V období 1991–2001 byly největší absolutní i relativní přírůstky NRD zaznamenány ve věku 25–39 let (zdroje růstu: zvýšení podílu rozvedených žen, třikrát vyšší podíl svobodných žen ve věku 25–29 let, resp. zdvojnásobení jejich podílu ve věku 30–34 let). V přírůstcích počtů NRD se závislími dětmi hrála důležitou úlohu rostoucí intenzita vytváření těchto domácností. Průměrný počet dětí v NRD se závislími dětmi se v 90. letech nezměnil (1,42 dítěte).

Ačkoliv nesezdaná soužití tvořila podle údajů ze sčítání stále jen zlomek ÚRD (5,4 %), jejich zjištěný počet vzrostl v 90. letech o necelou polovinu, na více než 125 tis. Bylo to způsobeno hlavně vlivem rostoucího zastoupení svobodných osob, zároveň se zvýšila intenzita vytváření těchto soužití svobodnými ženami. U rozvedených a ovdovělých žen byl ve věku 20–44 let zaznamenán pokles intenzity vytváření nesezdaných soužití při vyšších počtech rozvedených žen. Průměrný počet dětí v nesezdaných soužitích se závislími dětmi klesl z 1,73 na 1,64. Růst intenzity vytváření nesezdaných soužití svobodnými osobami hlavně v mladším věku odpovídal v 90. letech v ČR trendu změn demografického chování většiny zemí západní Evropy od 70. let, kdy svobodní mladí lidé stále více preferují nesezdaná soužití před manželstvím, ale tato soužití jsou častěji bezdětná.

Z hlediska demografické reprodukce byly úplné rodinné domácnosti i v roce 2001 stále prostředím, kde byla úroveň reprodukce nejvyšší. Nesezdaná soužití byla i přes jejich rostoucí počty stále chápána mladými lidmi spíše jako soužití bez dětí a stejně jako neúplné rodinné domácnosti nebyla z hlediska intenzity plodnosti dostatečnou náhradou úplných rodinných domácností.

Od 70. let rychle rostly počty i zastoupení domácností jednotlivců. Je to výsledek společného

působení změn demografického chování a lepší se sociální a ekonomické situace domácností. V 90. letech se složení domácností jednotlivců nejvíce změnilo – nejrychleji přibývalo domácností mladších osob do 40 let. Vyšší intenzita vytváření domácností mladších svobodných jednotlivců je výrazem trendů individualizace v životním stylu, ale na tomto přírůstku se podílely i vyšší počty osob z generací narozených v 70. letech, které dosáhly věku dospělosti. Přes postupné vyrovnávání věkové struktury domácností jednotlivců se zastoupení domácností jednotlivců starších 70 let vlivem stárnutí početných generací dříve narozených zvýšilo v roce 2001 na 30 %; více než čtyři pětiny z nich tvořily ovdovělé osoby, hlavně ženy.

Vývoj domácností a rodin byl v ČR v 90. letech vystaven působení nového modelu demografického chování zejména mladších generací. Vliv nových ekonomických a sociálních podmínek spojených s nástupem západoevropského modelu společnosti, zlepšené možnosti využívání nejmodernějších vědeckých poznatků, technických novinek i další změny se promítly do soužití lidí v rodinách. Zasáhly a přetvářely struktury populace vzniklé většinou ještě před obdobím nástupu nového demografického chování, proto se projevíly zatím v mnohem menším měřítku, než bychom očekávali, a týkají se především mladších generací. Počátek rodinného cyklu se v posledním inter-cenzálním období posunul do vyššího věku a postupně lze očekávat další odlišnosti v průběhu životních cyklů mladších a starších generací.

Diskuse po přednášce se zaměřila především dvěma směry. Jedním byl problém kvality údajů o nesezdaných soužitích získaných při sčítání lidu (byla konstatována zejména jejich neúplnost). Druhým byly úvahy nad zjišťováním dat o domácnostech v cenzech obecně a zvláště v souvislostech s trendy zjišťování, které panují v řadách odborné veřejnosti zejména západoevropských zemí. Bylo konstatováno, že možnosti šetření domácností a rodin budou při dalším cenzu zřejmě mnohem omezenější, než tomu bylo dosud.

AS–VK–DB

Ing. Miroslav Šimek – šedesátiletý

Koncem letošního roku se zařadil mezi „starší“ demografy, jako poslední z generace se statistickým vzděláním, Ing. Miroslav Šimek. Po absolvování oboru statistika na VŠE nastoupil do odboru metodiky Státního statistického úřadu, z něhož se pak vrátil na sedm let jako asistent na katedru statistiky VŠE. Poté po získání mnohem hlubší statistické kvalifikace byl rok v oddělení statistiky práce ČSÚ, a na podzim roku 1979 se stal vedoucím oddělení demografie: v této nesporně náročné funkci pracuje tedy už neuvěřitelně dlouhých 25 let.

Miroslav Šimek není příliš známý skupině „psavých“ demografů: publikoval jen několik článků, a to převážně metodického charakteru. Ale výborně ho znají ti druzí demografové, kteří potřebují pravidelně data o pohybu obyvatelstva – od předběžných měsíčních až po ty roční, publikované každoročně v **Pohybu obyvatelstva**. Těch 25 svazků podrobných třídění o pohybu obyvatelstva v ČR je do značné míry jeho životním dílem, protože se zúčastnil aktivně přípravy a postupných revizí všech programů pro automatizované zpracování a

řídil jeho průběh. Miroslav Šimek je profesionálním statistikem a demografem v tom nejlepším slova smyslu. Jen málo lidí ví o stále složitějším získávání a zpracování demografických dat, a všichni z nich oceňují Šimkovu pracovní houževnatost, náročnost v jednáních v úřadě i mimo něj, a jím a jeho oddělením odevzdávanou perfektní práci. Ne vše se mu daří, někdy je nucen ustoupit ve svých požadavcích. Ale to, že vycházejí každoročně pramenná díla o pohybu obyvatelstva s hlubokým obsahem pro analýzy, je hlavně jeho zásluhou. Ing. Šimek se tak stal důstojným nástupcem v životním

díle *Vladimíra Srba*, který v jiné době a v jinak nesnadných podmínkách vytvořil základ „knihovny“ poválečných svazků Pohybu obyvatelstva.

Redakční rada Demografie, jejímž je členem již dlouhou dobu a nepochybně všichni, kteří ho znají, přejí Miroslavu Šimkovi do dalších let dobré zdraví a dostatek sil potřebných k zachování vysoké úrovně zpracování našich demografických dat. Jeho práce si velice váží a jeho přátelství oceňují spolupracovníci z ČSÚ a všichni ti, kterým kvalitními daty pomáhá.

Redakční rada

Významné jubileum prof. MUDr. Jiřího Dunovského, DrSc.

Dne 16. dubna se dožil krásného věku 75 let vzácný člověk a přítel demografů, *Jiří Dunovský*. Z doby jeho pediatrické mladosti (do 35 let) na něho jistě vzpomínají stovky tehdejších rodičů a jejich dnes už dávno dospělých dětí, o které pečoval jako primář v nemocnicích v Táboře, Benešově a Vlašimi. Pak pracoval řadu let na ministerstvu zdravotnictví ve vedoucí funkci na úseku péče o děti v jeslích, kojeneckých ústavech a dětských domovech. Spolu s dalšími přispěl v té době ke změně pojetí péče o děti v těchto zařízeních a k obnově individuální pěstounské péče a zasloužil se nejen jako první předseda *Sdružení SOS dětských vesniček* o vznik první takové vesničky v Doubí u Karlových Varů. V dalších letech po nuceném opuštění dřívějšího postavení se věnoval terénní sociální pediatrii, a již v roce 1979 se mohl vrátit jako vedoucí dětské kliniky ILF, na níž se habilitoval a později byl jmenován profesorem dětského lékařství.

Spvou odbornou práci (např. založení *Dětského krizového centra*) spojoval s intenzivní činností pedagogickou, naposledy na *Zdravotně sociální fakultě Jihočeské univerzity* a samozřejmě s publikační (více než 250 prací a několik knih věnova-

ných zejména problematice zanedbaných a zneužívaných dětí). Dlouhé roky spolupracoval a společně publikoval s *prof. Matějkem* a *doc. Dytrchem*; významné byly jeho intenzivní mezinárodní styky, při nichž seznamoval s úspěšností nových způsobů práce v naší sociální pediatrii po zamítnutí omylných přístupů k tzv. kolektivní péči o děti.

V posledních letech pracuje prof. Dunovský snad méně viditelně, ale jen s málo sníženou aktivitou. Jeho zásluhy v prosazování nových forem mimorodinné péče o děti a v činnosti stovek pediatrů, k jejichž výchově přispěl, jsou uloženy v celém dnešním pojetí a praxi sociální pediatrické práce a přinášejí trvalé úroky ve zlepšených podmínkách života již třetí generace malých dětí bez vlastních rodičů.

Životní běh prof. Dunovského charakterizoval před pěti lety *Vladimír Srb* (Demografie, 2000, s. 142). S radostí navazujeme na tehdejší přání dobrého zdraví a úspěšné další práce i ve věku nároku na odpočinek – spolu s přáním, aby se prof. Dunovský mohl s potěšením ohlédnout nad svým životním dílem. Přejí mu to samozřejmě všichni: redakční rada Demografie i přátelé.

Milan Kučera

Životní jubileum Ing. Jiřiny Růžkové, CSc.

Neuvěřitelného životního jubilea se dožila předsedkyně redakční rady *Demografie*, ředitelka odboru statistiky vývoje obyvatelstva *Českého statistického úřadu* Ing. *Jiřina Růžková, CSc.*

Narodila se 21. dubna 1940 v obci Pojbuky na Táborsku. Základní a středoškolské vzdělání získala v západních Čechách, v Aši, ve Studánce a Skalné. V roce 1958 maturovala na *Střední ekonomické škole* v Karlových Varech. Pak v letech 1958–1963 vystudovala *Vysokou školu ekonomickou v Praze*, směr ekonomika vnitřního obchodu.

S výjimkou několikaměsíčního zaměstnání v lidovém spotřebním družstvu Jednota působila J. Růžková celý svůj dosavadní produktivní život

v orgánech státní statistické služby. Od prosince 1965 to byla práce vedoucího analytika v Krajské správě ČSÚ v Ústí nad Labem, odkud na konci září 1970 přešla do Federálního statistického úřadu. V něm zůstávala postupně funkce vedoucího odborného referenta, vedoucího odborného referenta-specialisty, vedoucí oddělení, zástupce ředitele odboru a ředitele odboru. V roce 1985 byla jmenována náměstkyní předsedy FSÚ; v této funkci působila do roku, kdy se stala ředitelkou odboru statistiky obyvatelstva FSÚ. Od zániku federace vykonává funkci ředitelky odboru statistiky obyvatelstva – nyní odboru statistiky vývoje obyvatelstva – v *Českém statistickém úřadu*. Od roku 1985 je předsedkyní redakční rady Demografie.

Ing. Růžková je jedním z mála vedoucích pracovníků, kteří dokázali ve své osobě sloučit vlastní vysokou odbornost, náročnost – především na sebe – a laskavý, snad až příliš shovívavý, vztah k spolupracovníkům. Je proto mimořádně respektována svými spolupracovníky i odbornou veřejností. Je dobře připomenout, že svému stylu práce i svým osobním vlastnostem se J. Růžková nezpronevěřila ani ve své někdejší funkci náměstkyně předsedy FSÚ, v níž se zákonitě střetávala s postupy prosazovanými ostatními představiteli tehdejšího vedení úřadu. O jejich postojích svědčí i to, že J. Růžková byla první osobností, kterou v listopadu 1989 Občanské fórum Federálního statistického úřadu navrhlo na funkci předsedy FSÚ.

Ing. Růžková má mimořádné zásluhy o organizaci a vyhodnocení sčítání lidu, domů a bytů 1990 a 2001, za řadu výběrových šetření ve statistice obyvatelstva a životní úrovně. Je autorkou a spoluautorkou mnoha

odborných prací, zejména analytických publikací vydávaných Českým statistickým úřadem. Zcela mimořádný je osobní podíl Růžkové na publikacích výsledků sčítání lidu 2001, zejména na připravovaném **Retrospektivním lexikonu obcí**. Autorům a čtenářům Demografie není nutno připomínat působení J. Růžkové ve vedení časopisu.

I když si Jiřina Růžková nadále zachovává mimořádnou pracovní výkonnost, kalendářní věk jí poskytuje právo, aby pomýšlela na odpočinek. O odpočinku však sama neuvažuje; jde jí spíše o to, aby získala příležitost věnovat se svým pracovním aktivitám bez tíživé odpovědnosti vedoucího pracovníka. Český statistický úřad, česká statistická a demografická veřejnost i náš časopis mají mnoho důvodů k vděčnosti Ing. Jiřině Růžkové a k přání, aby její činnost se ještě dlouho uplatňovala.

Milan Aleš

Demografický informační portál

Počátkem dubna roku 2005 byl oficiálně spuštěn na adrese <http://www.demografie.info> nový internetový portál o demografii. Autoři internetových stránek, z větší části absolventi studia demografie, kteří se tomuto oboru nadále profesně věnují, si kladou za cíl popularizovat vědní demografický obor mezi širokou veřejností. Portál přináší čtenářům aktuální i obecné informace z demografie i příbuzných oborů, hlavní podíl budou ale tvořit vlastní analýzy a výzkumy aktuálních společenských témat. Portál je zaměřen na širokou laickou i odbornou veřejnost. Novinářům poskytne rychlou orientaci v problematice, studentům pomoc při studiu a odbornou veřejnost upozorňuje např. v kalendáři připravovaných akcí na konference, semináře, workshopy, atd.

Struktura stránek je pro snazší orientaci rozdělena do několika základních sekcí. V oddíle **O demografii** naleznou čtenáři přehled historického vývoje tohoto relativně mladého vědního oboru ve světě i v České republice. **Demografické jevy, procesy i ukazatele** jsou na portále podrobně vysvětleny v několika desítkách podsekcí. Orientaci v odborných termínech laické veřejnosti usnadňu-

je **výkladový slovník**, který obsahuje i překlady termínů do anglického a francouzského jazyka.

Těžištěm portálu jsou **autorské analýzy a komentáře**, které reagují na aktuální témata ve společnosti. V oddíle **Rodina** naleznou zájemci například texty o příčinách zvyšujícího se podílu dětí z neúplných rodin nebo úvahu o vlivu pověr na vývoj sňatečnosti. Vlastní sekci má také fenomén **sebevražednosti**, analyticky bude rozebráno také velice aktuální téma **demografického stárnutí** ve společnosti. Zvláštní oddíl je věnován problematice **Romů v Česku** nebo oblasti **drogových závislostí**. V souvislosti se zvyšujícím se počtem veřejněných zájemců se bude rozšiřovat také počet sekcí. Pohled na společenská témata z netradičního úhlu této vědní disciplíny může odhalit nové zákonitosti.

Projekt byl připravován od konce loňského roku. Aktuální témata a informace se na stránkách budou objevovat průběžně, s týdenní periodicitou by se měly na portálu nalézat nové analytické a výzkumné příspěvky. Vznik portálu není financován žádným grantem ani jinou právníčkou osobou, náklady nese pouze redakční tým.

Redakční tým

Nutnost evropské prostorové politiky

Podrobnější úvahy o nutnosti jednotné evropské územní a prostorové politiky byly formulovány na zasedání plánovacích orgánů v Tampere v roce 1999, kde byl iniciován program EUREK pro tehdejších 15 členských zemí Evropské unie s přihlédnutím k očekávanému vstupu dalších deseti zemí do Unie v nejbližších letech.

Prostorové plánování má úzké vazby na demografický vývoj, který je jeho výsledkem i předpokladem pro formulaci požadavků na vývoj reálných společností. Orgány Evropské unie konstatují, že od roku 1999 nedošlo v otázce programu, metodách a tedy ani v praxi k řádnému pokroku. Iniciativy se proto v roce 2004 chopil nově ustavený ev-

ropský pracovní tým z podnětu hannoverské *Akademie für Raumforschung und Landesplanung* (ARL), který zpracoval i pro další očekávané diskuse **Situační zprávu** (Positionspaper) č. 60 s deseti klíčovými úkoly evropských plánovacích orgánů.

Z nich citujeme jako zvláště naléhavé: Jedním je koordinace územně a prostorově plánovacích prací dosavadních a nových členů Unie s formulací „cílových úkolů pro soubor všech členských zemí EU“. Závažné úkoly by měly být vyvážené z důvodů nestejně odborné a organizační úrovně územně plánovacích orgánů a prací v současné době. Rozdíly v úrovni uvedených podmínek jsou zvláště veliké mezi novými státy Unie. Územně strukturální politika by se měla soustředit zvláště na její budování pro hlavní problémy ve velkých městských aglomeracích, dále v územích s většími lidskými potenciály charakteristickými pro stará průmyslová území, a konečně přednostně i v západních oblastech nových členských zemí hraničících s východními regiony starých členských zemí.

V západních evropských zemích není nutno formulovat cíle a cesty nové územně strukturální politiky tam, kde je situace uspokojivá. Proti tomu je žádoucí věnovat zvýšenou pozornost strukturálně slabým regionům procházejícím restrukturalizací, a tam mobilizovat potenciální rezervy pro oživení ekonomiky i pro zlepšení demografických podmínek rozvoje místního obyvatelstva. Tím by se posílil i profil polycentrického prostorového sídlení.

Pro snazší realizovatelnost vyrovnávacích procesů je účelné využívat nadnárodních zkušeností teritoriální územní koheze, získaných již existujícími vztahy mezi pohraničními oblastmi člen-

ských zemí Unie. Existuje několik tradičních problémů spojených s prostorovou politikou a její praxí. Týká se to např. rozšíření dopravních a spojovacích sítí, ale také zemědělské politiky a politiky životního prostředí. Pokud jde o dopravu a telekomunikační sítě, považuje se za přednostní úkoly dobudovat spojení mezi hlavními městy nových členských zemí Unie a to třeba na úkor místních sítí těchto států.

Pokud jde o zemědělskou politiku a politiku životního prostředí, je možné vycházet ze současného stavu s tím, že problematika má charakter lokální, a pod zorným úhlem toho je účelné řešit otázky s tím spojené. V každém případě mají však nejen lokální význam a lokální důsledky, ale i důsledky územně rozsáhlejší. V oblasti politiky životního prostředí by se měly sjednotit technické prostředky k dosažení cílů této politiky. Oba problémy byly předmětem nejen lisabonských, ale také göteborgských jednání. Realizace obou politik by měla a mohla vést k posilování lidských sídel střední velikosti jako nevhodnějších jak pro aplikaci, tak pro důsledky na další vývoj.

Z uvedených důvodů je zřejmé, že rozšíření a sjednocení programu EUREK je velmi žádoucí. Předpokládá to však mj. sblížení a sjednocování i jednotlivých dílčích ekonomických odvětví a oblastí. Soubor problémů je pojednán pod často společným názvem **Territorial Impact Assessment**.

V současnosti probíhají procesy naznačující cesty k dosažení cílů jednotné evropské prostorové politiky také v rámci programu ESPON (European Spatial Planning Observation Network) unifikace.

E. Charvát

Pramen: Nachrichten ARL, 2004, č. 4, s. 3–5.

Židovské přistěhovalectví do Německa ze zemí bývalého Sovětského svazu

Po stažení značné části Němců ze Sovětského svazu do (západního) Německa ještě v době existence Sovětského svazu, bylo začátkem 90. let obnoveno ve větší míře přistěhovalectví Židů. Na začátku 2. poloviny 90. let dochází však v německé politice ke změnám dosud kladného postoje k této akci a to v důsledku přijetí zákona o přistěhovalectví, který přinesl určité modifikace v přijímání cizinců do Německa, počínaje 1. lednem 2005.

K omezení židovského přistěhovalectví má dojít na základě rozhodnutí zemských ministrů vnitřní z 29. prosince 2004. To vedlo k diskusi mezi federálním ministerstvem a zemskými ministry vnitřní a také s Ústřední radou Židů v Německu. Podle nového přistěhovaleckého zákona totiž přechází rozhodování o migrační zahraniční politice

a iniciativy s tím spojené, jak se ukazuje, k řadě konfrontací.

Židovské přistěhovalectví se od 1. ledna 1991 řídilo rozhodnutím předsedy vlády Německa a zemských vlád a určením přistěhovaleckých kvót pro jednotlivé kalendářní roky. Od 1. ledna 1993 je však pro rozhodování o přistěhovalectví příslušný *Spolkový úřad pro migraci a uprchlíky* se sídlem v Norimberku. V letech 1991–2002 se do Německa přistěhovalo kolem 180 000 Židů ze všech zemí bývalého Sovětského svazu.

Zemští ministři vnitřní očekávají snazší integraci Židů do německé společnosti za předpokladu splnění požadavků znalosti německé řeči a reálií u žadatelů o přijetí do Německa. Kromě toho žadatelé musí prokázat, že nejsou závislí na sociální podpoře a musí předložit potvrzení, že s žádostí sou-

Tab. 1 Přistěhovalectví Židů do Německa z bývalého Sovětského svazu (Jew's immigration to Germany from the Former Soviet Union)

Rok	Žádosti	Příslib k přistěhování*	Skutečně přistěhovali**
1991	19 288	12 583	.
1992	19 232	15 879	.
1993	14 299	15 785	16 597
1994	27 704	16 466	8 811
1995	29 824	22 777	15 184
1996	17 302	13 211	15 959
1997	21 098	12 931	19 437

Rok	Žádosti	Příslib k přistěhování*	Skutečně přistěhovali**
1998	11 251	12 233	17 788
1999	24 854	15 549	18 205
2000	27 030	20 280	16 538
2001	19 899	23 300	16 711
2002	12 603	14 426	19 262
2003	8 009	13 098	15 442

Pozn.: *Za jednotlivé spolkové země, **Hlášení spolkových zemí.
Pramen: Bundesverwaltungsamt.

hlasí i Židovská obec. To souvisí s tím, že z téměř 200 000 přistěhovaných Židů bylo jen 80 000 členy některé židovské obce a 60 % jich bylo závislých na sociální podpoře Německa z titulu sociální nezbytnosti nebo nezaměstnanosti.

Nejnovější rozhodnutí německých orgánů kritizuje nejen Židovská rada, ale také Unie pokrokových Židů a pravice. Všichni žádají zmírnění přistěhovaleckých podmínek a umožnění spojování

rozdělených židovských rodin. Proti tomu vládní sociální demokraté namítají, že novelizace není třeba, že stačí správný výklad nových předpisů.

Vladimír Srb

Pramen: Podle Michal Wutke: *Deutschland: Diskussion um jüdische Zuwanderer*. In Migration und Bevölkerung, 1. vyd., únor 2005, s. 1.

Migrace a obchod se ženami

Migrace žen s cílem najít v zahraničí pracovní místo, není novým jevem. Např. v 19. století se masově vystěhovaly mladé irské ženy do USA, aby utekly před chudobou. V první polovině 20. století to byly především ženy z Itálie, Španělska a Portugalska, jež emigrovaly do Velké Británie a později také do Francie. V 60. a 70. letech činil počet asijských migrantek za prací v rámci hospodářského rozvoje zemí tzv. asijských tygrů kolem 6 až 7 milionů.

V posledních letech jsou příčinou zesilující pracovní migrace žen bída, ztráta perspektivy a diskriminace v zemích střední a východní Evropy. Cílovou oblastí žen, které přicházely většinou v první migrační vlně z Ukrajiny, pobaltských států, Polska, ČR a nyní z Bulharska, Rumunska a Moldávie, jsou především země západní Evropy, Severní Amerika, Ruská federace, Izrael a přímořské státy. V západní Evropě existuje vedle potřeb v sektorech Péče a Služby (nemocnice, penziony, hotely a pohostinství) také v sektoru tzv. šedé ekonomiky (informellen Sektor) stoupající poptávka např. po hospodyních, ilegálních dělnicích v zemědělství. Opatření si odpovídajícího pracovního místa se uskutečňuje přes informální síť, která vzdor restriktivní politice trhu práce států EU a uvádění přechodných opatření pro vstup na pracovní trh do 15 zemí EU se ještě dále rozšiřuje.

Obchodníci s lidmi využívají velkého migračního tlaku žen a poptávky po informálních službách vyplývající z restriktivní politiky trhu práce. „Zavedené“ informální sítě sice nabízejí jisté zprostřed-

kování, ale mnoho žen a děvčat se do této sítě nedostane a místo toho se ocitají u obchodníků s bílým masem. Ženy přicházejí jen s „holýma rukama“ poznamenané násilím a zneužitím dotěrným okolím. Často patří k menšině, např. k Romům v Rumunsku nebo turecké menšině v Bulharsku. Aby své těžké situaci unikly, přistupují na nabídky a inzeráty obchodníků s bílým masem, kteří jim slibují pracovní místo opatrovnice, uklízečky nebo číšnice. Potom jsou ale v práci vykořisťovány a často nuceny k prostituci. V mnoha případech ani nedorazí do původní cílové země, a jsou zachyceny v zemích jihovýchodní Evropy. V jihovýchodní Evropě je k prostituci nuceno pravděpodobně 90 % cizinek do sex-průmyslu, přičemž 10–15 % děvčat je méně než 18 let. U obětí mezinárodní organizace zjistila, že v době od prosince 2000 do května 2003 ženám a dívkám zadržným v Kosovu bylo ze 49 % 15–18 a z 32 % 11–14 let. Většina žen a dívek přichází z Albánie, Bulharska, Moldávie a Rumunska. Nejprve „působí“ na místním trhu a potom jsou dále prodávány do ciziny. Podle *Mezinárodní organizace pro migraci* (IOM) je ročně prodáno asi 500 tisíc žen ze střední a východní Evropy do západoevropských zemí.

Pramen: Tanja El-Cherkeh. *EU - Enlargement, Migration and Trafficking in Women: The Case of South Eastern Europe*. In Migration und Bevölkerung, říjen 2004, část Nové studie HWWA, Hamburg, s. 4–5; www.migration-info.de.

hru

SČÍTÁNÍ BEZDOMOVců V PRAZE V ROCE 2004¹⁾

Problematika bezdomovectví se řadí k nejzávažnějším tématům v sociální oblasti, na která hlavní město Praha (HMP) v současné době zaměřuje pozornost. O skutečnosti, že politická reprezentace HMP i orgány samosprávy reflektují situaci občanů žijících na okraji společnosti a reagují na signály společenské poptávky, svědčí mj. znění Usnesení Rady HMP č. 1035 ze dne 8. 7. 2003. Projekt **Sčítání bezdomovců Praha 2004** je dalším z kroků, které vedou k naplnění zadání výše zmíněného usnesení, a nazvuje na výstupy materiálu **Zjevné bezdomovství v Praze – Analýza a návrhy řešení problematiky pro zimní období 2003/2004**²⁾. Záměrem obou projektů je shromáždit maximální množství informací o fenoménu bezdomovectví a spolu s návrhy řešení je předložit kompetentním zástupcům HMP. Ti pak mohou definovat základní rámec a pravidla koncepce rozvoje služeb zaměřených na pomoc skupině obyvatel nejvíce ohrožených sociálním vyloučením.

Významným aspektem, který provází vznik a realizaci projektů zabývajících se tématem bezdomovectví, je spolupráce zainteresovaných subjektů – hlavního města Prahy jako zadavatele úkolu a organizací poskytujících služby bezdomovcům v roli řešitelů, konkrétně *Arcidiecézní charity, Armády spásy, Městského centra sociálních služeb a Naděje*.

Cílem projektu Sčítání bezdomovců Praha 2004 bylo zjistit co nejpřesnější údaj o počtu bezdomovců na území hlavního města Prahy. Projekt byl zaměřen na fenomén zjevného bezdomovectví. Zjevné bezdomovectví bylo realizační skupinou vymezeno prostřednictvím definic, které pro potřeby Evropské unie vypracovala *European Federation of National Organisations Working with the Homeless* (FEANTSA) jako:

1) stav **bez přístřeší**, definovaný spaním mimo klasické ubytovací kapacity, který je nejviditelnější formou bezdomovectví,

2) kategorie **bez bytu**, která odpovídá situaci nouzového ubytování nebo dlouhodobého pobytu v institucích.

Pro realizaci projektu byla zvolena dánská metoda jednoho dne modifikovaná o využití prvků vycházejících z francouzského modelu. Vedle údajů z ubytovacích zařízení a denních center organizací poskytujících služby bezdomovcům, která zůstala v době sčítání pro klienty otevřena, byly zjišťovány počty osob trávících noc na různých místech v celé Praze. Sčítání se, v souladu s primárním záměrem zachytit situaci výše definované cílové skupiny, netýkalo bezdomovců ubytovaných v krátkodobých podnájemech, v komerčních ubytovnách nebo u přátel a příbuzných.

Základem terénní části sčítání byla jednorázová akce, při které tým odborných pracovníků a dobrovolníků během stanoveného zimního večera v časovém rozpětí dvou hodin sečetl v Praze v předem vyznačených okrajích bezdomovce. V rámci těchto okrsků, které sčítací komisaři museli v daném časovém rozpětí projít, byla vyznačena známá a současně relativně dobře přístupná nocležiště. Z důvodu bezpečnosti dobrovolníků realizátoři sčítání upustili od návštěv nocležišť bezdomovců v místech sice evidovaných, ale běžně nepřístupných nebo v noci neosvětlených. Údaje z těchto míst byly získány alternativním způsobem, od sociálních kurátorů nebo bezdomovců samých – sebesčítáním³⁾. Zvláštní pozornost věnovali sčítací komisaři rovněž veřejným místům – obvyklým shromaždištěm bezdomovců – např. bufetům s nepřetržitým provozem, restauracím a hernám. Sčítací komisaři se rovněž zaměřili na velká pražská nádraží včetně vybraných vlakových spojů. Část sčítacích komisařů byla rozmístěna na konečných stanicích metra, vybraných uzlových a konečných zastávkách tramvají, kde zaznamenávali počty bezdomovců, kteří vyhledali úkryt v dopravních prostředcích.

Pozorované bezdomovce sčítací komisaři zapisovali do sčítacích archů podle jednoduchých třídících znaků: pohlaví a věku, kdy byli pozorovaní bezdomovci řazeni do tří základních kategorií – mladí (do 25 let), střední věk (25–60 let), vyšší věk (nad 60 let). Současně s probíhajícím terénním šetřením všich-

¹⁾ Autorka příspěvku je pracovnící Oddělení analýz a vzdělávání Městského centra sociálních služeb a prevence v Praze.

²⁾ *Zjevné bezdomovství v Praze – Analýza a návrhy řešení problematiky pro zimní období 2003/2004*, Praha: MCSSP, 2003. Materiál vznikl ve spolupráci Arcidiecézní charity, Armády spásy, Městského centra sociálních služeb a prevence a Naděje.

³⁾ Tzv. sebesčítáním byly ošetřeny lokality, které nebylo možno během terénního sčítání navštívit. Jednalo se převážně o známá nocležiště bezdomovců (opuštěné domy, zahradní kolonie, jeskyně atd.). Počty bezdomovců na těchto místech byly zjištěny prostřednictvím sociálních kurátorů, streetworkerů, Městské policie a hlavně bezdomovců.

ni spolupracující poskytovatelé sociálních služeb pro bezdomovce zaznamenávali počet osob, které v tento večer pobývaly v noclehárnách, azylových domech a denních centrech.

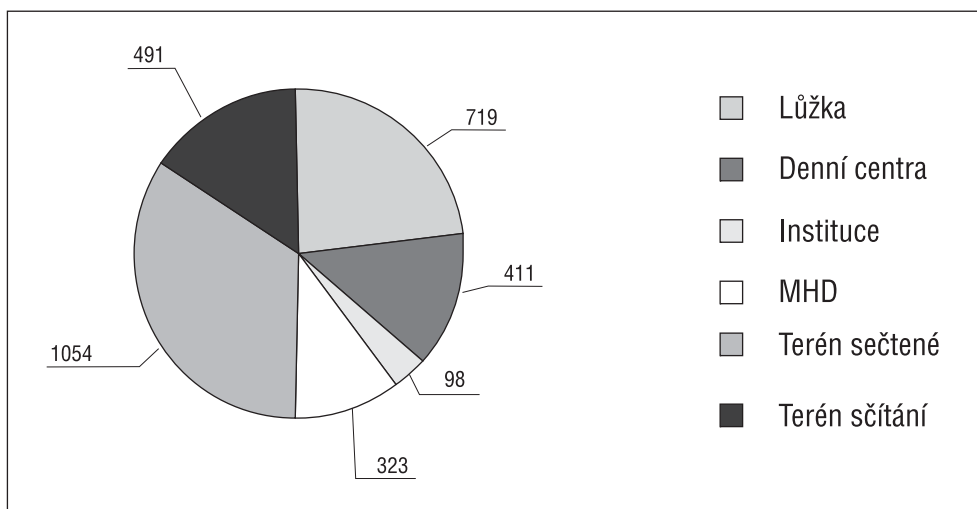
Terénní sčítání bezdomovců proběhlo 19. února 2004 v časovém rozpětí dvou hodin (od 20.00 do 22.00 hod.). Veškeré další údaje o počtech bezdomovců z azylových zařízení, ubytoven, nocleháren, denních center otevřených v době sčítání i s údaji z institucionálních zařízení – nemocnic, věznic, psychiatrických léčeben atd. byly doplněny s platností k témuž datu, tj. k 19. 2. 2004. Na závěr bylo provedeno sebesčítání. Podstatným zdrojem informací bylo terénní sčítání, které uskutečnilo 242 dobrovolných sčítacích komisařů. Území Prahy bylo pro tento účel rozděleno do 82 sčítacích okrsků a dále bylo určeno 21 sčítacích stanovišť Městské hromadné dopravy (MHD).

Souhrnný přehled výstupů sčítání

Celkový počet bezdomovců zaznamenaný v průběhu sčítání dosáhl 3096 osob⁴⁾. Terénní sčítání zahrnuje 1054 (34,1 %) a terénní sebesčítání 491 (15,9 %) bezdomovců. Nejvíce sčítacích míst (graf 1) bylo zaznamenané v lůžkových zařízeních 719 (23,2 %), v denních centrech 411 (13,3 %), v dalších institucích 98 (3,2 %) a v MHD 323 (10,4 %) osob. Z celkového počtu bezdomovců bylo 2662 mužů (86 %) a 434 žen (14 %). Na základě subjektivních odhadů zařazovali sčítací komisaři pozorované osoby do tří věkových kategorií. Nejvíce bezdomovců spadalo do kategorie 25–60 let (72,8 %), pak následovaly kategorie do 25 let (14,2 %) a nad 60 let (8,5 %), odhadnout věk se nepodařilo u 140 osob (4,5 %).

Bezdomovci podle místa sečtení

Graf 1 Bezdomovci podle místa sečtení (bez duplicity) (Homeless people by place of count (excl. duplication))

Lůžková zařízení

V lůžkových zařízeních bylo sečteno 719 bezdomovců, což představuje 23 % z celkového počtu. Z toho bylo 610 mužů (85 %) a 109 žen (15 %). Nejvíce jich, tj. 265 osob (37 %), bylo ubytováno v sociálních zařízeních Naděje, kterých má Praha v různých městských obvodech a částech osm a pak v Armádě spásy v počtu 174 osob (24 %), tab. 1. Z hlediska věkové struktury bylo v lůžkových zařízeních zaznamenané 537 (74,69 %) osob ve věku 25 až 60 let, 121 (16,83 %) do 25 let a 61 (8,48 %) nad 60 let.

Denní centra

V denních centrech – dalších typech zařízení pro bezdomovce, kterých je v Praze provozováno šest, bylo sečteno 411 osob (13,3 %) z celkového počtu. Z toho bylo 337 mužů (82,0 %) a 74 žen (18,0 %) –

⁴⁾ Při zpracování dat bylo pracováno s odhadem duplicity stanoveným na 4 %, který minimalizoval dvojí sečtení.

Tab. 1 Počet bezdomovců v lůžkových zařízeních Prahy k 19. 2. 2004 (Number of homeless people in overnight bed facilities in Prague on 19 February 2004)

Organizace	Počet bezdomovců					
	absolutní			v %		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
DOM	5	6	11	0,7	0,8	1,5
Naděje, P 16	16	0	16	2,2	0,0	2,2
Arcidiecézní charita Praha	24	18	42	3,3	2,5	5,8
Armáda spásy	152	22	174	21,1	3,1	24,2
MCSSP, Ubytovna	43	0	43	6,0	0,0	5,6
MCSSP, Noclehárna	42	0	42	5,8	0,0	6,0
Naděje, Na Slupi, P 2	0	13	13	0,0	1,8	2,0
Naděje, Krejčířek, P 8	100	0	100	13,9	0,0	14,0
Naděje, P 11, neplatiči	5	4	9	0,7	0,6	1,3
Naděje, P 11, noclehárna	45	0	45	6,3	0,0	6,3
Naděje, P 3, noclehárna	50	0	50	7,0	0,0	7,0
Naděje, P 10, dům 1/2 cesty	8	0	8	1,1	0,0	1,1
Naděje, P 10, senioři	24	0	24	3,3	0,0	3,3
Dům EZER, P 7	0	3	3	0,0	0,4	0,4
Společnou cestou, P 11	18	25	43	2,5	3,5	6,0
Emauzský dům	21	0	21	2,9	0,0	2,9
Kolpingův dům, P 8	0	15	15	0,0	2,1	2,1
Dům světla	57	3	60	7,9	0,4	8,3
Celkem	610	109	719	84,8	15,2	100,0

tab. 2. Nejvíce bezdomovců v té době pobývalo ve dvou zařízeních Naděje v Praze 1 v ulici Bolzanova v počtu 148 (36,0 %), pak v Armádě spásy – 88 osob (21,4 %) a v zařízení Městského centra sociálních služeb a prevence (MCSSP) – celkem 48 osob (11,7 %) a nejméně v denním centru Arcidiecézní charita Praha (22 osob – 5,6 %). Z hlediska věkové struktury bylo v denních centrech sečteno 335 (81,5 %) jedinců ve věku 25 až 60 let, 38 (9,3 %) do 25 let a 38 (9,3 %) nad 60 let.

Tab. 2 Bezdomovci v denních centrech v Praze k 19. 2. 2004 (Homeless people in day-care centres in Prague on 19 February 2004)

Denní centra	Počet bezdomovců					
	absolutní			v %		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
MCSSP, Poradna POBP*	37	11	48	9,0	2,7	11,7
Arcidiecézní charita Praha	20	2	22	4,9	0,5	5,4
Armáda spásy	67	21	88	16,3	5,1	21,4
Nový prostor	88	17	105	21,4	4,1	25,6
Naděje, P 1, Bolzanova, ml.	9	2	11	2,2	0,5	2,7
Naděje, P 1, Bolzanova	116	21	137	28,2	5,1	33,3
Celkem	337	74	411	82,0	18,0	100,0

Pozn.: *Městské centrum sociálních služeb a prevence, Poradna pro osoby bez přístřeší.

Instituce

Vedle lůžkových zařízení a denních center organizací poskytujících sociální služby proběhlo sčítání i v dalších vytípaných institucích, kde se přítomnost bezdomovců očekávala, např. v nemocnicích, psychiatrických léčebnách, věznicích a protialkoholních a záchytných stanicích. V těchto institucích bylo sečteno 98 bezdomovců, což představuje 3,2 % z celkového počtu. Nejvíce jich pobývalo v Protialkoholní léčebně v Bohnicích (48–49, 0 %), ve vazbě na Pankráci a v Ruzyni (21–21,4 %) a ve věznicí

Pankrác (16–16, 3 %). Na záchytku v té době nebyl žádný bezdomovec (tab. 3). Podle pohlaví tady bylo 96 mužů (98,0 %) a 2 ženy (2,0 %). Z hlediska věkové struktury bylo v uvedených institucích zaznamenáno 78 (79,6 %) osob ve věku 25 až 60 let, 11 (11,2 %) do 25 let a 9 (9,2 %) nad 60 let.

Tab. 3 Bezdomovci v institucích v Praze k 19. 2. 2004 (Homeless people in institutions in Prague on 19 February 2004)

Instituce	Počet bezdomovců					
	absolutní			v %		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
Věznice Pankrác	16	–	16	16,4	–	16,3
Vazba Pankrác	19	–	19	19,4	–	19,4
Vazební věznice Ruzyně	2	–	2	2,0	–	2,0
Protialkoholní léčebna Bohnice	46	2	48	47,0	2	49,0
Fakultní Thomayerova nemocnice	2	–	2	2,0	–	2,0
Fakultní nemocnice Královské Vinohrady	2	–	2	2,0	–	2,0
Fakultní nemocnice v Motole	1	–	1	1,0	–	1,0
Záchytka	–	–	–	–	–	–
Fakultní nemocnice Na Bulovce	3	–	3	3,1	–	3,1
Nemocnice Na Františku	4	–	4	4,1	–	4,1
Psychiatrická klinika I. LF a VFN	1	0	1	1,0	–	1,0
Celkem	96	2	98	98,0	2	100,0

Městská hromadná doprava

Sčítání bezdomovců v pražské MHD proběhlo ve vybraných uzlových a konečných zastávkách tramvajových linek a v konečných stanicích tras metra. Výstupy sčítání bezdomovců v MHD nebyly započteny do terénního sčítání uskutečněného v rámci sčítání okrsků (viz následující podkapitola) a v celkových číslech figurují jako samostatná položka.

V MHD bylo sečteno 323 bezdomovců, což představuje 10,4 % z celkového počtu (tab. 4); z toho 287 mužů (88,9 %) a 36 žen (11,2 %). Nejvíce bylo zaznamenáno bezdomovců v blízkosti velkých obchodních center na konečných trasách tramvajových linek 20, 26 Liboc Divoká Šárka (63 osob – 18,6 %), 9, 10 Řepy (52 osob – 16,1 %), trasa metra B Černý Most (42 osob – 13 %). Z hlediska věkové struktury bylo v MHD sečteno 255 (79,0 %) osob ve věku 25 až 60 let, 51 (15,8 %) do 25 let a 12 (4,6 %) nad 60 let, odhadnout věk se nepodařilo u 2 osob (0,6 %).

Terénní sčítání podle okrsků

Terénní sčítání probíhalo v 82 okrscích, které pokryly území městských částí Praha 1 až Praha 18. Sčítací okrsky byly vymezeny s ohledem na rozdělení území hl. m. Prahy do 22 správních obvodů. Městské části Praha 19 až Praha 22 nebyly do sčítání zahrnuty na základě informací sociálních pracovníků a kurátorů, kteří upozorňovali, že v dané lokalitě se bezdomovci dlouhodobě nepohybují. Roli rovněž sehrála omezení vycházející z organizačně-technického zabezpečení sčítání v některých okrajových místech Prahy.

Při terénním sčítání v městských částech Prahy bylo zaznamenáno, resp. pozorováno 1054 bezdomovců, což představuje 34,1 % z celkového počtu (tab. 5). Nejvíce bezdomovců sčítací komisaři evidovali na území městské části Praha 1 – 226 osob (21,4 %), v Praze 5 – 139 osob (13,2 %) a v Praze 8 – 97 osob (9,2 %). Na území uvedených městských částí se nachází řada lokalit a míst, které bezdomovcům poskytují pro ně nejvhodnější zázemí a příležitosti k uspokojení základních životních potřeb, ať už jde o nádražní budovy, nákupní a zábavní centra nebo uzlové body pražské hromadné dopravy. Nejméně bezdomovců bylo pozorováno na území městské části Praha 16 a Praha 18 (shodně 0,8 %). Podle pohlaví bylo ze 1054 osob 910 mužů (86,3 %) a 144 žen (13,7 %). Z hlediska věkové struktury bylo v terénu sečteno 691 (65,6 %) osob ve věku 25 až 60 let, 149 (14,4 %) do 25 let a 98 (9,3 %) nad 60 let, odhadnout věk se nepodařilo u 116 osob (11,0 %).

Terénní sebesčítání

Terénní sebesčítání realizovali přímo spolupracující bezdomovci. Probíhalo mezi 20–22 hodinou v místech, která byla pro sčítací komisaře těžko dostupná nebo potenciálně riziková (tab. 6).

Tab. 4 Bezdomovci v Městské hromadné dopravě v Praze k 19. 2. 2004 (Homeless people in mass municipal transport in Prague on 19 February 2004)

MHD (P+0 – příjezd a odjezd)	Počet bezdomovců			
	absolutní			v %
	muži	ženy	celkem	celkem
Libeň – Divoká Šárka (20+26) P+0	49	14	63	18,6
Petřiny (1+2+18) P+0	12	1	13	4,0
Bílá Hora (22+ 25) P+0	4	0	4	1,2
Malovanka (23+15) průjezd	4	1	5	1,6
Řepy (9+10) P+0	52	0	52	16,1
Kotlářka (4+7) P+0	9	4	13	4,0
Barrandov (12+14) P+0	6	2	8	2,5
Hostivař (22+26) P+0	21	0	21	6,5
Kubánské náměstí (6+19+23+24) průjezd	12	0	12	3,7
Černokostelecká (11+7) průjezd	5	0	5	1,6
Spojovací (1+9+16) P+0	3	0	3	0,9
Lehovec (3+19+31) P+0	13	0	13	4,0
Vysočanská (8) + M + nádraží Vysočany, P+0	3	0	3	0,9
Sídlíště Ďáblice (10+17+24+136) P+0	7	0	7	2,2
Střelnická (14+15+25) průjezd	12	0	12	3,7
Spořilov (11) P+0	3	0	3	0,9
A Dejvická P+0	19	3	22	6,8
A Skalka P+0	10	0	10	3,1
B Zličín P+0	7	0	7	2,2
B Černý Most P+0	31	11	42	13,0
C Háje P+0	5	0	5	1,6
Celkem	287	36	323	100,0

Při zpracování dat jsme pracovali s odhadem duplicit⁵⁾ určeným na 4 %, která odpovídají standardní statistické odchylce. V rámci terénního sebesčítání bylo zaznamenáno 491 bezdomovců, což představuje 15,9 % z celkového počtu. Z toho bylo 422 mužů (86,0 %) a 69 žen (14,0 %). Věková struktura bezdomovců pozorovaných v rámci sebesčítání byla stanovena statistickými metodami podle předchozích zjištěných údajů o věkovém rozložení, čemuž odpovídá 357 (72,8 %) osob ve věku 25 až 60 let, 70 (14,2 %) do 25 let a 42 (8,5 %) nad 60 let, odhadnout věk se nepodařilo u 22 osob (4,5 %) – tab. 6.

Interpretace výsledků sčítání

Výsledky sčítání bezdomovců, ačkoliv postihují pouze základní charakteristiky cílové skupiny, otevírají dostatečný prostor pro otázky a úvahy nad různými aspekty a rovinami problematiky, kterou bezdomovectví bezpochyby je. Obsahují rovněž jedinečná, relativně validní data, která jsou v České republice v současné době k dispozici.

První úvahy, které vyvstávají v souvislosti s celkovým výsledným číslem sčítání bezdomovců, se zabírají otázkami, zda je tento počet konečný, tedy jestli

⁵⁾ Pro minimalizaci možnosti, kdy by byl bezdomovec sečten v terénu a při sebesčítání.

Tab. 5 Terénní sčítání bezdomovců v městských částech Prahy 1–18, k 19. 2. 2004 (Count of homeless people in the field in Prague districts 1–18, on 19 February 2004)

Praha	Muži	Ženy	Celkem
1	196	30	226
2	69	11	80
3	31	1	32
4	56	8	64
5	118	21	139
6	66	12	78
7	61	8	69
8	81	16	97
9	14	1	15
10	32	1	33
11	35	5	40
12	14	1	15
13	32	8	40
14	8	4	12
15	35	5	40
16	6	2	8
17	50	8	58
18	6	2	8
Celkem	910	144	1054

Tab. 6 Počty bezdomovců podle terénního sebesčítání v městských částech Prahy 1-14, 17-18, 21, k 19. 2. 2004 (Numbers of homeless people according to self-count in the field in Prague districts 1-14, 17-18, 21, on 19 February 2004)

Praha	Celkem	V %
1	28	5,5
2	77	15,1
3	30	5,9
4	25	4,9
5	79	15,5
6	63	12,3
7	97	19,0
8	26	5,1
9	39	7,6
10	9	1,8
11	20	3,9
12	-	-
13	6	1,2
14	3	0,6
17	5	1,0
18	-	-
21	4	0,8
Celkem	511*	100,0

Pozn.: *Při tomto zjišťování je nutné počítat s duplicitou, která byla odhadnuta na 4 %, odhadovaný počet by činil 491 osob.

těný stav téměř o dvě pětiny, blíže European Federation of National Organisations Working with the Homeless (FEANTSA).

Lze předpokládat, že 3096 bezdomovců zachycených v rámci sčítání v Praze představuje 65 % – 75 % jejich skutečného počtu. Přesto jde o výrazný posun oproti nedávné minulosti, kdy odhady počtů lidí žijících v Praze na ulici kolísaly v rozpětí stovek až desetitisíců. Během sčítání bezdomovců však bylo zjištěno, že určitá skupina bezdomovců je i pro odborníky, včetně terénních sociálních pracovníků, prakticky nezachytitelná. Žijí v extrémním sociálním vyloučení na obtížně dostupných a skrytých místech, např. u kanalizačních potrubí, teplovodů, větracích šachet, v podzemních systémech chodeb, v opuštěných domech apod. Obyvatelé takových míst zpravidla nevyhledávají pomoc žádných organizací, případně se programově nabízené pomoci vyhýbají. Neexistují tedy ani přesnější informace o těchto komunitách. Podle sdělení bezdomovců, kteří spolupracovali na realizaci sčítání, dosahuje počet osob přežívajících na skrytých místech tří až čtyř stovek.

Z výsledků sčítání vyplynula informace, že pouze necelých 37 % zaznamenaných bezdomovců nocovalo v zařízeních pro ně určených, přičemž kapacita těchto zařízení byla vytižena téměř na sto procent. Zbývajících asi 63 % bezdomovců, tedy ani v případě, že projeví zájem strávit noc pod střechem, tuto možnost využít nemohlo! V hlavním městě Praze bylo v zimní sezóně 2003/2004 pro osoby bez přístřeší, spadající do kategorie zjevného bezdomovectví, k dispozici přibližně 800 lůžek všech kategorií. Zhruba dvě třetiny této kapacity slouží lidem, kteří jsou zapojeni v některém z resocializačních nebo integračních programů a ubytování je jim k dispozici po delší dobu – v řádu týdnů až měsíců. Pouze jednu třetinu ubytovacích kapacit pak tvoří lůžka určená pro krátkodobý pobyt, a právě nedostatek těchto kapacit se opakovaně projevuje během zimních měsíců. I z tohoto důvodu si více než 10 % bezdomovců zaznamenaných v době sčítání zvolilo za alternativní úkryt prostředky pražské hromadné dopra-

byli sečtení všichni bezdomovci v Praze, a zda je možné chápat 3096 lidí přežívajících v Praze na ulici jako poměrně pozitivní, nebo spíše negativní skutečnost. Odpověď na druhou otázku, jestli zjištěný počet bezdomovců představuje únosné číslo, nebo zda jde o alarmující stav, musí dát především politická reprezentace a instituce státní správy i samosprávy, protože ony určují základní směr sociální politiky a rozhodují o prioritách společnosti.

Sčítání bezdomovců bylo primárně zaměřeno na cílovou skupinu, kterou v ČR odborníci označují jako „zjevné bezdomovectví“. Mimo zorný úhel realizátorů sčítání zůstaly oblasti latentního a potenciálního bezdomovectví, do kterých spadají lidé žijící v nejistých bytových podmínkách, např. komerčních ubytovnách nebo smluvně neošetřených podnájmech, eventuálně u svých známých nebo přátel. Tito lidé jsou ve vyšší míře ohroženi sociálním propadem, který může nastat v důsledku ztráty zaměstnání, nemoci, ukončení partnerských vztahů atd. Zmíněné skupiny lze postihnout jen velmi obtížně a ošetření problematiky vyžaduje úzkou spolupráci orgánů státní správy, samosprávy, nestátního neziskového sektoru i veřejnosti. Lidé spadající do oblasti zjevného bezdomovectví bylo možno sečíst relativně snáze, rozhodně však nelze tvrdit, že počet více než tří tisíc bezdomovců představuje naprosto vyčerpávající číslo. Např. německý model sčítání⁶⁾, který je možno označit za jeden z nejvíce přesných, pracuje v konečném součtu s číslem navyšujícím objektivně zjiš-

⁶⁾ Metoda, která se jeví jako nejpřesnější, je založena na principu, kdy údaje shromažďují a předávají k vyhodnocení obce podle evidence osob žádajících pomoc. Ve vyhodnocení se objeví počet konkrétních fyzických osob i délka nepříznivého stavu, ve kterém se žadatel nachází. V Německu se při zpracování zvyšuje celkový počet o 38,5 % na předpokládanou fluktuaci, tj. rozdíl mezi okamžitým stavem a počtem osob za rok. Podobně se postupuje také v Nizozemsku. Tuto metodu lze pokládat za dostatečně přesnou pro daný účel.

vy. Pracovníci MHD, zejména řidiči nočních tramvají, uvádějí, že značný počet bezdomovců se do prostředků MHD uchyluje v zimních měsících v době mezi 23.00 hod. a brzkými ranními hodinami. Počet bezdomovců v jednotlivých dopravních prostředcích v uvedeném čase opticky zvyšuje i ta skutečnost, že počet nočních spojů je oproti dennímu provozu výrazně omezen.

K problematice dostatečné kapacity ubytovacích prostor náleží i téma jejich struktury. Jak bylo uvedeno výše, výrazně větší část kapacit je určena pro klienty zapojené do resocializačních a integračních programů. V síti zařízení existují jen ve velmi omezené míře prostory vyhrazené pro celé rodiny s dětmi, případně určené partnerským pářím. Do obtížné situace při hledání vhodného ubytování se dostávají zejména osamělé ženy – bezdomovkyně, k nimž je veřejné mínění v obecné rovině mnohem méně tolerantní než k mužům – bezdomovcům. Přitom na ulici se ženy ocitají z naprosto stejných příčin jako muži, ať už se jedná např. o ztrátu rodinného zázemí, různé závislosti nebo psychická onemocnění.

Z celkového zjištěného počtu bezdomovců tvořily ženy pouze o něco více než 14 % (muži asi 86 %). Lze se domnívat, že populaci žen v mnohem větší míře zasahuje latentní bezdomovectví. Ženy ohrožené sociálním vyloučením pravděpodobně upřednostňují před životem na ulici nejisté partnerské vztahy, které jim sice zajistí určitou formu ubytování, ale současně je více vystavují nebezpečí domácího násilí, nucené prostituce a jiných forem zneužívání.

Závažnou skutečností, která vyplynula při zpracování dat a které je nutné věnovat další pozornost, je věk bezdomovkyň. Mezi ženami tvoří výrazný podíl mladší ročníky – více než 23 % žen spadá do kategorie mladší 25 let, u mužů činí podíl stejné věkové kategorie méně než 13 %.

Celkový podíl osob mladších 25 let mezi bezdomovci dosahuje asi 14 %. Podle vyjádření pracovníků působících v sociálních službách se zpravidla jedná o lidi, kteří mají nízké vzdělání a minimální nebo žádné rodinné zázemí. Často jsou oslabeni mentálně i tělesně a vyznačují se nízkou schopností navázat jakékoliv mezilidské vztahy. Omezené sociální dovednosti je handicapují zejména při hledání zaměstnání. V posledních letech výrazně stoupá mezi mladými bezdomovci počet osob s psychiatrickou diagnózou.

Mezi bezdomovci byl zjištěn relativně nízký podíl osob starších 60 let – přibližně 8 %, z toho připadá na muže 7 % a na ženy 1 %. Tato skutečnost může být dána celkovou nižší průměrnou délkou života bezdomovců. Stejně jako i v jiných případech existuje pouze velmi málo zařízení specializovaných na péči o starší ročníky bezdomovců, kteří již de facto nemají žádnou šanci uplatnit se na trhu práce a získat prostředky nutné k vedení samostatného života. V ojedinělých případech získají bezdomovci vyššího věku místo v domovech důchodců zřízených hlavním městem Prahou, kde však často nejsou schopni hradit náklady na pobyt z vlastních zdrojů.

Lenka Omelková

PODKARPATSKÁ RUS A A. L. PETROV VE VZPOMÍNKÁCH ANTONÍNA A EVY BOHÁČOVÝCH

Zakarpatská Ukrajina, jak zněl historický název oblasti o rozloze 12 800 km² s více než jedním miliónem obyvatel, je území s pohnutými dějinami. V 10. – 11. století byla součástí Kyjevské Rusi, od konce 11. století až do roku 1918 pod nadvládou Uher, v roce 1919 byla připojena k ČSR (od roku 1920 pod názvem Podkarpatská Rus). V roce 1938 byla část tohoto území včetně správního střediska Užhorodu obsazena horthyovským Maďarskem, zbytek získal autonomii v okleštěné ČSR (sídlem autonomní vlády byl Chust). V březnu 1939 byl i tento zbytek obsazen Maďary. Po 2. světové válce byla Podkarpatská Rus, údajně „v souladu s přáním obyvatelstva“, připojena k Sovětskému svazu jako „Zakarpatská oblast SSSR“. Složitost politických, hospodářských i národnostních poměrů poměrně podrobně popsal již *Ferdinand Peroutka* (Peroutka, 1991, III: 1023). Ten také zmiňuje velký počet rusínských vystěhovalců – koncem 1. světové války jich bylo téměř 400 000, tedy „jen o málo méně, než kolik jich zůstalo pod rodnými horami“.

V *Archivu Národního muzea* je v různých fondech uloženo množství pramenů k dějinám tohoto krásného, ale velmi chudého koutu světa se složitým etnickým mšněním. Nejvíce, celkem 25 kartonů, ve **fondu Antonín Hajn**, obsahujícím bohatou korespondenci, různá memoranda a odpovědi na interpela-

ce v parlamentu ČSR z celého údobí Hajnovy poslancecké aktivity (1919–1927), písemnosti z činnosti tzv. Podkarpatoruské komise Československé národní demokratické strany a jiné materiály.

Ve **fondě František Hlaváček** (1876–1974) je dalších 8 kartonů archiválií, vztahujících se k Ukrajině a Podkarpatské Rusi.

Etnologicko-demografickému bádání o obyvatelstvu Podkarpatské Rusi se věnoval po řadu let *Alexej Leonidovič Petrov* (1859–1932).

Dochovaly se vzpomínky manželky *Antonína Boháče Evy Boháčové* na osobní kontakty s ním, sepsané v září roku 1954. V monografii o A. Boháčovi, vydané v roce 1977, jsem mohla použít jen části excerpt. I když jsem v ní Boháčův vztah k A. L. Petrovovi zmínila, domnívám se, že tyto zajímavé osobní vzpomínky, zaznamenané Boháčovou ženou a týkající se též historie kolem „postoupení“ Podkarpatské Rusi Sovětskému svazu, zaslouží, aby byly publikovány.

Alexej Leonidovič Petrov není mezi českými slavisty ani mezi demografy neznámou osobností. Ocenění jeho díla podal v roce 1935 v **Ročence Slovanského ústavu prof. Vladimír A. Francev**, který byl v té době místopředsedou *Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi* (Francev, 1935).

Alexej Petrov, někdejší profesor petrohradské univerzity, osudem spřízněný s mnoha emigranty před perzekucí ve vlasti po Velké říjnové revoluci, žil v Praze od roku 1922. Věnoval se shromažďování a publikování místopisných a demografických pramenů o slovenských a karpatoruských osadách, jeho práce vycházely v nakladatelství České akademie věd a umění a ve Věstníku ČAV. Podal popis a kritické ocenění práce *Fr. Pestyho* a v úvodu své nejrozsáhlejší práce **Příspěvky k historické demografii Slovenska v 18.–19. století** poděkoval Československé republice, že mu umožnila „*prodloužit o několik let jeho vědecký život a vědeckou činnost v oboru slovanské vědy, zejména v bádání o minulosti Slovenska a Podkarpatské Rusi*“.¹⁾

Z českých vědců zmiňuje *prof. Karla Kadlece, Lubora Niederle, Jiřího Polívku, Emila Smetánku a Josefa Zubateho*, kterým děkuje za rady a pokyny. Zdůraznil, že „*velké porozumění pro jeho práci měl ministerský rada Antonín Boháč*“. Do doby, kdy pracoval na těchto publikacích včetně národopisné mapy Uher, také spadají nejtěsnější kontakty s rodinou Boháčových, k nimž docházel osobně a kdy jej poznala autorka vzpomínek. Boháč tehdy umožnil *Jaromíru Pechlátovi*, aby ve *Státním ústavu statistickém* (SÚS) zhotovil podle Petrovových podkladů mapy, publikované jako příloha těchto studií i samostatně (Národopisná mapa Uher z roku 1773): tento kartograf, zaměstnaný v SÚS, „*provedl práci tu svědomitě, přesně a krásně*“, jak konstatuje A. Petrov.

Ale dejme slovo vzpomínkám Evy Boháčové: O Podkarpatské Rusi hovoří jako o „*bolesti národní, o které nepadlo ani slůvko. To nebylo jako se Sudety. O Sudety se lícitovalo poměrně dlouhou dobu. V letech Hitlerovy okupace, odsouzené ostatním světem, těžko bychom uověřili, že jednoho dne po válce pojedeme do Moskvy, kde se ‚dohodneme‘ o odevzdání Podkarpatské Rusi. A bude se nám ještě zdát velkolepé, že jsme neztratili celé smíšené východní Slovensko. Byla to krásná země, Podkarpatská Rus, velmi milovaná mnoha Čechy. Zvlášť byla pro nás významná svou polohou. Přibližovala nám východní a jižní země evropské. Pamatuji se, jak jednou s prof. Weyrem, který se právě vrátil z nějaké schůze v Mukačevu, jsme uvažovali, že do Mukačeva z Prahy je rychlíkem stejně daleko jako z Prahy do Paříže. Cítila jsem při tom pýchu, že v našem státě máme takové vzdálenosti. Podkarpatská Rus spojená s námi patřila ke sféře západní, což obyvatelstvo této země velmi kladně přijímalo.*

V době svých starých režimů vládních Podkarpatská Rus byla zemí neobyčejně zaostalou. Po roce 1918, v rámci našeho státu, otevřela se jí brána k zvelebení a rozkvětu. Nešetřilo se českými penězi, mnoho jich odplývalo na Podkarpatskou Rus. Zřizovaly se školy, nemocnice, kulturní, hygienické a hospodářské instituce, u kterých zde nebylo ani potuchy. Vždyť jen boj lékařů a Červeného kříže se skvrnitým tyfem, jímž byla celá země zamořena, trval řadu let a byl velmi nákladný.

V Boháčových národnostně statistických pracích je mnoho věnováno Podkarpatské Rusi. Z hlediska národnostního mísení, náboženského vyznání a různých demografických jevů byla pro něho oblastí velmi zajímavou a přitažlivou. Ovšem v „*Obyvatelstvu*“ na Podkarpatskou Rus již *nedošlo*“.

E. Boháčová tu připomíná Boháčovo celoživotní dílo o obyvatelstvu Československa, na němž přerušil práci na počátku okupace a je uloženo v jeho pozůstalosti. K profesoru Petrovovi píše dále:

„*V nejpłodnějším období výstavby první republiky od roku 1918 do roku 1936 konal podrobná náro-*

¹⁾ Z Petrovových prací uvádím jen několik zásadních, vydaných v ČSR. Podrobný výčet jeho prací obsahuje nekrolog, sepsaný V. A. Francevem.

Petrov, A. L. 1927. Sborník *Fr. Pestyho Helység névtára* – seznam osad v Uhrách z roku 1864–65 jako pramen historicko-demografických údajů o slovenských a karpatoruských osadách. Praha: NČAV, 158 s.; Týž. 1928. *Příspěvky k historické demografii Slovenska v 18.–19. století*. Praha: NČAV, 326 s.; Týž. 1929. Karpatoruské pomístní názvy z poloviny 19. a počátku 20. stol. Praha: NČAV, 219 s.

dopisná bádání Podkarpatské Rusi a myslím také východního Slovenska prof. Petrov. Studie byly dokumentovány bohatým statistickým materiálem a kresbami složitých map. B. velmi podpořil tuto práci prof. Petrova a jeho demografické oddělení ve Státním úřadě statistickém bylo zcela k jeho službám.

Pro krátkou dobu nejhlubších mírových let naší první republiky před nacistickým vpádem mám v mysli prof. Petrova jako nejoddanějšího a nejláskyplnějšího pracovníka pro ideu Podkarpatské Rusi v rámci CSR. Proto zmiňuji se o něm podrobněji.

Prof. Petrov byla postava svého druhu vynikající. Soudím, že málo takových lidí chodí po této zemi. Byl ruský emigrant pocházející z Petrohradu (univerzitní profesor) a žil v emigraci od roku 1922 v Praze... Byl mužem obrovité postavy, zarostlého obličejem dlouhými šedivými vousy. Přišel vždy v dlouhém ošuntělém kabátu, na hlavě čepici se štítkem. V naší rodině býval častým hostem. Když se ve dveřích objevila jeho postava, bylo to něco naprosto neobvyklého: náš malý hoch dával se ze strachu do pláče. Prof. Petrov mu říkával: „Neplač, neboj se, máš před sebou Krakonoše a ten je hodný“.

Bydlel na Vinohradech v podnájmu u staré paní, ve starém domě, kde si stěžoval na špatné schody. Na těchto schodech jednou upadl a delší čas pak ležel vážně nemocen. Tento muž žil ze státní podpory, asi Kč 500, která byla vyplácena ruským emigrantům. Peníze měl přesně rozpočteny. Nepatrnou část dával na svou denní stravu. Šetřil na cesty za studii v Podkarpatské Rusi, na místě samém a v archivech v Budapešti (svého času byla Podkarpatská Rus částí Maďarska). Měl značné jazykové znalosti, mezi ně patřila též znalost maďarštiny, kterou ke svým studiím nezbytně potřeboval. (Zajímavý rozdíl proti prof. Rauchbergovi, který ke svým pracím znalost češtiny si neosvojił).

Vypravoval mně jednou, jak vypadá jeho den: Ráno vstane za svítání – v létě v 5 hod. – nasnídá se a pracuje až do 12. hodiny, kdy pojí trochu bramborového salátu (totiž pouhé brambory s cibulí a octem) s houskami, nebo to zamění za trochu mléka s houskami – to mu obstará jeho domácí paní. Pak pracuje dále až do večera, kdy pravidelně pojede 10 dkg Beránkova reklamního salámu za Kč 1.10 s kouskem chleba. (Reklamní salám vyrábělo Beránkovo velké uzenářství s hotelem na Tylově náměstí na Vinohradech, kde bydlel). Na to se chvíli prošel a šel potom spát. Nekouřil, nic nepil. Uvážila-li jsem jeho korpuletní obrovitou postavu i věk – nejsoucí daleko do 70 let – nechápala jsem, jak tato strava mohla stačit. Soudila jsem, že musí trpět hladem. Netrpěl-li hladem, trpěl tedy podvýživou, jak z hovoru bylo patrné. Na schodech starého domu upadl ze slabosti.

Budil úctu a obdiv. Jeho houževnatost, s jakou pracoval na vytyčeném úkolu „národopisu Podkarpatské Rusi“ byla bezpříkladná. Bez askese, ve které odhodlaně žil, by nebyl tuto práci uskutečnil. Začal-li někdo v jeho přítomnosti mluvit o komunismu v Rusku, ať věcně odmítavě nebo s příděchem sympatie, velmi se rozzlobil a pokaždé z rozčtení mu vstoupily slzy do očí. Nemohl slyšet ani narážku na Rusko“.

E. Boháčová vyličila i průběh Petrovova pohřbu, kterého se zúčastnila spolu se svým manželem: „Bylo to podivné poslední rozloučení s námi. Pohřeb se konal ve starém krematoriu u Židovského hřbitova na Olšanech. Sň byla zcela naplněna účastníky. Sovětské vyslanectví pojednou zjistilo, že jeho vědecká práce nebyla zcela bez významu a uspořádalo mu pohřeb, na kterém řečnil sovětský velvyslanec. Jeho slova však pro sykotu a pískot ostatních účastníků nebyla slyšet. A pak raket s pozůstatky milého prof. Petrova nám zmizela i s velkou kyticí rudých karafiátů od sovětského vyslance v zárovišti za rozhořčení, pískání a sykotu všech přítomných. Zdálo se, jakoby to nebyl pietní akt, kterým se něco končí, uzavírá, ale kde něco dál pokračuje. (Prof. Petrov vydal knižně své práce, pokud se pamatují, v České Akademii věd a umění a ve Statistickém věstníku)“.

O podpoře, které se Petrovovi dostalo od České akademie věd, píše V. A. Francev v nekrologu. Ocenil i to, že jeho práce nepozbývají ceny pro kritičnost a přísnou nestrannost, podloženou rozsáhlým výzkumem archivů a knihoven, jasnost výkladu, přesnost závěrů, „osobní znalost země, jejího obyvatelstva a jejích pracovníků“. Také on konstatuje, že tak náročnou práci, „vyžadující neobyčejné námahy a píle“, mohl vykonat jen díky výjimečné pracovitosti a houževnatosti, lásce k předmětu svého studia a znalosti jazyků, jak slovanských tak zejména latiny a maďarštiny. Petrovovy práce vycházely u nás nákladem České akademie věd, nebylo tehdy neobvyklé, že v řadě případů hradil náklad sám autor, což by u člověka, žijícího ze skromné podpory, nepřicházelo v úvahu. I Francev píše o „těžkých existenčních podmínkách“ a o tom, že zemřel „zcela osamělý, daleko od příbuzných a přátel“ a jeho řádky se v ničem nerozházejí s osobním svědectvím Evy Boháčové.

Epizoda „předání“ Podkarpatské Rusi Sovětskému svazu je autentickým svědectvím o způsobu, jakým proběhlo: „Po revoluci roku 1945 bylo nám všem samozřejmo, že naše předmmichovské hranice jsou opět definitivní. Ale v politickém zákulisí bylo dávno odzvoněno Podkarpatské Rusi ve svazku Československé republiky, ve kterém se ona sama tak dobře cítila.“

B. neměl tušení, co se chystá. Jednoho dne za začátku června roku 1945 zastavilo před naším domem auto a z něho vystoupil vyslanec Heidrich. Poprvé po třech persekucních letech našich rodin jsme se uviděli. Strýkali jsme se před touto dobou často, zejména v době Mnichova a za války v rušných hovorech

o válečné situaci, až do doby, kdy on byl zatčen a B. internován. Měl velmi naspěch! Organizoval delegaci do Moskvy, „která má předat Podkarpatskou Rus do ruské správy“. Nebyla jsem si jista, jestli rozumím jeho slovům dobře a celá jsem se polekala. V pozdějším hovoru se mně ujasnilo, co před chvílí se mně zdálo absurdní. Chtěl B. rovnou odvézt s sebou na ministerstvo a vyříditi s ním formality odjezdu. B. však nebyl doma. Heidrich po krátkém váhání šel nahoru a chvíli se mnou poseděl. Byl sice tělesně v dobré formě, ale byl zsinale blbědý, velmi nervosní, trhavých pohybů a stín mu seděl v očích. První setkání po válce! A také poslední! Nepředstavovala jsem si, že bude tak ponuré. Vypravoval mně krátce své mučednické utrpení na Pernikářce v Šárce – tehdejším gestapáckém vězení. Trhali mu nehty, aby z něho dostali výpověď.

Nyní má být v Moskvě slavnostně odevzdána Rusům Podkarpatská Rus: chtěl by u toho mít B. jako znalce, aby hranice mezi Podkarpatskou Rusí a Slovenskem nedopadla špatně. Právě na celém východním Slovensku, jak se zmiňujeme výše, bylo národnostní míšení velmi složité. Oba jsme cítili, že naše budoucnost je velmi nejistá, zahalena v zlověstné mraky a tak jsme se téměř mlčky rozešli. Vyslanec Heidrich po smrti Jana Masaryka uprchl s rodinou do Spojených států amerických²⁾.

Tři dny po Heidrichově návštěvě odletěl Antonín Boháč do Moskvy (byla to také poslední zahraniční cesta, jakou po druhé světové válce směl podniknout) a k oficiálnímu podpisu „dohody“ o předání někdejší Zakarpatské Ukrajiny, připojené k ČSR v roce 1919 a od roku 1920 nazvané Podkarpatská Rus, došlo 29. 6. 1945:

„Všechno se dalo v největším kvapu... Do týdne se vrátil zpět se zdáním, že se vrací z pohřbu. V Moskvě nebylo žádné několikátýdenní jednání jako v Berlíně, vyplněné horečnou prací do noci. V Moskvě to bylo prosté. Rusové měli všečen materiál i s mapami připravený k pouhému formálnímu schválení. Nikdo se B. na nic nezeptal. Nikdo neměl o ničem žádné pochybnosti. Nikoho nezajímalo z politického nebo etnografického hlediska vyměnit o věci větu. Nemohlo se ani o podobných věcech mluvit, když se kvapem odevzdává něco takového, jako je celá země.

Delegaci vedl vyslanec Zdeněk Fierlinger a ministr Ripka. B. se nevyjadřoval o nikom, nezaujal jej ani nezajímalo nikdo. Pouze se vyjádřil, že Ripkovo bohémské počínání mu někdy k situaci nepřiléhalo. Prostě v Moskvě se odehrálo slavnostní odevzdání, recepce, obědy a zase recepce se spoustou jídel. Ptala jsem se, jaké dával diskerece? Odpověděl, že za celou delegaci dal Fierlinger diskereci 10 000 rublů. Obyvatelstvo a země obvykle o takových věcech nic neví. Uspělé obyvatelstvo, jeho klidný život, svoboda a kulturní povznesení, přestalo být skutečností. Místo obyvatelstva existují beztvare „masy“, kterými volně nakládá „strana“, dnes jsou zde, zítra jinde.

Všechn volný čas věnoval B. prohlídce Moskvy. Neodnášel si příznivý dojem, i když uznával ještě trvající poválečné poměry. Za všechny téměř ruble, které mu z diet zbyly, přivezl nám čtvrt kilo kávy ve špatně umazaném papírovém pytlíku, vyčichlou a starou, která – když jsem ji přepražili – nedosahovala kvality naší „Melty“ (káva z cikorky). Dále přivezl kilový plátek špeku, tvrdého jako houžev a antikvární ruský slovník. Hleděli jsme na tento pozdrav z Moskvy, jako bychom z něho měli vyčísti, co nás čeká.

Obyvatelstvo Podkarpatské Rusi bylo nešťastné. Bylo pro ně katastrofou přivtělení k Rusku. Od mnoha svědků jsme slyšeli pochmurné zprávy. Země ztratila úplně svou tvář. Hospodářskými přeměnami, deportacemi a jinými zásahy padlo vše, co se kdy pro tuto zemi vykonalo v naší první republice“.

Potud vzpomínky Evy Boháčové, konfrontované s údaji, které o životě a díle prof. A. L. Petrova přinesl nekrolog, otištěný tři roky po jeho smrti v Ročence Slovanského ústavu. Jejich několik glos k Boháčově účasti na pobytu oficiální delegace v Moskvě v roce 1945 stálo také za připomenutí: taková svědectví můžeme těžko hledat jinde než právě v záznamech současníků, pokud se dochovaly. V Boháčově pozůstalosti jsou jen čtyři dopisy od A. L. Petrova z let 1926–1929, navštěvoval Boháče osobně (ANM, fond A. Boháč).

Literatura a prameny

Francev, V. A. 1935. *Prof. A. L. Petrov*. In Ročenka Slovanského ústavu sv. 5–7, Praha: 1935, s. 243–254 (nekrolog) Peroutka, Ferdinand. 1991. *Budování státu*. Díl III, vydání z roku 1991, s. 1022–1037, díl IV, s. 1578–1584. ANM, fond A. Boháč, kart. č. 3.

Alena Šubrtová

²⁾ Arnošt Heidrich (1889–1968) byl v letech 1938–39 stálým delegátem ČSR u Společnosti národů. Za německé okupace pracoval v Národní univerzitní knihovně, stál v čele odbojové zpravodajské skupiny „Parsifal“. Od února do května 1945 byl vězněn nacisty, v letech 1945–1948 byl generálním tajemníkem MZV v Praze, na podzim roku 1948 se mu podařilo emigrovat s celou rodinou do USA, kde působil v exilových organizacích a byl publicisticky činný. Boháč jej oceňoval jako schopného diplomata a vážil si jej jako spolehlivého přítele, statečného člověka, kterého nacisté ani mučením nedonutili vyzradit účastníky odboje.

DEMOGRAFICKÝ PROFIL IRÁKU¹⁾

Potlačující Husajnov režim vedl v minulých letech k velkým emigracím, útekům obyvatelstva a k jeho vyhánění. Byla to zejména nepřátelská tažení proti Kurdům v letech 1975, 1988 a 1989. Pád Husajnova režimu v důsledků akcí Spojených států v roce 2003 a 2004 vedly sice k různým změnám, ne však ke stabilizaci ani politické ani demokratické situace.

Předchozí statistická šetření o obyvatelstvu byla vždy zmanipulována a výsledky podceňovány. Odborné odhady počítají s 22–23 milióny obyvatel. Etnická struktura je odhadována na 55–60 % šíitských Arabů, 20–25 % sunitských Arabů, 15–20 % Kurdů a 3–4 % Turkmenů a křesťanů.

Během 20. století došlo ke zmenšení počtu všech menšin obyvatelstva a to rapidním vystěhovalectvím. V současné době žije v Iráku asi 600 000 až 800 000 křesťanů. Většinou se hlásí k chaldejskému vyznání (400 000) nebo k asyrské církvi (90 000). Velké kurdské menšiny žijí v USA, v Austrálii a v západní Evropě. Irák také nepatří k přistěhovaleckým zemím. V roce válečné krize 1991 žily v Iráku pracovní síly z Egypta a některých asijských zemí. V letech 1951/1952 opustilo Irák mnoho tisíc Židů, jejichž počet byl odhadován na 155 000 pozůstavších.

Po válečné porážce v roce 1990 uprchlo během několika dnů ze země na 450 000 obyvatel, hlavně Kurdů, a to zejména do Turecka. Ale dalších 1,3 mil. prchlo do Íránu. Opatření USA a spojenců vedla k částečnému návratu těchto uprchlíků. V rámci těchto opatření vznikla na severu Iráku i vlastní omezená kurdská samospráva.

Od 80. let žijí v Iráku vedle Kurdů také početné skupiny šíitských Arabů. Pro rok 2003 byl tento počet odhadován na 200 000–300 000 v Íránu, 250 000–300 000 v Jordánsku, 40 000 v Sýrii, 15 000 v Kuvajtu a 5000 v Saudské Arábii. Všichni mají podle OSN uprchlický status. V Evropě žije asi 148 000 Iráčanů a uprchlickým statutem, nejvíce v Německu, Švédsku a Nizozemsku. Největším represím jsou, resp. byli v Iráku vystaveni obyvatelé protibaasistického přesvědčení. V 70. letech bylo z Iráku do Íránu přesunuto 70 000 kurdských rodin, včetně arabských šíitů – jejich přesun byl důsledkem íránsko-irácké války. Vrcholu 300 000 dosáhly přesuny v 80. letech. Přechnodná ústava z 8. března 2004 postavila státní příslušnost obyvatel na rovných právech, která garantuje všem osobám „iráckého původu“ (v státoprávním nikoli etnickém konceptu, pozn. V. Srb). Je připuštěno dvojí občanství. Občané zbaveni bezprávně občanství mají právo na návrat do země. Uprchlíci zdržující se v Iráku, mají právo na právní ochranu.

Baasistický režim usiloval vždy o asimilaci Kurdů sídlících na severu země. V 70. letech se to podařilo přesídlením a arabizací kolem 220 000 severokurdských rodin. Ničení vesnic dosáhlo vrcholu kolem roku 1988. Následovalo osídlení vyčištěných oblastí, zejména Kirkuku 300 000 Araby.

Proti jihokurdským šíitům byly od 80. let podnikány různé akce. Při vysídlování jižních oblastí přišlo o život na 100 000 osob. Další desetitisíce prchly do Íránu. Opatření OSN z 90. let proti vládní politice Iráku byla jen nepatrně účinná.

Od roku 2003 spolupracuje s mezinárodními orgány kurdské Ministerstvo pro vysídlenec a migranty, které je součástí nové írácké vlády. Odhady se týkají 800 000 vnitrostátních vystěhovalců v severním Iráku a 100 000 až 300 000 ve středním a jižním Iráku. V cizině žije na 900 000 Iráčanů. Do konce ledna 2004 se jich vrátilo na 250 000 – většinou jako migranti jednotlivci. Stabilizace obyvatelstva bude trvat dlouhé měsíce, ne-li roky.

Vladimír Srb

¹⁾ Migration und Bevölkerung, 2004, č. 6.

Bibliografie

Historická demografie 26. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2002, 222 s.

Tentokrát je sborník *Historické demografie* věnován významnému životnímu jubileu *PhDr. Pavly Horské, CSc.* – přední osobnosti české historické demografie. Těžištěm sborníku jsou historicko-demografické analýzy dlouholetých spolupracovníků jubilatky, na které navazuje oddíl nazvaný *Materiály obsahující Soupis archivních fondů vzniklých v souvislosti se sčítáními lidu konanými na území České republiky od roku 1857 a uložených ve státních archívech.* Tento soupis sestavila *Sabina Dušková* (Státní oblastní archiv Litoměřice) podle stavu k červnu 2002. Změny v uchování fondů, ke kterým však došlo během povodní v srpnu 2002, zde zachyceny nejsou. Oddíl *Kronika* je věnován výše jmenované jubilate a zahrnuje také výběrovou bibliografii jejích prací od roku 1996¹⁾.

Dosud velmi málo zpracovanému tématu se věnuje první studie autorů *Eduarda Maura* a *Václava Štorka* nazvaná **K demografii české šlechty 16. století (Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželek)**, s. 5–27. Studie vychází z dochovaného pramene – knížky památné českého renesančního šlechtice Hynka Krabice z Weitmile, který pečlivě zaznamenal životní data všech svých potomků, včetně mrtvě narozených dětí a potratů²⁾. Autoři studie jsou si vědomi faktu, že dochovaný soubor údajů je příliš omezený pro statistické účely, ale zůstává dokreslením charakteristických rysů demografického chování české šlechty. Pro historického demografa je nejzajímavější část líčící osudy rodinných příslušníků. Hynek Krabice z Weitmile (narodil se kolem roku 1500 a umírá před rokem 1578) byl během svého života pětkrát ženatý a počet jeho potomků dosáhl čísla 37 (resp. 38 pokud se započítá plod v těle zesnulé těhotné první Hynkovy manželky). Všechny Hynkovy manželky byly svobodné. Jeho vdovská období byla relativně krátká a obvyklý jednoroční čas smutku dodržel pouze v jednom případě. Obdobná situace tehdy panovala v městském i ve venkovském prostředí. Životní osudy šlechticů se zdají být mnohem krutější než osudy žen z nižších společenských vrstev, neboť bývaly často provdány ještě v dětském věku a bylo od nich očekáváno zajištění pokračování manželova rodu.

¹⁾ Výběrová bibliografie prací *PhDr. Pavly Horské CSc.* do roku 1985 byla otištěna na stránkách *Historické demografie* č. 11 (1987).

²⁾ Pro zpřístupnění zájemcům je studie zakončena edicí této části pramene uloženého v Knihozně Královské katanie premonstrátů na Strahově.

Eliška Čáňová v druhé studii sborníku (**Úmrtnost šestinedělek ve farnosti Broumov v letech 1632–1700**, s. 29–35) sleduje úmrtnost žen v době šestinedělí v rodinách sestavených na základě metody rekonstrukce rodin. *E. Čáňová* dochází ke zjištění, že absolutně nejvyšší úmrtnost šestinedělek byla u prvorodíček, rovněž vysoká úmrtnost žen byla po porodu v pořadí druhého dítěte. Ve svém příspěvku se autorka také věnovala vlivu mortalitních krizí na vývoj úmrtnosti šestinedělek.

Obyvatelstvo dobrovické farnosti v Soupisu poddaných podle víry (s. 37–61) je název příspěvku *Michaely Holubové*. Autorka přibližuje demografické a sociální charakteristiky obyvatelstva dobrovické farnosti a zamýšlí se nad rozšířením jednotlivých rodinných typů ve sledované oblasti.

Obsahem studie *Marie Tošnerové* (**Obyvatelstvo města Berouna na konci 18. století**, s. 63–80) je charakteristika berounské populace koncem 18. století. V této době byla uskutečněna řada významných reforem, které se odrazily mj. i v počtu a sociálním složení obyvatel města. Mezi prameny využitě k analýze věkové a sociální struktury obyvatel města patří *Soupis obyvatelstva královského města Berouna* pro rok 1778, *Popsání domů královského města Berouna* z roku 1779, *Soupisy obyvatel a vlastníků domů královského města Berouna* v roce 1784 a 1785 a spis nazvaný *Popsání domů královského města Berouna* v roce 1798. Ačkoliv byly tyto prameny vyhotoveny k rozdílným účelům jejich vzájemná konfrontace umožnila autorce ukázat detailní pohled na tehdejší berounskou populaci. Během sledovaného období (tj. mezi lety 1778 až 1798) došlo k podstatnému zvýšení počtu obyvatel města až o jednu třetinu. Na tomto zvýšení se podílel nejen přirozený přírůstek (60 %), ale i migrace (40 %). Obecně lze berounské obyvatelstvo té doby charakterizovat jako mladou populaci s poměrně nízkým počtem starých lidí a s dětskou složkou tvořící zhruba jednu třetinu populace. Zaznamenaná převaha žen nad muži ve všech věkových kategoriích byla tehdy typická pro populaci českých zemí.

Sezónnost sňatečnosti během 17. a 18. století v českých krajích (podle administrativního členění České republiky v letech 1960 až 1999) mapuje ve svém příspěvku *Václav Hofman* (**Sezónní průběh sňatečnosti v Čechách během 17. a 18. století**, s. 81–100). Autor vychází z dat z výzkumu *Přírozená měna obyvatelstva českých zemí* v 17. a v 18. století. Pro území Čech bylo excerpováno 120 sond. Vedle situace zjištěné v jednotlivých krajích autor zvláště zmiňuje sezónní průběh sňatečnosti v Praze, a to vzhledem ke specifické socioprofesionální struktuře pražského obyvatelstva, které se jen výjimečně

ně živivo zemědělstvím. Výsledky potvrzují ovlivnění sezónnosti sňatečnosti ve sledované době hlavně církevním kalendářem, hospodářský rytmus prací působil na oblibu uzavírání sňatků spíše okrajově.

Využití historicko-demografických metod pro studium mezigenerační sociální mobility dokládá studie *Andreji Pokludové Mezigenerační sociální mobilita vzdělaných občanů na přelomu 19. a 20. století v Opavě na základě církevních matrik sňatků*, s. 101–122. Ke studiu mezigenerační mobility byly vybrány sňatky mužů, kteří se zařadili mezi vzdělanou vrstvu městské společnosti, uzavřené ve farním kostele Nanebevzetí Panny Marie v Opavě mezi lety 1867 až 1902. Kromě matričních záznamů byly pramenem pro výzkum podkladové materiálu pro sčítání lidu v letech 1869 až 1910. Vedle zjištěných výsledků autorka postihuje širokou řadu faktorů ovlivňujících sledované téma.

Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950, s. 123–146, je název stati, v níž *Josef Grulich* podává zhodnocení vývoje tohoto významného interdisciplinárního oboru u nás a na evropském kontinentě v 2. polovině minulého století.

Blok studií uzavírá práce *Ludmily Fialové Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik*, s. 147–166. Úvodem autorka zmiňuje obtíže při studiu sledované problematiky pro starší období, kdy jsou sice již dochovány soupisy obyvatelstva, ale kategorie „služebnictvo“ ve většině chybí (vyjma let 1762–1768). Objevuje se až při sčítání 1857 a od tohoto roku zůstává trvalou součástí klasifikací do roku 1930, i když její vymezení po tuto dobu nebylo jednotné. Předmětem této studie je vývoj počtu služebnictva, jeho zastoupení v rámci jednotlivých odvětví národního hospodářství a jeho skladba podle pohlaví, věku a rodinného stavu.

Závěr sborníku tradičně tvoří oddíl Recenze a zprávy informující čtenáře o knižní produkci z oboru a blízkých disciplín.

Petra Brabcová

KUČA, KAREL. Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (VI. díl), Pro-S. Praha: Libri, 2004, 890 s., 1200 obr. a plánů.

Po dvouleté přestávce vyšel 6. díl *Kučovy* encyklopedie měst a městeček v Česku za obce Proseč až Stonařov. Od roku 2002 nebyla žádná obec povýšena na město a to hlavně z důvodů zpřísněných podmínek k takové deklaraci (3000 obyvatel) podle zákona č. 128/2000 Sb., o obcích (obecní zřízení). Mezitím se však podařilo zpřesnit počet měst a městysů na 526 v roce 2003 na základě nově objevených starších dokladů o urbanizaci některých obcí. Je s podi-

vem, že tak závažné akty zapadly v historii příslušných obcí i z hlediska ministerstva vnitra.

Šestý svazek již promítá důležité změny v územně administrativním členění státu od 1. ledna 2003 výčtem v úvodu k tomuto svazku. Jsou zmíněny i změny od 1. ledna 2005 v důsledku rozšíření památkových ochranných zón (vyhláška č. 418/2004).

Struktura svazku navazuje pochopitelně na úpravu předešlých dílů encyklopedie. Textová část je obohacena o nejnovější poznatky a doplněna nejnovějšími fotografiemi i z roku 2004. Nejdůležitější změny a dodatky budou shrnuty do samostatného svazku encyklopedie, jak je to obvyklé u děl podobného rozsahu.

Příznivý ohlas encyklopedie, jak se o něm zmiňuje v Úvodu K. Kuča, je zcela zaslužený. Co slovo, co věta představují tisíce administrativních a demografických informací, představujících i mimořádně rozsáhlou kulturní entitu celé edice. I když autor děkuje desítkám osob za pomoc při sestavování knihy, nejen editři a autorskou práci vykonal sám. Bylo by žádoucí urychlení vydání dalších svazků, aby se i starší příjemci mohli radovat z celé encyklopedie.

VS

Zpráva o činnosti České společnosti pro rozvoj bydlení za rok 2004. Praha: Česká společnost pro rozvoj bydlení, 2004.

V prosinci 2004 vydala ČSRB zprávu o své činnosti za rok 2004. Jejím obsahem jsou shrnutí průběhu šesti diskusních odpolední, jež jsou setkáním odborníků v bytové výstavbě a politice v národním a mezinárodním kontextu a informace o výsledcích dvou valných hromad – Regionálního centra ČSRB v Brně a Valné hromady ČSRB v listopadu 2004.

Diskusní odpoledne byla věnována těmto tématům: **Bytová politika Jihomoravského kraje** (16. 2. 2004), **Nevyužitý potenciál – družstevní bytová výstavba** (25. 2. 2004), **Problematika Společnosti vlastníků jednotek** (17. 3. 2004), **Řízení bytového hospodářství - správa bytového fondu** (19. 4. 2004), **Problematika bydlení po vstupu do Evropské unie** (26. 5. 2004) a **Rekonstrukce bytového fondu** (30. 9. 2004).

Dne 13. září se uskutečnila 2. valná hromada Regionálního centra ČSRB v Brně, kde byla podána zpráva o činnosti a byly zvoleny nové orgány Regionálního centra.

Dne 11. listopadu 2004 se uskutečnila 9. valná hromada ČSRB s přehledem o činnosti za poslední rok a volbou nových statutárních orgánů ČSRB. Pro vážné onemocnění předsedy ČSRB doc. RNDr. Aloise Andrlého, CSc., řídil jednání místopředseda pro řízení *František Nerad*. Připomněl záslužnou činnost A. Andrlého pro ČSRB a ztrátu, kterou v důsledku

jeho onemocnění Společnost utrpěla. Např. v usnesení bylo konstatováno, že webová stránka nemajících žádoucí úroveň a že nebyla zajištěna mezinárodní konference doporučená 8. valnou hromadou.

Valná hromada předsednictvu mimo jiné uložila:

- 1) vycházet nadále ze stanov Společnosti,
- 2) vypravovat program Společnosti na rok 2005,
- 3) účastnit se práce bytové tripartity založené Ministerstvem pro místní rozvoj ČR,
- 4) zvýšit publikační činnost ČSRB v odborných kruzích a ve veřejnosti, apod.

Jako členové předsednictva a náhradníci byli zvoleni: *Jaromír Císař, Robert Axamit, Milan Taraba, a Tomáš Marek a Milan Grombiřík* jako náhradníci.

Eduard Charvát

CERMAN, MARCUS. Historické formy rodiny v Rusku a na Ukrajině v evropském srovnání (Mezinárodní workshop ve Vídni). Kuděj, 2002, roč. 4, č. 2, s. 76–90.

Na stránkách časopisu **Kuděj** (Časopis pro kulturní dějiny vydávaný nakladatelstvím Scriptorium) se v čísle 2/2002 objevila nepravidelná „rubrika“ nazvaná *Trendy*, jejíž obsah tvoří příspěvek *Markuse Cermana Historické formy rodiny v Rusku a na Ukrajině v evropském srovnání (Mezinárodní workshop ve Vídni)*. Příspěvek, v jehož úvodu je v terminologické poznámce čtenáři přiblížena historická demografie a základní termíny užívané při historicko-antropologických výzkumech rodiny, vychází z poznatků mezinárodního workshopu konaného ve Vídni ve dnech 16.–18. 11. 2000 v *Institutu pro východoevropské dějiny Univerzity ve Vídni*, jehož cílem bylo mj. ukázat stav sociálně historických výzkumů rodiny v Rusku, Bělorusku a na Ukrajině příp. zmínit možnosti další spolupráce. Východiskem srovnávací diskuse se stalo Hajnalovo paradigma západo-východní dichotomie v evropských sňatkových vzorcích a vzorcích utváření domácností. V době, kdy *J. Hajnal* a *P. Laslett* formulovali své teze o typologii domácností a rodiny v Evropě bylo k dispozici velmi málo poznatků o situaci v předindustriálním Rusku, což vedlo k určitým zjednodušením při pohledu na rodinné struktury v oblastech východní Evropy.

V referátech účastníků workshopu byla bilancována empirická data týkající se utváření rodinných struktur na tomto území od 17. století, z nichž vyplynula určitá skepse právě vůči Hajnalovu modelu, který pro východní Evropu stanovuje výraznou dominanci komplexních forem rodin. Výsledky studií mj. doložily v rámci carského Ruska značnou regionální diferenciaci i signifikantní změny v čase, neboť podíl komplexních rodinných forem

dosáhl regionálně významně zastoupení až v průběhu 18. století, hlavně vlivem rozšíření vrchnostenského hospodářství. **Evropský výzkum plodnosti** (European Fertility Project) ukázal, že hodnoty I(m) (index podílu provdaných žen, který byl počítán jako podíl provdaných žen ve věku 15–49 let v populaci) zjištěné na severu a severozápadě evropské části carského Ruska jsou srovnatelné s hodnotami známými pro Francii či Španělsko. Hraniční linie extrémně vysokých hodnot I(m) probíhá na severu podél provincií Smolensk, Kaluga, Vladimir, Nižný Novgorod, Rjazaň a Tula a dosahuje na západě, s výjimkou provincií Kyjev a Poltava, až k provinciím jižní a západní Ukrajiny. Představené výsledky dokládají, že stejně jako na západ od linie Terst-Petrohrad i v oblastech od ní východně ležících existují silné rozdíly ve sňatkovém chování. Ve srovnání se střední a severozápadní Evropou jsou však dosud zjištěné hodnoty sňatkového věku na území ruské říše v 18. a v 19. století spíše nízké a uzavírání sňatků se zdá být v této době všeobecně dostupné.

V Rusku podle zjištěných dat existovaly od počátku 18. století dva základní a vzájemně protikladné vývojové trendy. První, který byl určující pro severní oblasti a centrální nečernozemní pásmo, se vyznačoval zmenšováním průměrné velikosti domácností. Naopak pro druhý, který se projevoval hlavně v agrárních oblastech, byl až do poloviny 19. století typický jejich prudký růst. Výsledky prezentované v jednotlivých referátech ukazují pro Rusko spíše na severo-jížní diferenciaci z hlediska zastoupení určitých sňatkových vzorců a systémů utváření domácností a tedy nesoulad s Hajnalovou hypotézou, protože až do poloviny 17. století dominovaly v Rusku nukleární rodinné domácnosti a zastoupení komplexních rodin (které pro tuto oblast Hajnalova hypotéza předpokládá), se začalo zvyšovat až během 18. a počátkem 19. století.

Ostatní přednesené referáty se rovněž věnovaly příčinám lokálních diferenciací. Podle dosavadního bádání mělo rozšiřování vrchnostenského režijního hospodářství a převažující systém výběru daní značný vliv na vývoj rodinných struktur v této oblasti. Dalším důležitým faktorem ovlivňujícím rodinné struktury bylo ztenčení půdních rezerv v některých oblastech Ruska v 2. polovině 19. století. Svou roli hrála i podoba poddanských vlastnických práv k půdě a statkům.

Prezentované výsledky oslabily dosud převládající názory týkající se dominantního zastoupení komplexních rodin ve východní Evropě. Na základě nízkého počtu předložených studií ovšem nelze pro tak obrovský prostor, který tvořil území bývalé carské říše, jednoznačně definovat určující charakteristiky. Účastníky workshopu bylo rovněž konstatováno, že od roku 1989 nedošlo k zásadnímu rozšíření historicko-demografických studií

v Rusku, Bělorusku a na Ukrajině, a k jejich dalšímu rozvoji by mohla podstatněji přispět spolupráce s odborníky ze západní Evropy a USA.

Petra Brabcová

GAUSS, K.–M. Vymírající Evropané. Praha: Vitalis, 2004, 197 s.

Podle autorské stylizace jde o „putování za Sefardy do Sarajeva, za Němci do Končevje, za Arbereši, za Lužickými Srby a Arumuny“. Jde o etnické menšiny v některých zemích Evropy. Kniha není etnografickou, resp. etnografickou studií, ale téměř ryze novinářským vyprávěním, přesto ji však lze označit za významnou pro etnickou demografii. Pět oddílů je věnováno pěti etnikům. Oddíly jsou koncipovány jako poznávací cesty dobře informovaného rakouského novináře cestujícího podle plánu vypracovaného odborníky, zabývajícími se příslušnými etniky. Proto přichází do pěti míst různé územní a populační velikosti s různými doporučeními. *Gauss* je rakouský novinář, což je určitá výhoda profesní i společenská. Jednotlivé kapitoly uvádí názvy, jež spojují charakteristiku prostředí a pojmenování etnika: **Být poslední – Sefardi v Sarajevu, Les dějin – v Kočevje, Čas Civity – U Arberešů v Kalábrii, Slované odvedle – Lužickosrbské putování Německem, Zmizelý národ – Mezi Arumuny v Makedonii.**

Výběr etnik pro napsání knihy – moderního cestopisu propojeného etnografickými poznatky a demografickými úvahami o pravděpodobném dalším vývoji komunity, umožnil konfrontovat skutečnosti těchto různě velikých a různě ohrožených minorit v poměrně širokém záběru. Navíc respektující politické a sociální změny v Evropě po roce 1989. Autor uvádí v seznamu literatury 48 pramenů (knih, ale i novin) z konce 90. let minulého století – tedy nejnovější prameny. Kniha je inteligentním cestopisem, který se dobře čte.

Char

KAMARÁS, F. Fertility and Family Surveys in Countries of the Region. Standard Country Report, Hungary. Geneva: United Nations, 1999, 95 s.

V předmluvě je nastíněna organizace a historie programů k výzkumu reprodukčního chování. Téma samé – plodnost a rodina, je rozděleno do několika částí, kterým předchází stručný souhrn dosavadního vývoje. V úvodu autor charakterizuje postavení Maďarska v Evropě z hlediska vývoje plodnosti a vysvětluje cíle srovnávacího šetření. Poté popisuje sociální, ekonomické a kulturní trendy a populační vývoj země. Ve stěžejní kapitole jsou rozebírány na základě výsledků výzkumu nej-

podstatnější aspekty ovlivňující reprodukci. V další části jsou zachyceny životní perspektivy Maďarů v souvislosti se vzděláním a vstupem na pracovní trh. V závěru publikace je popsáno provedení a zpracování projektu s odkazem na literaturu. Text je doplněn grafy a rozsáhlou tabulkovou přílohou.

Mak

Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region. Standard Country Report. Lithuania. Geneva-New York: United Nations, 2000.

Publikace je již několikátou v řadě vydaných zpráv FFS, jež vydává Ekonomická komise pro Evropu (Economic Commission for Europe). Její vydání souvisí s projektem, na kterém se podílela organizace Population Activities Unit. Těžištěm zprávy je informace o rodinné skladbě rodin žijících v Litvě, tj. jejich průměrné velikosti, počtu dětí žijících v neúplných rodinách nebo s oběma rodiči, ale v nesezdaném soužití apod. V úvodu jsou charakterizovány základní ekonomické (HDP na osobu, HDP podle sektorů, zaměstnanost podle jednotlivých odvětví národního hospodářství apod.), populační, sociální a kulturní trendy společnosti. Poté následují podrobnější informace o velikosti populace, její věkové struktuře, plodnosti, úmrtnosti a populační politice. V závěru je popisována metodika získaných dat.

Rob

GARSEEN, J. Vital Events. Voorburg/Heerlen: Statistics Netherlands, 1999.

Publikace vydaná nizozemským statistickým úřadem se zabývá základními demografickými ukazateli, každé téma autor posuzuje z různých úhlů a srovnává je s ostatními zeměmi. První kapitola se zabývá nastupujícími demografickými trendy, které jsou potom v následujících kapitolách podrobně vysvětlovány. V druhé kapitole autor sleduje, kdy a za jakých ekonomických podmínek mladí lidé odcházejí od rodičů a co je k tomu vede. V třetí kapitole je sledováno manželství. Zvýšená popularita manželství a tradice jsou zde popsány v rozporu s jeho novým pojetím. Je tu také nastolená otázka dětí v manželství a problém rozvodovosti. Čtvrtá kapitola je věnována porodnosti, včetně snahy odpovědět na otázku, proč se prodlužuje věk ženy při prvním otěhotnění, a proč se rodí stále méně dětí. Další kapitola je zaměřena na migraci, resp. rozdíly v počtu imigrantů a emigrantů (imigranti v Nizozemsku převyšují počty emigrantů o 50 tisíc). Imigrace do Nizozemska je popisována vždy podle jednoho státu z každého kontinentu od roku 1945. V závěru kapitoly je popisována migrace na území EU. Šestá kapitola je zaměřena na úmrtnost, která je standardně sledována podle příčin úmr-

tí, pohlaví a věku. V předposlední kapitole jsou jednotlivé demografické ukazatele sledovány s hlediska vývoje v posledních 100 letech. Poslední kapitola je věnována předpokládaným demografickým trendům ve 21. století. Každá kapitola je doplněna množstvím tabulek a grafů, závěr knihy patří podrobným tabulkám.

onp

HOLZER, JERZY Z. – KOWALSKA, IRENA. Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region, Poland. Geneva: United Nations, 1997.

Autoři na více jak 50 stranách vypracovali souhrn poznatků o ekonomických, sociálních, kulturních a populačních trendech své země. Největší důraz kladli na analýzu fertility, domácností, rodičovství, partnerství a mateřství (úvodní, ale především čtvrtá kapitola). V závěrečné kapitole jsou uvedeny zdroje dat a informací, včetně původu vzorků průzkumů, jež tvořily podklady k dílčím studiím. Přílohu tvoří rozsáhlý tabulkový aparát spolu a grafy. Publikace vznikla ve spolupráci sekcí OSN UNCE a UNFPA s Institutem statistiky a demografie ve Varšavě.

Kab

Housing Developments in European Countries. Synthesis Report. Dublin: 2004.

Evropská unie vydává pravidelné ročenky o bytové politice v členských zemích EU. Anotovaná ročenka je v pořadí třetí. Její redakcí bylo tentokrát pověřeno Irsko. (První dvě – v roce 2000 a 2001 připravily Francie s Belgií.) Zpracování a analýzu provedla *Michele Norris* a *Patrick Shiels* z *The Housing Unit Department of the Environment*. Publikace byla zredigována z národních zpráv 15 původních členských zemí, 10 nových členských zemí (od roku 2004) a tři čekatelských zemí na členství (Bulharsko, Rumunsko, Turecko), čili celkem za 29 zemí.

Kromě úvodu, souhrnu a doplňků je publikace rozdělena na tři oddíly: podrobnou analýzu za každou z 29 zemí, přehled bytové politiky rovněž za každou z 29 zemí a bytovou výstavbu opět za 29 zemí. Již v úvodu a souhrnu (oddíl 1) jsou uvedeny některé podrobnosti, které jsou pak rozváděny v dalších oddílech publikace. Tím, že je každá země analyzována v oddílech samostatně, je veškerý text, tabulky i analýza neobyčejně přehledná a vysoce informativní. Ačkoli bytová politika a bydlení nejsou v kompetenci EU, přece jen jak sama politika, tak problémy s ní spojené jsou projednávány na poradách ministrů zemí EU pověřených bytovými otázkami (pro tyto porady jsou ročenky zpracovávány), takže *via facti* existuje forum, kde lze prosazovat unifikační tendence. Nutno však říci, že se tak děje jen zvolna.

Ročenky jsou zpracovány a analyzovány na základě národních odpovědí na jednotný dotazník, jehož struktura je obsahem každé ročenky. Jak vypadají přehledy za jednotlivé země, lze ukázat na příkladu České republiky. Hlavním cílem české bytové politiky je, aby každá domácnost měla přiměřený byt odpovídající jejím možnostem a to byt pořízený z vlastních prostředků nebo se státní podporou. Na tomto místě se vypočítávají nástroje, jak toho dosáhnout jak na straně obyvatelstva, tak na straně státu. Nositelem bytové politiky je Ministerstvo pro místní rozvoj ČR, avšak slovo mají i ministerstva: financí, práce a sociálních věcí a na místní úrovni obce. Text byl sestaven na základě komentáře k dotazníku, vypracovaného ministerstvem pro místní rozvoj.

V přehledu o bytovém fondu uvádí materiál údaje jak za úhrn všech bytů, tak za byty trvale obydlené a také ukazatele vybavenosti bytovým fondem vycházející z obou údajů. Uvádí se zde také složení majitelů bytového fondu podle právního titulu užívání. Neobydlené byty jsou tříděny podle důvodu neobydlenosti. Jako zvláštní část je v oddílu uveden ekonomický vývoj České republiky, který tvoří předpoklady dlouhodobého i krátkodobého vývoje bytového fondu a jeho strukturální změny. Příjmy domácností tvoří další část analýzy a rovněž se uvádí časový vývoj nezaměstnanosti. Vývoj obyvatelstva 1991–2001 je komentován jako důsledek snížení přirozené reprodukce obyvatelstva, jejíž nízká hladina a deficit nebyly vyrovnány migračními přírůstky. Tabulku shrnuje přehled o vývoji věkového složení obyvatelstva České republiky již od roku 1961, který se i v českých národních analýzách uvádí obvykle jako první rok střednědobého vývoje populace Česka. Souvisí to s tím, že od roku 1961 jsou cenová data zpracována za bydlící nikoliv přítomné obyvatelstvo. U většiny ukazatelů je provedeno i mezinárodní srovnání. Celý oddíl je zpracován svědomitě a názorně.

Vladimír Srb

Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2004, roč. 29, č. 1, 157 s.; č. 2, 145 s., vydává Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung, Wiesbaden.

V prvním čísle německého demografického časopisu v oddíle Demografická pojednání se *Marc Luy* ve studii **Různé aspekty vývoje úmrtnosti v Německu od roku 1950 do roku 2000** zabývá detailní analýzou vývoje úmrtnosti v Německu podle nově vypočtených úmrtnostních tabulek pro každý kalendářní rok. Sleduje zde nejenom diference mezi muži a ženami a jednotlivými věkovými kategoriemi, ale současně rovněž rozdíly mezi starými a novými spolkovými zeměmi. Práce je doplněna velkým počtem grafů a řadou tabulek.

Základním tématem druhého příspěvku **Hodnotová orientace a „druhý demografický přechod“ v severní, západní a jižní Evropě. Aktuální inventura** (autoři *J. Surkyn, R. Lesthaeghe*) je empirické šetření spojitosti četnosti hodnotových orientací jako životních plánů a rodinné výchovy a životních rozhodovacích cyklů. Existence takové souvislosti je rozhodujícím elementem tzv. teorie druhého demografického přechodu. Srovnávají jsou dvě iberské země, tři západoevropské a dvě skandinávské. Profily hodnotové orientace vycházejí z 80 kladených bloků otázek (jako např. religiozita, etika, občanská morálka, rodinné hodnoty, sociální koheze atd.). K šetření byly využity výsledky European Values Surveys z roku 1999/2000. Při citaci českých autorů jsou mj. jmenovány práce L. Rabušice a J. Rychtařkové.

V oddíle Výzkumná sdělení je zajímavý příspěvek *A. Lengerera* o **Typech režimů rodinných politik v Evropě a jejich významu pro změny rodiny** a v oddíle Dokumenty příspěvek k dějinám demografie zabývající se **Významem Hermannových úmrtnostních tabulek pro vznik analýzy mortality** (F. B. Wilhelm von Hermann 1795–1868).

V druhém čísle jsou studie zaměřené spíše na sociální aspekty demografických analýz. V oddíle Demografická pojednání *S. Haug* sleduje **Sociální integraci prostřednictvím sociálního uspořádání v rodině a příbuzenských a přátelských sítí**. Sociální integrace byla zkoumána u 18–30letých mužů a žen německého, italského a tureckého původu pomocí Integrationsurvey BiB. Vybavenost sociálním kapitálem a sociální integrace je analyzována podle velikosti domácností, rozsahu příbuzenských sítí v Německu a v zemi původu, ve vztahu k původu rodičů a rovněž k partnerství a přátelství s Němci.

Determinanty dětských přání u mladých studentů. Pilotní studie s explorativním charakterem je názvem dalšího příspěvku. Autor *A. Kemkes-Grotenthaler* položil standardizované otázky celkem 404 studujícím ve věku 18–29 let. Mezi významnými okruhy, které šetřil, lze především uvést – diference v rozdílech dětských přání, starší versus mladší studující, rozdíly v přáních podle velikosti rodiny a příkladu rodičů, předpoklady pro založení rodiny. V rámci vedené diskuse jsou pak prezentovány okruhy týkající se špatně se specifikujících rozdílů, např. dětská přání, budoucí pesimismus jako determinanta dětských přání, spokojenost v partnerství a dětská přání, vliv typu rodiny na vztahy generací, vzorové role rodičů, rodinné kořeny ve velikosti rodiny u generací atd.

V části Výzkumná sdělení se *J. Roloff* věnuje problému **Přechodu z aktivního života do důchodu a změny subjektivního zdraví představované na příkladu západoněmeckých ročníků 1933**

až 1938. Zhodnocení vlastního zdravotního stavu, index subjektivních obtíží, druhy subjektivních potíží a jejich procentuální rozvržení a změny, subjektivní potíže, jejich typy a změny v závislosti na dřívější pracovní námaze jsou hlavní tématá, která analyzuje. Ve zprávě **Narození a rodičovství v městě Curych 1993–2002** se *B. Mischler* zabývá vývojem počtu narozených dětí, stěhování rodičů v závislosti na porodu, počtem dětí v rodině a vývojem nesezdaných soužití a jejich trváním ve vztahu k manželství a době narození dítěte. Pozornost je věnována i skladbě manželských párů podle země původu, stáří a fertilitě matek a věkovým kombinacím manželských párů v podrobném členění podle rodilých Švýcarů a cizinců. Sdělení je doplněno množstvím grafů.

lp

Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region. Standard Country Report: Canada. United Nations Economic Commission for Europe, Geneva: United Nations Population Fund, 1999, 82 s.

Kniha se zabývá změnami, kterými prošla kanadská rodina během posledních čtyřiceti let. V úvodu jsou stručně vysvětleny myšlenky, jež vedly ke vzniku této publikace v rámci UN/ECE: o mnoha sociálních a demografických trendech, které odraží rodinné vztahy a rodinný život, již bylo široce pojednáno. Lidé si jsou vědomi nárůstu počtu rozvodů, nesezdaných soužití a rodin pouze s jedním rodičem. Většina také ví, že ženy mají méně dětí a mají je v pozdějším věku, a také že daleko více žen – zejména vdaných – je zaměstnaných. Cílem je tedy postihnout, jak jsou tyto změny svázány s měnicími se charakteristikami kanadské rodiny. Další kapitoly se podrobně zabývají výše zmíněnými demografickými trendy, stejně jako jejich sociálními a kulturními podmíněnostmi.

Závěry v podstatě ztvrzují původní předpoklady: ve stále větším počtu rodin se závislími dětmi stojí v čele domácnosti neprovdaná žena. Počet uzavřených manželství se snižuje, oproti tomu roste počet lidí žijících v nesezdaných soužitích a také počet dětí narozených mimo manželství – nesezdaná soužití jsou méně stabilní než manželství, ale mají tendenci končit sňatkem. Dále ze šetření vyplynulo, že sterilizace je pro ženy středního věku nejužívanější antikoncepční metodou – užily jí 2/3 čtyřicátnic (oproti 1/5 mužů ze stejné věkové skupiny). Většina mladých Kanadánů si přeje mít dvě děti a pouze 1/3 z nich si přeje mít tři anebo více dětí a zdá se, že chtěný počet dětí je ovlivněn vzděláním. Publikace je doplněna tabulkami, grafy a metodologickými poznámkami.

sei